

ΑΗ ΣΤΡΑΤΗΣ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ ΣΤΑ 1941

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΑΘΗΝΑ 1977

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΚΚΕ

ΚΩΣΤΑ ΜΠΟΣΗ

ΑΗ ΣΤΡΑΤΗΣ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΠΕΙΝΑΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ ΣΤΑ 1941

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΑΘΗΝΑ 1977

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΚΚΕ
ΛΕΩΝΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΗΓΕΙΩΝ 15
ΑΘΗΝΑ

ΑΘΗΝΑ 1947

ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗΣ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ ΜΑΡΤΗ ΤΟΥ 1947 ΣΕ 1500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΚΚΕ

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ

*σιὰ 33 ήρωϊκά θύματα τοῦ Ἁγ Στρατή
πὸν δόσανε τή ζωή τους θυσία σὶ βωμὸ τῆς
ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς λευτεριᾶς τοῦ τόπου.*

ΕΞΟΡΙΣΤΟΣ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ ΠΟΛ. ΕΞΟΡΙΣΤΩΝ

ΔΗ-ΣΤΡΑΤΗΣ 23-2-41

ΦΥΛΛΟ ΤΡΙΤΟ

*Φωτοτυπία (σὲ σμίκρυνση) τῆς πρώτης σελίδας τοῦ περιοδικοῦ «Ἐξόριστος»
ὄργανου τῆς Ὁμάδας συμβίωσης πολιτικῶν ἐξοριστῶν "Αἱ Στρατῆ.*

Σ Η Μ Ε Ι Ω Μ Α

Σε προηγούμενη έκδοση μας (1) τονίζονταν ότι: «Ένα από τα αισθητότερα και σχεδόν ασυγχώρητα κενά της φιλολογίας μας είναι η έλλειψη γραπτών μνημείων για τις θυσίες των αγωνιστών του λαού. Από την πρώτη εμφάνιση στη χώρα μας του οργανωμένου κινήματος των λαϊκών μαζών, άπροσμέτρητες θυσίες προσφέρθηκαν στον αγώνα για μια πραγματικά νέα Ελλάδα με χαρούμενο κ' ευτυχισμένο λαό. Χιλιάδες αγωνιστές πρόσφεραν τη ζωή τους και δεκάδες χιλιάδες μαρτύρησαν στις φυλακές και στις εξορίες. Οι θυσίες που αψάλλονταν πάντα με ρυθμό γεωμετρικής προόδου, έφτασαν στο κατακόρυφο στά χρόνια της δικτατορίας και της κατοχής. Η στατιστική αυτή του αίματος και της θυσίας, όταν ιδει το φως, θα είναι το μαρτυρολόγιο του 20ού αιώνα, θα είναι το λαμπρότερο μνημείο αρετής για τη χώρα μας, ένα μνημείο αντίξιο του μεγαλείου του λαού μας, που πάντα θυσιάστηκε για τα ιδανικά του. Επιταχτική προβάλλει η ανάγκη να σωθεί το ύλικό που υπάρχει για τη ζωή των ομάδων εξοριστών και φυλακισμένων (Αη Στράτης, Γαύδος, Ανάφη, Κίμωλος, Φολέγανδρος, Συγγρού, Αβέρωφ, Κέρκυρα κλπ. κλπ.), όπως επίσης να γίνει το γρηγορότερο, όσο σώζονται η προφορική παράδοση και οι προσωπικές αναμνήσεις, η επεξεργασία του (λογοτεχνική, ιστορική, πολιτική, απομνημονεύματα κλπ.)...». Η σημερινή έκδοση «Αη Στράτης 1941» αυτή μας αποκαλύπτει ακριβώς μια πτυχή από το μαρτυρολόγιο των αγωνιστών του λαού.

Ο Αη Στράτης χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σαν τόπος εξορίας στα 1929 και από τότε εξακολουθητικά δεχότανε εξοριστούς. Βαθμιαία άρχισε να οργανώνεται στο ξερονήσι αυτό η συμβίωση των εξοριστών, που είχαν ν' αντιμετωπίσουν δυσκολότατα προβλήματα τροφής, κατοικίας, νοσηλείας, μόρφωσης κλπ. Η ζωή τους ήταν ένας καθημερινός αγώνας ενάντια σε αφάνταστες στερήσεις και ταλαιπωρίες, ενάντια στην πείνα και τη γύμνια, τις αρώστιες και τη φασιστική βία. Η ομάδα συμβίωσης πολιτικών εξοριστών Αη-Στράτη άρχισε να κρατάει από το 1935 κανονικό μητρώο των μελών της κι από τότε ως την ημέρα που διαλύθηκε (16 Ιούλη 1943) πέρασαν από το νησί 950 περίπου εξοριστοί αγωνιστές του λαού. Ανάμεσα σ' αυτούς ο Δ. Γληνός, ο Κ. Βάρναλης, η Χρύσα Χατζηβασίλειου, ο Ζ. Ζωγράφος, ο Π. Σίμος, ο Τ. Κουλαμπάς, η Π. Βλάση, ο Ναπ. Σουκατζίδης, Τάκης Νικολαΐδης, Κοσμάς Ποντίνης κλπ. Η ομάδα είχε κατά καιρούς και θύματα. Οι νεκροί της, θαμμένοι στο νεκροταφείο του Αη-Γιάννη και του Αγίου Μηνά, είναι 40 (Δ. Κεραμάρης, Κ. Γιασιμάκης, Π. Ραυτόπουλος, Γ. Κιουρτσής,

1. Κοίτα «Αχροναυπλία—Διαλέξεις», Αθήνα 1945, σ. 8

Κ. Σκυτούδης, Ν. Παπαδάτος, Π. Πέππας, Α. Οικονόμου, Γ. Καντήλης, Δ. Σαρακατοάνος, Α. Τραγιανός, Σ. Τσιώνος, Κ. Μήτσης, Γ. Πανταζής, Κ. Μπουμαρσόπουλος, Σ. Καλλή, Η. Σπούνος, Α. Χαντζίδης, Θ. Θεοδωρίδης, Π. Σταυριανόπουλος, Α. Γρίδας, Χ. Δοξάκης, Κ. Λευκαδίτης, Χ. Μπαράκης, Τ. Κατκαδίγκας, Μ. Καμπόλης, Σ. Γιαπουτζής, Α. Άγαθόπουλος, Στ. Κουταλακίδης, Β. Γιουβέκας, Μ. Γριτάκις, Γ. Σταματιάδης, Ηρ. Ζηνός, Άθ. Σπανδάκης, Κ. Μολίδης, Χ. Άλεξιάδης, Εύαγγ. Νικολαΐδης, Β. Δημητρίου, Χ. Χαβάνης, Ι. Ίωαννίδης).

Πρέπει νά σημειωθεί, σάν αιώνιο στίγμα του έλληνικού φασισμού, πώς στις 26 του Άπρίλη 1941, δύο ήμέρες πριν καταλάβουν τόν νησί οι γερμανοί, τά όργανα του μοναρχομεταξικού κράτους, χωροφύλακες και πεζοναύτες, έμπόδισαν τή φυγή των έξοριστων. Πυροδόλησαν έναντίον τους και σκότωσαν τους Ν. Παπαδάτο, Π. Πέππα και Κ. Σκυτούδη. Άπό τήν πείνα πέθαναν 33 έξόριστοι. Τό Μάη 1943 μεταφέρθηκαν στό Στρατόπεδο συγκέντρωσης Παύλου Μελά αρκετοί έξόριστοι (Α. Δεληγιάννης, Δ. Χαμλαντζής, Χ. Νανός, Μ. Λασκαρίδης, Κούλα Σουλιώτου, Π. Άδάμ, Σαραντίδης, Μ. Άστερίου κλπ.), πού τους πρότειναν νά δεχθούν βουλγαρική ύπηκοότητα και νά άπολυθούν. Αύτοι άρνήθηκαν και εκτελέστηκαν άπό τους γερμανούς. Τό ΕΛΑΝ άπελευθέρωσε 60 έξοριστους, πού συνέχισαν τήν έθνικοαπελευθερωτική δράση τους και τόν άγώνα για τό λυτρωμό του λαού' άπ' αύτους δέκα (Χ. Φιλίδης, Ε. Μελής κλπ.) εκτελέστηκαν άπό τους γερμανούς, άπό έδειςίτες, παοτζήδες κλπ.

Ό "Άη Στράτης χρησιμοποιήθηκε, 18 σχεδόν χρόνια, σάν τόπος έξόντωσης των άγωνιστών του λαού, πού, παρά τά μαρτύρια, κράτησαν ψηλά τή σημαία του Κόμματος και διαπαιδαγωγήθηκαν κάτω άπό τίς σκληρότερες συνθήκες, στον άγώνα για τή λευτεριά και τήν προκοπή του λαού. Η μορφωτική εργασία πού συντελέστηκε εκεί είνε τεράστια. Ένα δείγμα της είνε τό χειρόγραφο, εικονογραφημένο περιοδικό πού εξέδιδε ή Όμάδα και πού δημοσιεύουμε φωτοτυπία του τίτλου του.

Σήμερα, ύστερα άπό τόν τιτάνειο άγώνα του λαού για τή συντριβή του φασισμού, ό "Άη Στράτης χρησιμοποιείται ξανά, άπό τό άγγλόδουλο μεταδεκεμβριανό καθεστώς του έλληνικού νεοφασισμού, σάν τόπος έξορίας. Δεκάδες άγωνιστών του λαού βρίσκονται πάλι στό ξερονήσι αύτό, πού βάφτηκε μέ τό αίμα τόσων ήρώων του λαού και σκεπάζεται άπό τήν πιό ένδοξη, επαναστατική παράδοση. Τό έργο πού δημοσιεύουμε μάς άποκαλύπτει ένα τμήμα άπό τήν υπέρλαμπρη ιστορία πού έγραφαν, μέ τήν καθημερινή πάλη τους, τόσο υπέροχοι άγωνιστές — πρωτοπόροι στον άγώνα του έλληνικού λαού για μία έλεύθερη, χαρούμενη και ευτυχισμένη Πατρίδα!

Άθήνα, Μάρτης 1947.

ΤΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Ένα κομμάτι γης μικρούλικο, ριγμένο στη μέση τῆς θάλασσας, τὸ νησί. 18 μίλια ὁ γύρος του. Ἄπ' τὸ χωριὸ στὴν Ἀλωνίκη, δύση-ἀνατολή, μιὰ ὥρα δρόμος· κι ἄπ' τ' ἀβλάκια στοῦ Φράγκου, ἄπ' τὸ βοριὰ ὡς τὸ νοτιὰ, διόμιση μὲ τρεῖς ὥρες. Ἀκρογιαλιὰ δαντελωτὴ, ὄμορφοι κάβοι, ὄμορφοι κόρφοι κι ἀμμουδιές πού μαγεύουν, ὑψωματάκια, πλαγιές στρωτές καὶ πού καὶ πού ἀπότομες, λαγκαδιές στέρφες καὶ κάπου-κάπου κοιλαδίτσες. Σκεπασμένο μὲ ἀστιβιές, ἀγκάδια χαμηλά, βελανιδιές σὲ μερικὰ μέρη· καρποκλόρια γύρω στὸ χωριὸ ὄρκετά. Πράσινο σχεδὸν ὄλο τὸ χειμῶνα. Λίγο, πάρα πολὺ λίγο τὸ χῶμα, μὰ καρπερό. Ἀστραφτερός, χαρούμενος, καθαρός, βαθυγάλανος, ὁ οὐρανός τὰ ἐνιὰ δέκατα τοῦ χρόνου. Καὶ πολύτιμο στολίδι ἢ θάλασσα. Ἀπέραντη, ὑπέροχη καὶ στὰ μπουρίνια τῆς καὶ στὶς κάλμες τῆς. Ἄπ' τὸ μέρος τῆς δύσης, στὴ βορεινὴ ἄκρη τοῦ νησιοῦ χτισμένο τὸ χωριὸ. Στριμωγμένα τὰ σπίτια σὰν τὸ κοπάδι στὸ μαντρί, στενοσόκακα ἀπεριποίητα, ἀκάθαρτα. Βρίσκεις σπίτια καὶ μὲ τρία πατώματα. Τὰ πόδια του ἐρέχονται στὴ θάλασσα κ' οἱ πλάτες του ξαπλώνουν στὴν πλαγιὰ ὡς τὴ ράχη μὲ τοὺς ἀνεμόμυλους. Δεκατέσσερις στὴ σειρά. Οἱ μισοὶ πεδαμένοι κ' οἱ ἄλλοι μισοὶ γυρίζουν πότε-πότε τ' ἀπλωμένα τους φτερά κι ἀργοπεδαίνουν. Θύματα τῆς προόδου. Στὴν ἀκρογιαλιὰ καὶ πιὸ πάνω ἔπιασε μετερίζι ὁ ἀντίπαλος καὶ περήφανα, προκλητικά, ἀφήνει τοῦφες-τοῦφες τὸν καπνὸ καὶ στέλνει ρυθμικὰ τατ-τα-τά τίς ἀπειλές του στοὺς ἀνεμόμυλους πού τοὺς σπαράζει. Εἶνε δυὸ ἀτμόμυλοι. Εἶνε ὁ νεκροθάφτης των. Κι ἄδικα παιδεύονται νὰ κρατηθοῦν στὴ ζωὴ. Ἡ ἱστορία ὑπόγραψε τὴν καταδίκη τους. Στὸ βοριὰ ξεχωρίζει καθαρὰ, σ' ἀπόσταση 22 μιλίων, ἡ Λήμνος. Πιὸ βαθειὰ-δεξιὰ, σὲ καθαρὸ ἀγέρα ἢ Τένεδος, καὶ ἀριστερὰ ἢ Σαμοθράκη. Βορειοδυτικὰ καμαρώνει ἀγέρωχο τ' Ἅγιο Ὄρος ἀσπροντυμένο τὸ χειμῶνα καὶ σκοῦρο τὸν ἄλλο καιρό. Χαμηλότερα φαίνονται πότε-πότε οἱ μύτες τῆς Χαλκιδικῆς. Στὴ δύση μὲ νοτιὰ δυὸ ξερονήσια. Στὸ νοτιὰ κάποτε πρόβαινε μέσα ἄπ' τίς καταχνιές ἢ Σκύρα, κι ἄπ' τὴν ἀνατολή μᾶς χαιρετοῦσε ἀνόρια ἢ Μυτιλήνη. Ὁμορφο νησί. Μὰ... ὄμορφος μπορεῖ νὰ ἦτανε κι ὁ Καύκσος. Ἄλλὰ γιὰ τὸν Προμηθεά ἦτανε ὁ τόπος τοῦ μαρτυρίου. Καὶ γιὰ μᾶς τὸ νησί ἦτανε ὁ τόπος τῆς ἐξορίας, τόπος κόλαση. Δὲ μπορούσες νὰ χορτάσεις τίς ὄμορφιές οὔτε μὲ τὸ μάτι. Λαχταροῦσες τὴ θάλασσα. Ἦθελες νὰ τρέξεις ἀπὸ κάβο σὲ κάβο. Ν' ἀνεβεῖς στὶς κορφές. Ν' ἀφήσεις τὸ μάτι νὰ χαθεῖ στὸ ἄπειρο. Νὰ γευτεῖς ὡς τὰ κατάβαθὰ τ' ἀγέρι τῆς αὐγῆς. Νὰ καμαρώσεις τὴν ἀνατολή. Νὰ χαρεῖς τὴ

δύση. Νά όνειροπολήσεις στοῦ φεγγαριοῦ τὸ φῶς. Νά ένδουσιασθεῖς με τοῦ πελάγου τίς φουρτοῦνες καί τὸ βουητὸ τ' άγέρα. Μά σέ κάθε άπόπειρα τὸ μάτι τοῦ κράτους, σάν άτσαλένια λεπίδα έμπαινε' βαθειά στήν καρδιά καί σέ πάγωνε. Καί δίπλα στοῦ κράτος, ή πείνα, ή γύμνια, ή ξυπολυσιά καί τὸ «έπ' άόριστο», τὸ τσάκισμα τοῦ κινήματος ὄξω, ή πρόοδος τοῦ φασισμού στήν Εὐρώπη, μάς άποτελεῖωναν. Χρόνια ὀλόκληρα μιά ζωή ρουτινιασμένη, ἄραχλη. Ζωή άνυπόφορη. Δέκα δραχμές τή μέρα μάς έδινε τὸ κράτος καί τὸ ψωμί εἶχε ὀχτώ. Καί δέν παίρναμε ὄλοι. "Αν ή έπιτροπή έκτόπισης εἶχε τήν «καλωσύνη» νά βγάλει κάποιον εὐπορο δέν έπαιρνε τίποτα. Καί τέτιοί ήτανε άρκετοί. Κι αὐτὸ τὸ δεκάρικο τῶκοβε πολλές φορές ή άστυνομία. "Η γιατί λησμόνησε ὁ χωροφύλακας νά σημειώσει πῶς έδωκες παρόν, ή γιατί τῶκανε έπίτηδες, ή γιατί έκανεσ ένα ψευτομεροκ άματο. Μ' αὐτὸ τὸ δεκάρικο έπρεπε νά φάμε, νά ποδεδοῦμε, νά ντυδοῦμε, νά πληρώσουμε φωτισμό, νοίκι, άλληλογραφία, ξύλα, χωράφια, φουσκί, κ' ένα σωρὸ ἄλλα. Ποτέ δέ χορτάσαμε. Κουβαλούσαμε ξύλα άπό ὦρες μακριά. Μιά μέρα ξεκινήσαμε νύχτα γιά τοῦ Φράγκου. Τίποτα δέ βάλαμε στοῦ στόμα. Γυρίσαμε τὸ μεσημέρι φορτωμένοι, τσακισμένοι. Τρώγαμε στοῦ δρόμο χορτάρια. Μερικοί πέσανε κατάγής. "Ενα τόν φέραμε σέ γαιδουράκι καί μερικούς ἄλλους τόν περισσότερο δρόμο τοὺς φέραμε στήν πλάτη. Κουβαλούσαμε στοιθιές άγκάδια στίς πλάτες γιά νά ψήσουμε ψωμί. Μάς τρυπούσανε τὸ πετσί, μάς κουρέλιαζαν τὰ ροῦχα. "Ομως τὸ ψωμί έπρεπε νά τὸ ψήσουμε. "Αν σταυρώναμε τὰ χέρια καί περιμέναμε τὸ δεκάρικο θά ξεμπερδεύαμε προτοῦ μάς ξεκάνει τὸ κράτος. Εἶχαμε νοικιασμένο ένα κηπάκι. Βάζαμε μελιτζάνες, ντομάτες, λαχανικά. Κουβαλούσαμε φουσκί στίς πλάτες, καί θγάζαμε νερὸ γιά νά τὰ ποτίσουμε με τὰ χέρια, άπό πηγάδια. Σιγά-σιγά νοικιάσαμε κάμποσα ξεροχώραφα καί χερσοτόπια. Τὰ ξεχερσώσαμε, τὰ σκάψαμε, τὰ φουσκίσαμε. Φτιάξαμε τοίχους, άνοίξαμε πηγάδια. Τὰ ζυμώσαμε με αίμα γιά νά καρπίσουν. Περισσότερο αίμα δίναμε καί λιγότερο παίρναμε. Κι ὁμως δέ μπορούσαμε νά κάνουμε ἄλλοιῶς. "Ετσι κάναμε άναπαραγωγή τῶν δυνάμεών μας με παθητικὸ πάντα. "Η ζωή πάλευε σκληρά με τὸ θάνατο κ' ὑποχωροῦσε κανονικά.

Κάθε βδομάδα έρχότανε, αν ὁ καιρὸς ήτανε καλός, τὸ καράβι τῆς «άγόνου» γραμμῆς. Δέν πιστεύω φανατικὸς έβραῖος νά καρτεροῦσε, τὰ παλιά τὰ χρόνια, με περισσότερη άγωνία, τὸ Μεσσία, άπ' ὅ,τι περιμέναμε έμεῖς τὸ καράβι. Έρχότανε άπ' τὸν ἄλλο κόσμο. Τὸν έξω, τὸ «λεύτερο». Μάς έδενε με τοὺς δικούς μας. "Εκρυβε μέσα έλπίδες καί λαχτάρεις πληθος. Κάτι δάφερνε. Γράμμα, δέμα. "Ενα μήνυμα. "Ενα γλυκὸ λόγο. "Από μάνα, πατέρα, παιδί, γυναίκα, έρωμένη. "Από σύντροφο. "Ολοι καρτερούσαμε. Κ' εκείνοι πού δέν εἶχανε κανέναν ὄξω. Με τὸ καράβι θάρχόντουσαν ἄλλοι έξόριστοι. Κι αὐτοί κάτι θά ξαίρανε, κάτι θά μάς λέγανε. Μόλις σφύριζε ὄλοι στοῦ λιμανάκι. Θές μέρα, θές νύχτα. Θές καλός, θές κακός καιρὸς ήτανε. Κάθε βδομάδα κι ὁ Μανιαδάκης μάς έστελνε ένα κοπάδι

ολόκληρο. 'Απ' όλες τις γωνιές τῆς Ἑλλάδας. 'Απ' όλα τὰ στρώματα. Τσοῦρμο ἀνακατωμένο. 'Αγρότες, ἐπαγγελματίες, ἐργάτες, υπάλληλοι, διανοούμενοι. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀσφάλειας ρίχνανε τὰ δίχτυα καί τραβούσανε στοῦ σωρό. Ἐρχόντουσαν παλιοὶ ἀγωνιστὲς ἀποφασισμένοι νὰ δώσουν τὴ ζωὴ τους στοὺν ἀγώνα καί δίπλα χτεσινὸι ἄνθρωποι πού δὲν προλάβανε οὔτε νὰ καταπιαστοῦνε. Ἄνθρωποι πού δὲν ἦτανε διατεθειμένοι νὰ ὑποφέρουν, ἄνθρωποι πού βλέπανε τὸ κίνημα ρωμαντικά, ἄνθρωποι πού πιστεύαν πὼς σὲ ἓνα μῆνα τὸ πολὺ θὰ ἄλλαζε ἡ κατάσταση κι ἀκόμα ἄνθρωποι πού ἰδέα δὲν εἶχανε. Ὅλο αὐτὸ τὸ ὑλικό, δίπλα στὴν προπαγάνδα τοῦ φασισμού, πάθαινε διαρροὴ στοῦ δρόμο κ' ἐπιδροῦσε ἀποσυνθετικὰ στοὺς λιγόπιστους. Τὸ ἴδιο γινότανε καί στοῦ νησί. Μὲ τὸ καράβι ἐρχότανε μιὰ παρέα, καί μὲ τὸ ἴδιο ἔφευγε μιὰ ἄλλη μὲ τὸν τίτλο τοῦ «δηλωσία». Μαζὶ ἐρχόντουσαν κ' οἱ ἐπίσημοι χαφιέδες πού τοὺς ἔστελνε ἐπίτηδες ὁ Μανιαδάκης. Αὐτοὶ ἦτανε οἱ πιὸ σταθεροί. Οἱ πιὸ αἰσιόδοξοι. Οἱ πιὸ πειθαρχικοὶ καί ἀλύγιστοι στὴν ἀρχή. Ἄμα κατατοπιζόντουσαν τότε θυμούντανε τὸ ἐπάγγελμά τους. Διπλωρώνανε τοὺς πιὸ ἀδύνατους κι ἀρχίζανε τὴ διαλυτικὴ τους δουλειά. Χύνανε τὸ φαρμάκι μὲ τέχνη. Λίγο-Λίγο. Ἄνοιγανε τὶς πληγὲς μὲ μαστοριά.

— Κομμουνιστὴς δὲν εἶνε κείνος πού κολλάει στοὺς τύπους, ἔλεγε ἓνας, ἀλλὰ κείνος πού βλέπει τὴν οὐσία. Γιατί νὰ καθόμαστε ἐδῶ, Μπορούμε νὰ τοὺς ξεγελάσουμε (δηλῶση) καί νὰ φύγουμε.

— Κομμουνιστὲς δὲν εἶνε κείνοι πού σταυρώνουν τὰ χέρια καί κάθονται. Μὰ κείνοι πού παλεύουν. Δέκα χωροφύλακες εἶνε. Νὰ τοὺς δέσουμε καί νὰ φύγουμε. Τὸ κίνημα ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἀνθρώπους ὄξω, ἔλεγε ἄλλος.

— Τὸ Κόμμα γέμισε-χαφιέδες. Ὅποιος φαντάζεται πὼς θ' ἀνατραπεῖ ὁ φασισμὸς τὸ λιγότερο εἶνε βλάκας.

— Γιατί μερικοὶ νὰ πεινᾶνε; Γιατί μερικοὶ νὰ καλοτρῶνε; Δὲν εἶμαστε ὅλοι κομμουνιστὲς; Γιατί νὰ μὴν τὰ ἔχουμε ὅλα κοινά;

— Τὰ στελέχη παίρνουν κρυφὰ ἐνίσχυση. Ἄλλοίμονο στοῦ φτωχό. Κι ὄξω κ' ἐδῶ τὰ ἴδια. Κρίμα στὰ κόπια μας. Ὁ ἓνας μεγάλος θ' ἀντικαταστήσει τὸν ἄλλον, λέγανε.

Κ' οἱ ἀνίδεοι, οἱ ἀκατατόπιστοι, οἱ ἀπονήρευτοι κ' οἱ ἀδύνατοι πέφτανε στοῦ λάκο. Δὲν ἀντέχω. Δὲ μ' ἀφήνει ὁ πειρασμὸς νὰ μὴν ἀποθανατίσω τὸ Θωμᾶ μὲ τὸ μουσι. Παραγκωνισμένη ἀξία. Καινούριος Λένιν. Μισοῦσε τὸ Κόμμα περισσότερο ἀπ' τὸ Μανιαδάκη. Τὸ «τσογλανάκι» ἔλεγε γιὰ τὸ Ζαχαριάδη ὅταν μιλοῦσε στὴν παρέα του, καί τ' ἀχείλη του ἔσταζε φαρμάκι. Κι ὅταν ὁ Σκλάβαινας κ' οἱ ἄλλοι κάνανε δηλώσεις στὴν Κέρκυρα ἔβλεπε τ' ἄλεπουδίσια τοῦ μάτια νὰ σπιδοβολᾶνε ἀπὸ ἀγαλλίαση. Ἐνιωδες μιὰ κρυάδα μαχαιριοῦ ἢ φιδιοῦ στοῦ πλησίασμά του. Παραμόνευε σὰν τὴν ὄχιὰ κι ἀπὸ μακριὰ μυριζότανε τὸ δύμα. Διαβολεμένη ἰκανότητα προτοῦ ὁ λυγισμένος ἀκούσει τὸ κράχ μέσα του, ὁ Θωμᾶς τὸ διάβαζε κιόλας.

Τότε μὲ τὸ ὕφος τοῦ ἀνώτερου ἀνδρώπου, τοῦ πολιτικοῦ, μυστηριώδικο ὕφος, μ' ἄργες κινήσεις ὅπως ταιριάζει σὲ ἡγέτες διπλάρωνε τὸ θῦμα, κι ἄρχιζε ἀπ' τοὺς μεγάλους μας δασκάλους ὡς τὸν Τρότσκι. Τὸ Στάλιν δὲν καταδεχότανε νὰ τὸν ἀναφέρει, κατέβαινε στὶς βαθειὲς φιλοσοφίες, κουταμάρες κ' ἔφτανε στὸ ψητό. Ἀπὸ χίλιους δρόμους, μὲ χίλιους τρόπους σ' ἓνα ἀποτέλεσμα. Νὰ κάνει ἓνα δηλωσιὰ ἀκόμα. Ἔβλεπε παλληκάρια μὲ γρανιτένιο ἠθικὸ τὴν ὥρα πού πατούσανε τὸν Ἄη—Στράτη νὰ ζεματιοῦνται στὴν πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὸ Θωμᾶ. Μοιάζανε μὲ τὸ νεαρὸ φυτὸ πού τὸ κόβει τὸ σκουλίκι. Καί σὲ λίγες μέρες, μὲ τὸ κεφάλι κάτω παίρνανε τὸ καράβι ξανὰ κι ἀνάποδο. Δὲ θυμᾶμαι νᾶκάνε παρέα κάποιον καὶ νὰ γλύτωση.

Ὅταν ἡ Κέρκυρα ξεφούρνισε μιὰ φουρνιά δηλωσιὲς ξεσήκωσε μιὰ ἐκστρατεία ἐνάντιά τους. Ὁ κάθε ἀνίδεος κι ἀγνός θᾶλεγε: «μπράβο του». «Νὰ ἓνας ἀδιάλλακτος ἀγωνιστὴς πού δὲν ἀπαρατάει οὔτε θ' ἀπαρατήσκει τὸ χαράκωμα». Ὁ ἐπιπόλαιος τίποτα τὸ ὑποπτο δὲ δὰ ξεχώριζε. Ἔπρεπε νὰ ξαίρεις τὸ Θωμᾶ γιὰ νὰ καταλάβεις τίς ἀτιμίες του. Ἔπρεπε νὰ ἔχεις πείρα καὶ γνώσεις γιὰ νὰ τὸν ξεσκεπάσεις. Χτυποῦσε ἄμεσα τὰ λιπόψυχα στελέχη κ' ἔμμεσα ὅλα τὰ στελέχη. Σκοπὸς του νὰ ρίξει τὸ κύρος, νὰ σκάψει τὴν ἐμπιστοσύνη. Ἄρχιζε ἀπ' τὴν Κέρκυρα καὶ τέλειωνε στὸ νησί. Ὁ ἄμεσος στρατηγικὸς του σκοπὸς ἢ ὁμάδα. Ἐ' ἀποτέλεσμα μπορεῖ ν' ἀργοῦσε, μὰ ἦτανε σίγουρο. Ἡ σφαῖρα ποτέ δὲν ἀστοχοῦσε. Ὁ φίλος διάλεγε ἐπίκαιρα δέματα, χτυπητὰ παραδείγματα καὶ τέχνη. Κουνοῦσε μὲ πόνο τὸ κεφάλι. Βαρειαναστέναζε ὑποκριτικὰ καὶ τὸν ἄκουγες:

—Κρίμα! Μᾶς ῥεζιλέψανε τὸ κίνημα οἱ κανάγηδες. Κρεμάλα, «φωτιά καὶ τσεκουῦρι» στοὺς προδότες. Δὲν ντραπήκανε λιγάκι; Μήπως αὐτοὶ μόνάχα κόνανε; Τὰ περσότερα ἀνώτερα στελέχη. Γιατὶ νὰ πᾶμε μακριά; Στὴν ὁμάδα μας ἔχουμε λίγα περαδείγματα; Θυμόσατε τὸν πρῶην γραμματέα; Μύδρους ἐξακόντιζε ἐνάντια στοὺς δηλωσιὲς. Τώρα εἶνε ὄργανο τοῦ Μεταξᾶ. Θυμόσατε κείνο τὸ Λαζαρίδη; Τὸν ἄλλο; Τὸν ἄλλο...; Τί τὰ θέλετε; Ἐγὼ ἀπ' τὴν πείρα μου ἀπόχτησα μιὰ ἀρχή: νὰ μὴν πιστεύω τοὺς ὑπερπαναστάτες. Καὶ τὸ κακὸ εἶνε—συμπλήρωνε μὲ σπαραγμό...—πού δὰ κάνουν κι ἄλλοι. Καὶ δὰ μείνουμε ἐμεῖς οἱ μικροὶ νὰ κρατήσουμε ταμποῦρι (ἔβαζε καὶ τὸν ἑαυτὸ του μικρό).

Αὐτὴ τὴ συζήτηση ἔκανε μιὰ μέρα. Ἄπλα μου καθότανε ὁ φίλος μου ὁ Μπόμπης. Εἶχε τὸ κασκέτο χωμένο ὡς τὰ μάτια. Μασοῦσε τὴν πίπα του. Κοίταζε ἀτάραχα τὸ Θωμᾶ καὶ δὲ μιλοῦσε. Κανένας δὲν τὸν ὑπολόγιζε. Καὶ πιότερο ὁ Θωμᾶς. Τί δὰ καταλάβαινε ὁ ἀπλοϊκὸς αὐτὸς ἐργατάκος; Ἦτανε εὐκολὴ λεία γιὰ τὸ φίλο μας. Λίγα ἦτανε τὰ ζουμιά του· κάποια στιγμή πού κόπηκε κάπως ἢ φόρα τοῦ Θωμᾶ, αὐτὸς ἔβγαλε τὴν πίπα του ἀπ' τὸ στόμα, τράβηξε πιὸ χαμηλὰ τὸ κασκέτο, καὶ εἶπε ἀπλᾶ, ἀδιάφορα.

—Καλὰ σύντροφε Θωμᾶ. Ἄς κάνουν δήλωση. Θ' ἀδειάσουν μερικές δέσεις—πόστα καὶ γιὰ μᾶς. Ἐοὺ πρέπει νὰ χαίρεσαι περσότερο. Μάλιστα

ἂν χήρευε κ' ἡ θέση τοῦ Ζαχαριάδη!!.. κ' ὕστερα σὺ προχτὲς ἦσουνα ὑπὲρ τῶν δηλώσεων. Ἔλεγες πῶς χρειαζόμαστε ὄξω. Πῶς ἄλλαξες τώρα;

—Ἄλλο ἐμεῖς, κι ἄλλο τὰ στελέχη ἀπάντησε ὁ Θωμᾶς, πού δὲν περίμενε ποτὲ μιὰ τέτια ἐπίθεση ἀπ' τὸν ἐργατάκο, τόσο πετυχημένη και μὲ τόσο πνεῦμα.

—Σὰ νὰ ἔχεις δίκιο σύντροφε ξανάπε στὸν ἴδιο τόνο, μὲ τὸ ἴδιο ὕφος. Μὰ γὼ δὲ μπορῶ νὰ καταλάβω... κάποιος δαίμονας μὲ σκανταλίζει. Μοῦ φαίνεται πῶς ματιάζεις τὴν Κέρκυρα καὶ πετυχαίνεις τὸν Ἄη—Στράτη. Ὀνοματίζεις τὸ Σκλάβαινα κ' ἐνονεῖς τὸ Ζαχαράτο. Χτυπᾶς τὰ στελέχη γιὰ νὰ σκορπίσεις ἐμᾶς. Κάτι τέτιες πονηρὲς σκέψεις φυτρώνουν μέσα μου κι ὁ θεὸς νὰ μὲ χωρέσει.

Καὶ τᾶλεγε ἀργά—ἀργά, κουτά, ἀδιάφορα.

Διπλάρωσα τὸ Μπάμπη. Ἄπο τότε γενήκαμε ἀχώριστοι. Πήραμε τὴν ἄκρη—ἄκρη τὴ θάλασσα.

—Δὲ μοῦ λὲς Μπάμπη τὸν ρώτησα. Τὶ ἄνθρωπος εἶνε αὐτὸς ὁ Θωμᾶς; Πολὺ γλυκομίλητος φαίνεται. Μορφωμένος. Χωρὶς νεῦρα. Καταδεχτικώτατος. Πιστός. Κι ὅμως τὸν φοβᾶμαι χωρὶς νὰ ξαίρω τὸ γιατί.

—Μιὰ ὀχιά πού κρύβεται στὴ φτέρη γιὰ νὰ δαγκώσει. Σκοπὸς του νὰ διώξει ὅσους μπορεῖ περσότερους, κι αὐτὸ ἀπὸ μῖσος πρὸς τὸ Κόμμα.

—Μὰ πῶς μπορεῖ νὰ γίνεῖ αὐτό; Δὲν τὸ χωράει ὁ νοῦς μου. Νὰ βρίσκονται χρόνια στὴν ἐξορία.. Νὰ ὑποφέρουν, καὶ νᾶνε ἐχθροὶ τοῦ κινήματος. Δὲν τὸ νιώθω.

—Φίλε μου! Πολλὰ πράματα δὲν ξαίρω. Γράμματα λίγα. Πολὺ λίγα. Θὰ σοῦ πῶ ὅ,τι εἶδα στὴ ζωὴ μου. Στὴν κοινωνία γίνεταί ἕνας ἀνελέητος πόλεμος ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀντίπαλους κόσμους. Κι ὁ ἐχθρὸς χρησιμοποιεῖ κάθε μέσο γιὰ νὰ κρατήσῃ τὸ χαράκωμα. Στέλνει πράχτορες κ' ἐδῶ. Φτάνει καμμιά φορὰ ὡς τὸ σημεῖο, ἅμα εἶνε ἀνάγκη, καὶ νὰ τοὺς σκοτώσῃ. Τί νὰ σοῦ κάνει μὲ τὸ χωροφύλακα; Τὸν βλέπεις καὶ φυλάγεσαι. Ἀμύνεσαι. Δὲν τὸν πιστεύεις, ὅτι κι ἂν σοῦ πεῖ. Ξαίρεις ἀπὸ πρωτῆτερα γιὰ ποῖο σκοπὸ τὰ λέει. Μὰ κεῖνος πού κάθεται δίπλα σου καὶ σοῦ σαρακώνει τὴν ἀντοχή, χρησιμοποιώντας γιὰ ὄπλο τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ σένα καὶ τὸ κίνημα. Ὁ ἐχθρὸς μὲ τὸ μαντύα τοῦ σύντροφου εἶνε πολὺ ἐπικίνδυνος. Χωρὶς ὑποψία πέφτεις στὴν ἀγκαλιά του καὶ σὲ πνίγει. Ἄκου ἕνα ἀδῶο παράδειγμα. Τὸ Γραφεῖο νοίκιασε τὴν ἀλυκὴ (χωράφι) γιὰ τρία χρόνια. Μόλις τ' ἀκούσανε οἱ διαστικοὶ παραξενεύτηκαν. Ὁ Κόκκινος ταραχτήκε. «Τρία χρόνια. Ὡστε δὰ καθήσουμε τρία χρόνια!» φώναξε. Ὁ Σκαλτσᾶς ἀφήνοντας ἕνα πικρὸ χαμόγελο γεμάτο ὑπονοούμενα εἶπε: «κάτι ξαίρουν αὐτοὶ! Γραφεῖο εἶνε.» Κι ὁ Μουσᾶς συμπλήρωσε: «ὅποιος μπορεῖ ἄς φτιάξῃ καὶ σπίτι, ἀπ' τὰ νοίκια δὰ βγάλει τὰ ἐξοδα». Τὶ βγαίνει ἀπ' αὐτό. Βγαίνει πῶς δὰ καθήσουμε ἕναν αἰῶνα ἐδῶ. Καὶ τὸ συμπέρασμα: «κάντε δὴλωση». Τὸ Γραφεῖο τὸ νοίκιασε γιὰ τρία χρόνια γιατί ἔτσι εἶχαμε περσότερο συμφέρο. Ἄν δὰ καθήσουμε ἢ ὄχι τρία χρόνια κανένας δὲν τὸ ξαίρει. Προφήτες δὲν

είμαστε. Τέτια έπεισόδια, τέτια περιστατικά και πιό σοβαρά έχουμε ένα σωρό. Κι αν όλα αυτά τα μαζέψεις θα κάμεις τό σύνολο τής άποσυνθετικής δουλειάς μέσα στην ομάδα.

— Είνε άνθρωπος τής 'Ασφάλειας ό Θωμάς;

— 'Υπάρχουν και τέτιοι έδω. "Όσο γι αυτόν δέν ξαίρω. Αύτός, τότε πού τό Κόμμα ήτανε στα σπάργανα ήτανε άρχηγός. 'Αργότερα διώχτηκε. 'Από τότε μισεί θανάσιμα τήν καθοδήγηση, και φυσικά όλο τό Κόμμα. Εύχεται τή διάλυσή του. 'Αντικειμενικά είνε άνθρωπος τής 'Ασφάλειας, άσχετο αν πληρώνεται ή όχι.

'Από κάμποση ώρα είχαμε καθήσει στην άκροθαλασσιά και δίπλα μας κάθησε ό Καπετανάκης.

Μά άνθρωποι πού πίστεψαν στον κομμουνισμό και να γίνονται όργανα του έχθρου; Κομμουνιστές και να κάνουν δηλώσεις; είπα.

— Σύντροφε, είπε ό Καπετανάκης. Ξεκινās νομίζω από δυό λαθεμένες άρχές. 'Η πρώτη: βλέπεις τόν άνθρωπο ανάλλαχτο. Κι όμως όλα αλλάζουν στη ζωή. Κι ό άνθρωπος, από καλός γίνεται κακός—και τ' αντίθετο είνε ένα ζυμάρι πού πλάθεται κι αλλάζει μορφή και περιεχόμενο. Με τή διαφορά τό ζυμάρι αυτό έχει και δική του, έσωτερική ζωή. Δέ δέχεται παθητικά, αντιδρά. 'Επιδρά κι αυτό στο περιβάλλον του. 'Η δεύτερη: βλέπεις κάπως ρωμαντικά τό κίνημά μας, τό Κόμμα μας. Οί κομμουνιστές ζούν μέσα σε τόπο και χρόνο. Είνε παιδιά τούτης τής κοινωνίας κ' έχουν τή σφραγίδα τής. Τό να ζητάμε τέλειους ανθρώπους (κομμουνιστές) ενώ ζούν μέσα σ' ένα καθεστώς κάθε άλλο παρά τέλειο, είνε λάθος. 'Ο μπολσεβίκος πρέπει να έχει συνείδηση αυτής τής κατάστασης και να παλεύει για να τίς διορθώσει, διορθώνοντας έτσι και τόν έαυτό του, χωρίς να περιμένει ποτέ τό τέλειο, γιατί δέ θα τό βρει. Να κυνηγάει πάντα, αδιάκοπα τό καλύτερο.

*Ύστερα είπε ό Μπάμπης, έδω δέν είνε όλοι κομμουνιστές. 'Υπάρχει κόσμος και κοσμάκης. Και μέσα στους κομμουνιστές είνε κ' οί κακοί κομμουνιστές. Είνε και κείνοι πού γίνανε ή θα γίνουν κακοί. "Όπως είνε και κείνοι πού γίνανε ή θα γίνουν καλοί. Κι αυτοί είνε οί περισσότεροι.

— Κυκεώνας ψιδύρισα άσυναίσθητα.

— "Όχι έτσι, μ' έκοψε ό Καπετανάκης. "Όξω κι άπάνω άπ' τίς λεπτομέρειες αυτές ένας γενικός νόμος κυβερνάει. 'Η κίνηση τής κοινωνίας, ανεξάρτητα από προσωρινά πιασάτρατήματα και σκαμπανεβάσματα, από πίσω προς τα μπροστά, από τα κάτω προς τα πάνω, από τ' άπλούστερα στα συνθετότερα, από τό καλό στο καλύτερο.

Σιγά - σιγά στην παρέα μας ήρθαν κι άλλοι. Πήραν μέρος στη συζήτηση.

— Αυτό τό κύμα των δηλωσιών!... πρόφερε κάποιος.

— "Ητανε αναπόφευχτο άπάντησε άλλος. 'Η ασφάλεια και από σκοπού πολλές φορές πιάνει κόσμο και κοσμάκη. Μέσα σ' αυτούς υπάρχουν άνθρωποι πού ιδέα δέν έχουν για ό,τι τούς κατηγοράνε. Τί ήθελες να κά-

μουν; Οι δύσκολες συνθήκες, ή πείνα, ή γύμνια και τόσα άλλα. Τό «ἐπ' άόριστο». Ή όργανωμένη άποσυνθετική δουλειά τής Άσφάλειας από τά μέσα κι από τά όξω, οί γενικότερες διεθνικές συνθήκες και τόσες άλλες αίτίες θά φέρνανε τό κύμα αυτό. Καθήκον μας εΐνε όχι μόνο νά διαπιστώσουμε τά αίτια μιās άρώστιας αλλά και νά τά περιορίσουμε αν δέν εΐνε μπορετό νά τά ξεριζώσουμε. Νά φυλάξουμε τό άγνό ύλικό. Νά τό διαμορφώσουμε. Νά τό κάνουμε καλύτερο. Για νά γίνει αυτό χρειάζεται δουλειά, κόπος. Μονόχο του τίποτα δέ γίνεται.

Σιγά - σιγά πήραμε περσότερα • χωράφια. Σπέρναμε τόρα πατάτες, κουκιά, κριθάρια. Άγοράσαμε γαϊδούρια και δυό μουλάρια. Δυό γουρούνια, κάμποσες κότες, κουνέλια, κάναμε μαγκάνια πού τά γύριζαν τά γαϊδούρια. Φτιάξαμε ένα μύλο για κριθάρια, φάβες. Στίς αρχές τόν γύριζαν σύντροφοι. Οί πιό γεροί. Άργότερα βάλαμε γαϊδούρια. Οί άτμόμυλοι τόρα μέ τόν πόλεμο σταμάτησαν. Οί χωρικοί τρέχανε σέ μās. Ήτανε βέβαιοι πώς θά πέρνανε σωτές τίς όκάδες κι αν άκόμα δέ ζυγίζανε. Κάναμε έκδρομοϋλες τά πρώτα χρόνια. Λίγα μπάνια, διαλέξεις, θέατρο. Μαθήματα όταν μπορούσαμε. Κάναμε μιá σκληρή πάλη ενάντια στις δύσκολες συνθήκες. Ήμεΐς παιδευόμαστε νά κρατηθοϋμε στή ζωή, κι ό έχδρός νά μās σκοτώσει πολιτικά ή φυσικά. Κάθε καρabiά και καινούριοι ξεμπαρκάρανε, και τρέχαμε νά μάθουμε νέα. Όλοι μās τά φέρνανε ρόδινα. Σέ λίγες μέρες, σέ λίγους μήνες τό πολύ δάπεφτε ό Μεταξās. Δέν τό λέγανε για νά μās δόσουν κουράγιο. Όχι. Αύτά πού λέγανε τά πιστεύανε. Και τά πιστεύανε από συμφέρο. Τό χρονικό διάστημα τής άνατροπής οί περισσότεροι τό μακραίνανε ή τό κονταίνανε ανάλογα μέ τήν άντοχή τους. Μά μέ ψέμματα δέ χτίζεται παλάτι. Ή πρώτη εντύπωση έσβυνε σέ λίγο. Κι άλλες συλλήψεις. Έκατοσταριές - έκατοσταριές. Κι άλλοι χαφιέδες. Κι άλλοι δηλωσίες. Πολλοί, πάρα πολλοί: Τό κόμμα χτυπιότανε κατάκαρδα από μέσα κι άπ' όξω. Ποιός λοιπόν δάκανε τό αντιδιχτατορικό μέτωπο; Ποιός δάριχνε τό Μεταξā; Και τό κακό δέν ήταν στή χώρα μας μόνο. Σ' ένα θάλαμο κεντρικό, εΐχαμε ένα χάρτη τής Ίσπανίας. Ένα κορδόνι χώριζε τό δημοκρατικό τμήμα άπ' τό φασιστικό. Και κάθε βδομάδα τό σκοινί μετατοπιζότανε σέ βάρος μας. Μετά ήρθε ή Αύστρια. Τό Μόναχο. Ή Τσεχοσλοβακία.... Κ' εΐτσι ό,τι μās λέγανε οί νεοφερμένοι τίς πρώτες ώρες, λιγάκι άργότερα σκορπιζόταν άπ' τήν πραγματικότητα.

Σέ κάθε καρabi καρτερούσαμε μέ λαχτάρα γράμματα. Περιμέναμε άπ' τούς δικούς μας λίγη χαρά. Μά κι αύτή μās τή στερούσανε οί χωροφύλακες. Ένα τρυφερό λόγο, μιá λέξη άγάπης τά πέρνανε από κουταμάρα ή σαδισμό σαν ύποπτα και τά γράμματα μās έρχόντουσαν κουτσουρέμένα. Τήν άλλη μέρα μαζευόμαστε παρέες - παρέες και στον ήλιό ή στο τζάμι καταφέρναμε νά μάθουμε τί μās γράφανε οί δικοί μας.

Ή σφαίρα μας στριφογύριζε σιό άπειρο. Μαζί της κι ό Ήη - Στράτης πού οϋτε σημαδευότανε άπάνω της. Κι άπάνω του έμεΐς καρφωμένοι. Ή

ζωή πάντα ίδια σχεδόν κυλούσε. Οι μέρες, ή μιά κοντά στην άλλη, φεύγανε και γεμίζανε χρόνια. Ένα... δυό... τρία... τέσσερα... πέντε... κάθε εβδομάδα έρχότανε τὸ καράβι. Κάθε εβδομάδα έφευγε. Καινούριους έφερνε, παλιούς έπαιρνε. Καινούρια όνειρα, πόθους κ' έλπίδες κι άπαντοχές ζωντάνευε, ίκανοποιούσε κ' έσβυνε. Η ομάδα μεσοπέλαγα πάλευε με τίς φουρτούνες και προχωρούσε. Κι ό καθέννας μας πάλευε με τή φύση, τούς συντρόφους του, τόν έαυτό του και ζούσε ή πέδαινε.

II

Άπρίλης 1941. Οι ούνοι πλημυρίζανε τή χώρα μας. Ο βασιλιάς μας κ' οι άρχόντοι μας, άγκαλιά με τὸ χρυσάφι — τὸ αίμα του έλληνικού λαού — τραβούσανε για τήν Αίγυπτο. Οι ντόπιοι φασίστες παραδίνανε στους ξένους. Παραδόςανε τούς δρόμους και τὰ γεφύρια άδιχτα, τὰ εργοστάσια και τὰ λιμάνια με τούς εργάτες, τίς άποθήκες γεμάτες τρόφιμα και ρούχα, τόν κρατικό μηχανισμό και τούς χαφιέδες, τούς φυλακισμένους και τούς έξόριστους. Τή μέρα που οι γερμανοί μπήκανε στην Άθήνα ή Άσφάλεια έπιασε τὸ δικηγόρο και διανοούμενο Λαζανά και τόν έστειλε στον Άη Στράτη. Άργότερα τόν τουφεκίσανε στού Παύλου - Μελά στη Σαλονίκη.

Έμεϊς κλεισμένοι στο νησί. Τὸ μπαρούτι τής καταστροφής μās έφτασε. Όμάδες - ομάδες φαντάροι άπ' τὸ μέτωπο και πρόσφυγες περνούσανε. Καϊκια και καϊκια άρμενίζανε. Άλλα έπιαναν στο νησί κι άλλα περνούσανε στ' άνοιχτά. Η ομάδα άνήσυχη. Κάτι έπρεπε νά γίνει. Οι γερμανοί φτάσανε στη Λήμνο. Ένα δεόρατο καϊκι λικνιζότανε στο λιμάνι και μās προκαλούσε. Πέρα μακριά ή στεριά χωρίς σίδερα. Έκει ή ζωή κι ό άγώνας. Πίσω έρχόνταν οι γερμανοί. Δέ χωρούσε συζήτηση. Έπρεπε νά φύγουμε. Η συζήτηση δυό - δυό στα κρυφά και στα μισοφανερά στο δρόμο, στην πλατεία, τούς θαλάμους έδινε κ' έπαιρνε. Στα χαμένα τὸ Γραφεϊο πάσκιζε νά τή σταματήσει. Οι δερμόαιμοι, οι άνυπόμονοι κ' οι φραξιονιστές φωνάζανε: «δυναμική λύση». Τὸ Γραφεϊο προσπαδούσε νά ρδει σέ συνεννόηση με τήν Άστυνομία. Ο έχθρος παραμόνευε, μάζευε, έστρωνε σχέδια, έτοιμαζότανε. Στίς 26 τὸ πρωί μιά έπιτροπή πήγε στον άστυνόμο, τόν κ. Κουσκούση, στο σπίτι του για νά συνεννοηθούν για νά φύγουμε μαζί. Αύτὸς συμφώνησε. Κατά τίς δέκα άλλη έπιτροπή πήγε στην Άστυνομία για νά κανονίσουν τίς λεπτομέρειες του... ταξιδιού. Επί κεφαλής ήτανε ό Ρεμπούτσικας. Σκοπός στην Άστυνομία ήτανε ό χωροφύλακας Ντουντουλάκης. Σάν έφτασε ή έπιτροπή σ' άπόσταση πέντε μέτρων ό σκοπός σήκωσε τὸ τουφέκι και σημάδεψε. Κάποιος άπό δίπλα του έσπρωξε τὸ τουφέκι κ' ή σφαίρα έφυγε στον άέρα. Η σφαίρα μαρτύρησε τίς προδέσεις. Τὸ Γραφεϊο έστειλε ένα παλιό συνταξιούχο ένωματάρχη για νά διορδώσει τὰ πράγματα. Τὸ τί εϊπε αύτὸς κανέννας δέν ξαίρει. Η κατοπινή του διαγωγή μās έδειξε πώς εϊπε νά χτυπήσει στο ψαχνό.

Ἡ πλατεία εἶνε στό λιμανάκι. Στή δύση εἶνε ἡ θάλασσα. Τό μάκρος πάνω κάτω 25 μέτρα. Τό φάρδος 10-12. Στό βοριά σχεδόν ἦτανε τό τελωνεῖο. Στή γωνιά του ἀρχίζουν δυό δρομάκια πού ἀνεβαίνουν. Στή σειρά ἦταν ἑφτά σπίτια. Τό ἕκτο τό εἶχαμε ἐμεῖς νοικιασμένο. Μετά τό ἑβδομο ἀρχίζει δρομάκι. Ἔρχεται ἕνα καφενεῖο, ἄλλος δρόμος, ἄλλο καφενεῖο, ἄλλος δρόμος, δυό καφενεῖα κ' ὕστερα ἡ θάλασσα. Τά σπίτια κλείνανε τήν πλατειούλα πού ἔμοιαζε σάν πέταλο. Τό τελευταῖο δρομάκι πρὸς τήν ἀνατολή, σέ πέντε βήματα ἀπ' τήν πλατεία ἔκανε μιὰ στροφή. Ἀκριβῶς στή στροφή ἦτανε ὁ ἀσύρματος.

Στήν πόρτα τοῦ τελευταίου καθόμουνα ἐγώ, ὁ Πραβίτης, ὁ Βασιλόπουλος, κι ὁ Σκυτούδης. Ἀπ' ὄξω ἀπ' τό ἕκτο σπίτι, πού εἶχαμε τό ταμεῖο καθότανε ὁ Παπαδάτος. Στήν πλατεία ἔκανε βόλτα ὁ Πέπας κι ὁ Πετρόπουλος. Κανονίζανε τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ, καί κάμποσοι σύντροφοι συζητούσανε. Κατά τίς 12 φέρανε σκοπὸ στόν ἀσύρματο τὸ Ντουντουλάκη.

Στίς 12.12 ὁ Κουσκούσης ἔφυγε ἀπ' τό σπίτι του πού ἦταν πρὸ πέρα ἀπ' τό Τελωνεῖο, κι ὀπλισμένος κι ἀνάμεσα σέ δυό χωροφύλακες, ὀπλισμένους κι αὐτούς, ἔσκισε τήν πλατεία στή μέση. Μόλις ἔφτασε κοντὰ στόν ἀσύρματο, χτύπησε συναγερμός. Κίνδυνος βομβαρδισμοῦ ποτέ δὲν ὑπῆρχε στόν Ἀη-Στράτη, κι ὄχι τότε πού οἱ γερμανοὶ εἶχανε φτάσει στήν Ἀθήνα. Τό ἔκανε ἐπίτηδες γιὰ νὰ μᾶς κλείσει στά σπίτια. Τρέξαμε νὰ κρυφτοῦμε. Οἱ περισσότεροὶ στοιβάχτηκαν στήν πόρτα τοῦ ταμεῖου γιὰ νὰ μποῦν. Ὁ Κουσκούσης, πού πήγαινε πρὸς τὸν ἀσύρματο, ἔκανε μετὰβολή κ' ἔβγαλε τό πιστόλι. Ὁ χωροφύλακας φώναξε: «γρήγορα. Τσακιστεῖτε. Ἀκόμα; Ἄντε Παπαδάτο». «Καλὰ δὰ μποῦμε», εἶπε ὁ Παπαδάτος. «Βλέπεις ἡ πόρτα δὲ χωράει ἄλλους». Χωρὶς ἄλλη διαδικασία ἄρχισαν οἱ πυροβολισμοί. Ἐρριχνε ὁ Κουσκούσης κι ὁ Ντουντουλάκης. Τήν ἴδια στιγμή γενικεύτηκαν οἱ πυροβολισμοί. Ρίχνανε στοὺς κήπους μας. Ρίχνανε στοὺς θαλάμους. Ρίχνανε πάνω στοὺς μύλους. Ρίχνανε στό ὕψωμα τ' Ἀγίου Μηνᾶ. Ὅπου βλέπανε κίνηση δική μας. Ἀπὸ νωρὶς εἶχανε ἐπισημάνει μερικὲς τοποθεσίες, εἶχανε μοιράσει σέ διάφορα μέρη τοὺς ἐξοπλισμένους καί μόλις δόθηκε τό σύνθημα ἄρχισε ἡ ἐπίθεση. Εἶχανε, ἐκτός ἀπ' τοὺς χωροφύλακες, μερικοὺς φαντάρους πού φτάσανε ἀπ' τὴ Λήμνο καί μερικοὺς πεζοναῦτες τοῦ χωριοῦ. Γιὰ τήν ἱστορία ἀναφέρνω τό Γ. Ποδητὸ καί τό Σιγάλα. Εἶχανε κ' ἕνα πολυβόλο.

Ὁ Σκυτούδης μπροστὰ κ' ἐγώ πίσω μπήκαμε στό ταμεῖο. Ὁ Σκυτούδης ἔγειρε καί ξάπλωσε μπρούμυτα στό πλακόστρωτο τοῦ ὑπόγειου (οὔτε ὑπόγειο, οὔτε ἰσόγειο ἦτανε). Ὁ Παπαδάτος ἦτανε ξαπλωμένος. Στό βάθος, πάνω σέ κάτι βαρέλια καί παλιοπράγματα ἦτανε κουβαριασμένος ὁ Πέπας καί βογγοῦσε. Στή σκάλα φώναζε ὁ Φίλιος. Σκηνὲς φρίκης καί μεγαλείου. Αἵματα, βογγητά, κατάρες καί ζητωκραυγές. «Ζήτω ἡ ἐπανάσταση!» «Ἐκδίκηση!» «Θάνατος στοὺς δολοφόνους!».

Ὅσοι μπήκανε στό ταμεῖο, ἀπ' τό φόβο τὰ χάσανε. Ἀντὶ νὰ μεί-

νουν στο ίσόγειο, πού ήτανε πιό ασφαλισμένοι, τραβήξανε στα πάνω πατώματα. Έκεϊ ό κίνδυνος άπ' τά παράθυρα κι άπ' τόν καλαμένιο τοίχο ήτανε μεγάλος. Πάνω στη σύγχυση κανέννας δέν τό σκέφτηκε. Κάτω μείνανε οί λαβωμένοι κι ό Πραβίτης. Κείνοι βογγούσανε και φωνάζανε: «όχ, όχ. Τό αίμα πιάστε. Τό αίμα, σύντροφοι. Νερό. Νερό!»

— Σύντροφε, Τέλη! φώναξε ό Σκυτούδης. Έλα πιάσε μου τό αίμα. Τρέχει. Δός μου λίγο νερό, αίσχος. Τί τούς φταιξαμε! Κρεμόλα. Δός μου λίγο νερό. Μιά στάλα, καίγουμε.

Ό Πραβίτης τράβηξε σέ μιá γωνιά. Έψαξε σ' ένα παλιοκάλαθο και βρήκε κάτι κουρέλια άπλυτα και μιá παλιοπετσέτα. Γύρισε στο νεολαίο Σκυτούδη. Έψαξε. Είχε τραύμα τυφλό. Ή σφαίρα είχε μπει πίσω στο γλουτό κ' έμεινε κάπου κεί στα γεννητικά όργανα. Έβαλε πάνω τήν πετσέτα. Τήν κράτησε. Τήν πίεσε. Μόλις τήν άφηνε λίγο τό αίμα έτρεχε. Ό λαβωμένος πονούσε. Βογγούσε.

— Έλα Τέλη. Έλα σύντροφέ μου, έλεγε. Τρίψε με έδω στην κοιλιά. Έτσι μπράβο. Ξαλάφρωσα. Πιό κάτω. Πιό δυνατά. Δός μου λίγο νερό. Μιά σταγόνα. Καίγουμε.

— Δέν κάνει.

— Δέν κάνει; Καλό. Άφοϋ είνε έτσι μή μου δίνεις. Τρίψε με. Σταμάτα τό αίμα.

Δίπλα του ήτανε ξαπλωμένος ό Παπαδάτος. Άνόμεσά τους έγινε μιá λιμνούλα αίμα. Κείνος ήτανε ήσυχος. Πότε-πότε μόνο βογγούσε.

— Έλα σέ μένα, σύντροφε, φώναξε. Σιάξε με λίγο. Σταμάτα τό αίμα. Θα πεδάνω άπό αίμορραγία. Κρυώνω, σκέπασέ με. Δός μου ένα προσκέφαλο.

Ό Πραβίτης κρατούσε στην άγκαλιά του τό Σκυτούδη. Τόν άφησε στις πλάκες και πήγε στον Παπαδάτο. Κείνος είχε ένα τραύμα στον καρπό του χεριού. Έκεϊ πού ένώνεται με τό μπράτσο. Κ' ένα άκόμα. Στο δεύτερο ή σφαίρα μπήκε άπό πίσω άπ' τή σπονδυλική στήλη, λίγο πιό κάτω άπ' τά νεφρά (άκρίβειες δέ θυμάμαι καλά) και βγήκε στην κοιλιά. Λίγο πιό κάτω άπ' τόν άφαλό. Τό αίμα έτρεχε κι άπ' τις δυό πάντες. Περισότερο — έτσι νομίζω — άπ' τήν κοιλιά. Τό τραύμα ήτανε σοβαρό. Μά ό Παπαδάτος ήτανε ήσυχος. Αυτό ξεγέλασε τόν Πραβίτη. Τουσιαξε τό χέρι. Έβαλε κάτι κουρέλια στις πληγές. Τόν σκέπασε με μιá κουβέρτα και του είπε:

— Σϋ δέν έχεις τίποτα τό σοβαρό. Σύχασε. Οί άλλοι είνε χειρότερα. Και γύρισε στο Σκυτούδη. Κείνος έβγαζε άφρους άπ' τό στόμα. Δέ μιλούσε. Οϋτε βογγούσε. «Πάει! πέθανε», ψιδύρισε. Τήν ίδια στιγμή ό Πέπας άπ' τό βάθος φώναξε:

— Σύντροφε! Έλα και σέ μένα. Τό αίμα τρέχει. Θα πεδάνω.

Έτρεξε ήτανε κουβαριασμένος. Μόλις άκουσε τούς πυροβολισμούς έτρεξε νά κρυφτεί στο βάθος. Ή σφαίρα πέρασε ξυστά τή μισανοιγμένη

έξωπορτα, τρύπησε τή σκάλα και βρήκε τόν Πέπα στο βάθος. Μπήκε από πίσω, κοντά στη σπονδυλική στήλη, άριστερά — νομίζω — και βγήκε στο στήθος, κοντά στο θυζί. "Όπως άνάσαινε ή πληγή έκανε: χρρρ, χρρρ.

Ό Πραβίτης είδε πώς με τίς γνώσεις του και τά κουρέλια δουλειά δέ γινότανε. Οί σύντροφοι κινδύνευαν. Άνέθηκε στο πρώτο πάτωμα. Στην πλατεία ήτανε μερικοί χωρικοί. Ό Ντουντουλάκης μιλούσε στον Κοσκούση. "Έδινε άναφορά! «Τό λιγότερο δέκα, σκοτωμένοι και τραυματίες», είπε. "Έκανε άπολογισμό δουλειάς. Κι άσφαλώς δά ήτανε ίκανοποιημένος.

— Για τ' όνομα του Θεού! φώναξε ό Πραβίτης. Τρεις άνθρωποι κινδυνεύουν. Ένα γιατρό. Άφήστε νά φέρουμε ένα γιατρό.

— "Έδγα π η στο παράθυρο νά σου δώσω έγώ γιατρό (φοβότανε μήν άστοχίσει και χάσει τή σφαίρα).

Ό σύντροφος γύρισε στους λαβωμένους. Ό Σκυτούδης ξανάρθε στη ζωή. Βογγούσε και ζητούσε νερό. Τό ίδιο, ό Παπαδάτος. Τό ίδιο ό Πέπας. Κατέβηκε στο υπόγειο κι ό Μπισδίκης. Οί δυό σύντροφοι πάσκιζαν στα χαμένα νά σταματήσουν τήν αίμορραγία. Τούς κρατούσαν στην άγκυλιά, τούς χείδευαν. Τούς μιλούσαν γλυκά, παρηγορητικά. Μά ή ζωή έσβυνε σιγά-σιγά. "Έφευγε. Κλείσαμε τήν έξωπορτα από μέσα. Πήραμε τούς συντρόφους, έναν-ένα, σέ μιά κουβέρτα και τούς ανεβάσαμε. Τό Σκυτούδη και τόν Παπαδάτο στο δεύτερο πάτωμα. Τόν Πέπα στο τρίτο.

— Μιά στάλα νερό! παρακαλούσε ό Σκυτούδης. Μιά γουλιά, νά βρέξω τή γλώσσα μου. Καίγουμε.

— Βρέ Κώστα! Δέν κάνει παιδί μου.

— Καλά, μή μου δίνετε άφου δέν κάνει. Τρίψε με λίγο. Πονάω. Τό αίμα τρέχει. Τό νιώθω. Λίγο νερό. Πονάω. Τό αίμα . . . Ζητάω νά πάρετε τό αίμα πίσω . . . Ζήτω ή έπανάσταση . . . Μανούλα μου . . .!

Σέ λίγο ξεψύχησε ό νεολαίος. Ό Παπαδάτος άρχισε νά κάνει έμετό. Αϊματα και φαγητά μαζί. Σέ λίγο ήρθανε οί γιατροί. Η Κούσκου τής όμάδας κ' ένα κάθαρμα Χαραλαμπίδης, γιατρός του χωριού. Μας είπανε πώς δέν υπάρχει σωτηρία. Και τότε τούς ποτίσαμε και τούς χορτάσαμε νεράκι. Δεύτερος πέθανε ό Παπαδάτος. Τά τελευταία λόγια του ήτανε: «Μπροστά! πάντα μπροστά! ψηλά τή σημαία του Κόμματος σύντροφοι!» Ό Πέπας χαροπάλεψε ως τό βράδι σχεδόν. Σάν ένιωσε τά στερνά του, μας φώναξε κοντά του.

— Είμαι άπ' τά Μινάγια τής Μεσσηνίας, μας είπε. Γράφτε στους δικούς μου τό μαντάτο. Στο σακάκι έχω λεφτά. Χρωστάω στην καντίνα και στο Βαγγελάρα. Νά τά δώσετε. Σύντροφοι σās χαιρετάω. Σās ευχομαι καλή λευτεριά. Σέ μένα έλαχε ό κληρος νά μή δώ με τά μάτια μου ό,τι όνειρεύτηκα από τότε πού ένιωσα τόν κόσμο. Έλάτε νά σās φιλήσω.

Μας φίλησε δλους. Στόν τελευταίο έμεινε άναίσθητος. Ψιδύρισε λίγα λόγια κομμένα και σιγά-σιγά έσβυσε.

"Έτσι οί τρεις βαριά τραυματισμένοι πέθαναν. Έμεινε ό Φίλιος πού

είχε ελαφρό τραῦμα στον πεινό. Στο δεύτερο πάτωμα, απ' τήν πίσω μεριά, εκεί κάπου, είχαμε άλλο δάλαμο—μέ τ' ὄνομα παράνομο—πού ἔβγαινε σ' ἄλλο σοκάκι. Ὁ Δοξάκης ἄρχισε νά χτυπάει τόν τοῖχο πότε δῶ, πότε κεῖ. Οἱ σύντροφοί μας ἀπαντήσανε ἀπό κεῖ μέ τόν ἴδιο τρόπο. Μ' ἓνα σίδερο ἀνοιξαμε μιά τρύπα κ' ἐπικοινωνήσαμε μέ τούς ἄλλους. Ἀπ' αὐτούς μάθαμε πώς είχαμε δυό τραυματισμένους ἀκόμα. Τόν καινούριο πολύ βαρειά, καί τόν Τσοτρίδη ἐλαφριά.

Ἀμπαρώσαμε καλά τήν ἐξέξορτα, βάλαμε τούς πεδαμένους συντρόφους δίπλα-δίπλα, τούς σκεπάσαμε καί τὸ σούρουπο ἕνας-ἕνας περάσαμε στόν ἄλλο δάλαμο κι ἀπό κεῖ κρυφά φύγαμε γιά ἄλλους θαλάμους (θαλάμους λέγαμε τὰ σπίτια πού είχαμε νοικιασμένα). Μείναμε κλεισμένοι ὡς τή Δευτέρα πού ἦρδανε οἱ γερμανοί. Ἡ Ἀστυνομία παρατάχτηκε στήν ἀμμουδιά, οἱ χωροφύλακες παρουσιάσανε ὄπλα κι ὁ Κουσκοῦσης ἔδωσε ἀναφορά. Ὑστερα μᾶς παραδῶσανε κανονικά στούς γερμανούς, κι αὐτοὶ κρίνοντας απ' τήν τελευταία τους πράξη—μᾶς τουφεκίσανε γιατί θέλαμε νά φύγουμε εἶπανε—τούς θεωρήσανε ἐμπιστους κι ἄφησαν τούς ἴδιους νά μᾶς φυλάνε. Κι αὐτοὶ μέ χαρά ἀναλάβανε. Ἡ δουλειά ἡ ἴδια. Μόνο τ' ἀφεντικά ἄλλαξαν. Κι ὄχι στήν οὐσία. Μόνο στό χρῶμα καί στό ὄνομα.

III

Τώρα εἴμαστε τρεῖς λιγότεροι. Εἶχαμε τὰ ἴδια ἀφεντικά. Ἀνάμεσά μας ὑπῆρχε αἷμα κ' οἱ πιέσεις πέρσειψαν. Ἀρχίσαμε πάλι τόν ἀγῶνα γιά τή ζωή. Ὁ πόλεμος ἔδειχνε πώς δέν δά τέλειωνε σύντομα. Ἀπ' ὄξω λίγα ἔπρεπε νά περιμένουμε, ἂν ὄχι τίποτα. Ριχτήκαμε μέ τὰ μούτρα στή γῆ. Εἶχαμε κείνη τή χρονιά τήν καλύτερη παραγωγή. Σέ 25 χιλιάδες ὀκάδες ἀνεβαίνανε οἱ πατάτες. Κάναμε κουκιά, φάβα, κριθάρι, λαχανικά. Μόλις δά τέλειωνε ἡ πρώτη κι ἀνοιξιάτικη παραγωγή δά ἐτοιμάσαμε τή χινοπωρινή. Θά φυτεύαμε ξανά πατάτες πού δά τίς βγάσαμε τὸ Δεκέμβρη, λαχανικά (πατζάρι, κρομμύδια, σπανάκια, καμπρολάχανα, πράσα κτλ.) καί δά σπέρναμε κριθάρια καί κουκιά. Μέ τήν παραγωγή μας, μέ τὰ ζῶα καί τὸ μύλο, μέ ἐντατική δουλειά πιστεύαμε κ' ἐλπίσαμε νά περάσουμε τὸ χειμῶνα χωρίς θύματα.

Στίς ἀρχές τοῦ Θεριστῆ, ἂν θυμᾶμαι καλά, ἀντικατάστησαν τήν παλιά φρουρά. Ἐφυγε ὁ Κουσκοῦσης, ὁ Ντουντουλάκης, ὁ Αὐγουστής καί στή θέση τους ἦρθαν ὁ Βουδικλάρης, ὁ Ρεγκούτας, ὁ Ψαρρός κι ἄλλοι. Τοῦτοι εἶχανε.... καθαρά τὰ χέρια. Ἦτανε γλυκομίλητοι καί.... πατριῶτες. Ἀπό ἀνάγκη ἦρθανε νά μᾶς φυλάξουν. Τί νά κάνανε οἱ καυμένοι; Τούς διατάξανε. Αὐτοὶ δέ φταίγανε.

Στίς 22 Θεριστῆ κηρύχτηκε ὁ πόλεμος κατά τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Κεραυνός μᾶς χτύπησε. Ἀπίστευτο μᾶς φαινότανε. Ἡ Γερμανία νά κηρύξει τόν πόλεμο; Τρελλάθηκε ὁ Χίτλερ; Μόνος του πήδηξε στό κενό; στόν γκρεμό;

Μόλις σουρούπωσε μία παρέα γλιστρήσαμε αδόρυβα πρὸς τοὺς μύλους. Καθήσαμε δίπλα-δίπλα. Τὸ σκοτάδι πυκνό. Ὁ οὐρανὸς καθαρὸς. Μυριάδες ἀστέρια λαμπυρίζανε. Μπροστὰ ἀπλωνότανε ἡ θάλασσα ἡσυχῆ, μαύρη. Ἀγέρι ἀλαφρὸ κατέβαινε ἀπ' τὸ βοριά. Πέρα ἀκούγονταν φωνές, κρότοι, κίνηση, θελάσματα, γαυγίσματα... Οἱ χωρικοὶ γυρίζανε ἀπ' τὰ χωράφια τους. Σαλαγούσανε τὰ ζῶα τους, τὰ κλείνανε στὰ μαντριά. Στὴν ἀμμουδιά ἀκούγονταν τραγούδια ἀπ' τὰ παιδιὰ καὶ τὰ κορίτσια τοῦ χωριοῦ. Ξαπλώσαμε στὰ ζεστὰ χαλίκια, ὁ καθένας παραδομένος στὸ δικό του κόσμο. Μὰ ὅλοι στὰ ἴδια πάνω κάτω πράματα τρέχαμε. Στους δικούς μας ὄξω. Στὴ ζωὴ. Στὸν ἀγώνα. Μιὰ στιγμή ὁ Βαγ. Μάλινος εἶπε :

— Σύντροφοι ! Τέλειωσαν τὰ βόσανα, σὲ λίγο καιρὸ θὰ εἴμαστε ἔξω, Πάνε τὰ ψέμματα.

— Ναί ! φώναξε χαρούμενος ὁ Στ. Κόκκινος. Ἡ Ρωσία θὰ τσακίσει τὴ Γερμανία. Θὰ νικήσει καὶ ἡ νίκη της θὰ σημάνει καὶ τὴ δική μας λευτεριά.

— Εἶδες μὲ τί ζωηρὰ χρώματα ζωγράφισε ὁ Μακρυγιώργης τὸ γεγονός. Τὸ χαρακτήρισε σὰν τὸ πιὸ χαρμόσυνο τῆς ἐποχῆς μας. Εἶπε κάποιος τρίτος. Σὲ λίγο ξενοταίρνουμε.

Ὅλοι μιλήσαμε μὲ χαρὰ κ' ἐνθουσιασμό. Κοροϊδεύσαμε τὸ Χίτλερ, καὶ κάναμε σχέδια γιὰ τὸ φευγιό μας, γιὰ τὴ ζωὴ ὄξω. Μερικοὶ βάλανε μπρὸς καὶ τὴν παντριά. Μόνο ὁ Δημητρόπουλος δὲ μιλοῦσε καθόλου. Ἦτανε μπρούμυτα. Ἀκουμποῦσε τοὺς ἀγκῶνες στὸ χῶμα καὶ κρατοῦσε τὸ σαγόνι. Κοίταζε ἐπίμονα, μπροστὰ στὸ σκοτάδι σὰν κάτι νὰ περίμενε ἀπὸ κεῖ.

Ὁ Νικητῖδης τὸν ἀκούνησε σιγὰ λέγοντας :

— Ἐ ! τί ἔπαδες ; Γιατί βουβάθηκες ; Πές κ' ἐσὺ δυὸ λόγια. Κοσμοϊστορικὰ γέγονότα γίνονται κ' ἐσὺ ; ... Ἡ λευτεριά μας πλησιάζει. Κεῖνος ἀνασηκώθηκε.

— Σύντροφοι ! εἶπε. Δὲ συμφωνάω μαζί σας. Οὔτε μὲ τὸ Μακρυγιώργο. Πιστέψτε με ! Δὲ σκεφτόμαστε σὰν μπολσεβίκοι. Ἀλλὰ σὰν μικροαστοί. Τὸ στενὸ, τὸ ἀτομικὸ συμφέρο μᾶς στράβωσε. Ἐπνιξε τὸ γενικὸ. Αὐτὸ κι ὁ ἀποκλεισμὸς ἀπ' τὸν ὄξω κόσμο μᾶς κάνουν νὰ βγάζουμε στράβὰ συμπεράσματα.

— Δηλαδή σὺ δὲ χαιρέσαι. Καὶ τὸ Γραφεῖο ἔτσι τῶβαλε τὸ ζήτημα.

— Γιατί τάχα ; Μὴ καὶ τὸ Γραφεῖο δὲν κάνει λάθη, Μὰ γιὰ πέστε μου σύντροφοι. Εἶνε νὰ χαιρόμαστε γιατί κηρύχτηκε ὁ πόλεμος ἐνάντια στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση ; Εἶνε νὰ χαιρόμαστε γιατί θὰ καταστραφεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ χώρα τῆς εἰρήνης, τῆς λευτεριάς ; Τόσα χρόνια δὲν παλεύαμε ν' ἀποτρέψουμε αὐτὸν τὸν πόλεμο ; Μήπως ἡ καταστροφὴ τῆς Ρωσίας δὲ θὰ σημάνει τὴν καταστροφὴ ὅλης τῆς προοδευτικῆς ἀνθρωπότητος ; Ἐμεῖς τί λέμε ; Ἀφοῦ πρόκειται νὰ θγοῦμε ἔμεῖς ἄς σκοτωθοῦν κάμποσα ἑκατομμύρια σοβιετικοὶ πολῖτες, κι ἄς καταστραφεῖ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ χώρα αὐτή.

— Μά έμεῖς τί φταίμε ; εἶπε κάποιος.

— Ἐμεῖς δὲ φταίμε. Δέν κηρύξαμε ἔμεῖς τὸν πόλεμο. Θά ἐκμεταλλευτοῦμε τὸν πόλεμο. Θά γυρίσουμε τὸ κοντάρι ἴσα στήν καρδιά τοῦ φασισμοῦ, καί δά τὸν ξερρίζωσουμε. Μά ἀπ' τὸ σημεῖο αὐτό, τὸ σημεῖο τῆς ἀνάγκης, ὡς τὸ σημεῖο νά τρίβουμε τὰ χέρια μας γιά τὸ χαρμόσυνο αὐτό γεγονός εἶνε μεγάλη ἡ ἀπόσταση. Ἡ καλύτερα εἶνε θέση ἀντιμπολοσεβίκικη. Κ' ὕστερα ποιὸς σᾶς εἶπε πῶς ἡ λευτεριά μας εἶνε κοντά ;

— Δέ δά τελειώσει ὁ πόλεμος σέ τρεῖς μῆνες; ρώτησε ὁ Κόκκινος.

— Δέ δά νικήσει ἡ Ρωσία; ρώτησε ὁ Νικητίδης.

— Τὸ ὅτι δά νικήσει ἡ Ρωσία τὸ πιστεύω, ὅπως πιστεύω πῶς αὐτὴ τῆ στιγμῇ βρίσκουμαι στοὺς μύλους τ' Ἀη Στράτη. Ἄν αὐτὸ δά γίνει σέ τρεῖς μῆνες ἢ περισσότερο δέν τὸ ξαίρω. Ἄλλὰ ὁ χρόνος καί ἡ νίκη δέν ἔχουν σχέση με τὴ δική μας λευτεριά.

— Γιατί; Γιατί; φώναξαν δυὸ - τρεῖς μαζί. Ἄμα νικήσει ἡ Ρωσία δέ δά βγοῦμε ;

— Θά βγοῦμε ἐξάπαντως. Σταμάτησε λίγο καί ξανάπε : Θά βγοῦμε ἂν δά ζοῦμε.

Μᾶς τάραξαν τὰ λόγια του.

— Δέ συμφωνῶ, εἶπε ὁ Ἀστακιώτης. Ἐχομε λίγα τρόφιμα. Κι ἂν δέ μᾶς στείλουν ἀπ' ὄξω, κι ἀκόμα ἀποκλεισμό νά μᾶς κάνουν δέ δά πεθάνουμε.

— Δέν εἶνε μόνον ἡ πείνα, ξανάπε ὁ Δημητρόπουλος. Εἶνε κι ὁ τοῖχος. Φίλοι μου. Ὡς τώρα μπορεῖ σί καταχτητές νά μὴ μᾶς πολυσκεφτόντουσαν. Ἀπὸ σήμερὰ παίρνουν θέση ἀπέναντι μας ἀνοιχτὰ καί μεῖς μπαίνουμε στό χαρακῶμα. Εἴμαστε ἀντίπαλοι με τὴν πρώτη ματιά, Ἀντίπαλοι χωρὶς συμβιβασμό. Χωρὶς ἔλεος. Ἡ νίκη τοῦ ἑνὸς δά σημάνει τὸ θάνατο, τὸ ξερρίζωμα τοῦ ἄλλου. Ἀπὸ τώρα ὁ χαρακτήρας τοῦ πολέμου τοῦ σημερινοῦ πού δέν εἶνε σάν τοῦ προηγούμενου γίνεται καθαρά ἀντιφασιστικός. Ὁ πόλεμος δά γίνεται σ' ὄλη τὴν ὑφήλιο. Στὴν πρώτη γραμμὴ καί στὰ μετόπισθεν. Θά πολεμᾶνε ὄχι μόνο ἄντρες ἀλλὰ καί γυναῖκες καί παιδόπουλα. Μ' ὄλα τὰ μέσα. Ἀπ' τ' ἀεροπλάνο ὡς τὸ χαρτί, τὴν προκήρυξη, τὸ σύνθημα στὸν τοῖχο. Μ' ὄλες τίς μορφές. Θά γίνεται μάχη ὄχι μόνο στὰ χαρακῶματα ἀλλὰ καί πίσω καί παντοῦ, στοὺς δρόμους, τὰ ἐργοστάσια, τίς πόλεις καί τὰ χωριά. Καί μέσα στίς σκλαβωμένες χώρες καί στίς λεύτερες καί στίς σύμμαχες. Κ' ἔμεῖς βρισκόμαστε στό χαρακῶμα. Ὁ φασισμός ξαίρει τί ἔχει στὸν ξερόβραχο αὐτό, καί ξαίρει πῶς δά μᾶς μεταχειριστεῖ. Μόνον τὴ λύσσα του ἀπ' τὴν ἦττα του νά ὑπολογίσει κανένας δά καταλάβει τοὺς κινδύνους. Μ' αὐτὸ δέ θέλω νά σᾶς φοβίσω. Ὅχι. Μά γιά νά τοποθετήσουμε σωστὰ τὸ τί μπορεῖ νά μᾶς περιμένει καί κοντὰ σ' αὐτὴ τὴν ὀμάδα μας. Νά δοῦμε τοὺς κινδύνους καί νά πάρουμε τὰ μέτρα μας. Κι ἂν τύχει νά σταθοῦμε στὸν τοῖχο νά σταθοῦμε σάν μπολοσεβίκοι.

Τὰ λόγια του κάνανε βαθεῖά ἐντύπωση. Ἀρχίσαμε νά τὰ σκεφτόμα-

στε και βρισκαμε πως ειχε πολυ δικιο. "Αν προχτες ο Κουσκουσης μας σκοτωσε χωρις αιτια, γιατι να μην το κανουν τορα για ολους μας οι γερμανοι; Κι αν κινδυνευαμε μια φορα πριν γιατι να μην κινδυνεψουμε χιλιες φορες περσοτερο τορα!

— Και φανταζεσαι πως θα φταςουν στο σημειο να σκοτωσουν εξοριστους απ' το 1935; Ειμαστε σαν αιχμαλωτοι πολεμου, θα εινε ενα απ' τα μεγαλυτερα εγκληματα, ειπε κάποιος.

— Το μεγαλυτερο εγκλημα εινε ο φασισμος και δικαιολογει ολα τ' αλλα. Δε θελω ως τοσο να σω πως 100 % θα μας ξεκανουν.

— Δικιο! δικιο εχεις, τον εκοψε ο Μάλινος. Κι αποκλεισμο μπορουν να μας κανουν. Και παγιδες να μας στησουν. Και στον τοιχο να μας κολησουν. Απ' το φασισμο ολα να τα περιμενεις.

— Εινε καιρος να βάλουμε μυαλο ειπε ο Νικητιδης. Ο κινδυνος να μας αδερφώσει. Να σταματήσουν οι γκρίνιες, τα μιση, ο φραξιονισμος. Κάθε σκαρτο να ξεκαθαρίσει. Πρέπει να ξαιρουμε πως θαχουμε συνοχη, ενότητα, ασφάλεια απο μέσα. Πρέπει η ομάδα μας να γίνει βράχος που πάνω θα σπάσει η μανία του αντίπαλου. Έτσι μόνο θα γλυτώσουμε ολοι η μερικοι.

Η ομάδα μας ποτε δεν ειχε την ενότητα που θα φανταστει καθένας που δεν εξησε σε εξορία. Πολλοι βλέπουν τα πράγματα οπως τα φανταζονται, οπως τα θέλουν κι όχι οπως εινε. Πολλοι δ' απογοητευτουν διαβάζοντας τις σελιδες αυτές. Θα θέλανε να ειμαστε τέλεια πλάσματα. Έμεις δεν ειμαστε τέτια. Η ομάδα μας ήταν ενα κομμάτι της κοινωνίας μ' όλες της τις αντιθέσεις. Η σαπίλα, η αποσύνθεση, η πτωμαϊνη απο τη μια πάντα. Η καινούρια ζωή, γεμάτη δύναμη κι όρμη απ' την άλλη. Το μισος κ' η αγάπη, η προδοσία, κ' η δυσία, η δειλία κι ο ήρωισμος, η λιποψυχία κ' η αυτοδυσία, οι έχωισμοι και τόσα άλλα πάδη κι αισθήματα αντίθετα βράζανε μέσα στο ίδιο κοινωνικό καζάνι. Κ' έμεις ειμαστε ποτισμένοι μ' αυτά. Κι όσο πλησιάζαμε στα όμονι της δοκιμασίας τόσο και βγαίνανε στην επιφάνεια: κι απο μια σκληρη πάλη, ασταμάτητη νικουσε η μια πλευρά η η άλλη. Το περιεχόμενο της ομάδας μας ήτανε κάπως διαλεγμένο, δοκιμασμένο. Μά αυτό δεν καταργει το γενικό κανόνα και δεν τή βγάζει έξω απ' την κοινωνία. Στην κατοπινή πορεία τουτο αλήθεψε.

Οι μέρες κυλούσανε. Κάθε ελπίδα χάθηκε. Λησμονήσαμε τη λευτεριά. Σκλαβιά σκληρή. Μαζέψαμε την πρώιμη παραγωγή. Άρκετά ικανοποιητική. Βάλαμε λάχανο, πράσο. Έτοιμάσαμε χωράφια για χινοπωριάτικη πατάτα, κι άλλα για λαχανικά. Κάμποσα για κριθάρι και κουκιά.

Τα πρώτα σημάδια της κατοχής φτάσανε και στο νησί μας. Οι τιμές ανεβαίνανε.

Θα ήτανε τέλη Άλωνόρη όταν έφτασε στο νησί μας ένας μοίραρχος απ' τη Λήμνο. Παπουτσάκης αν δε με γελάει η μνήμη. Μας ειδοποίησε να ετοιμαστούμε για την Ήπειρωτική Ελλάδα. Πηδήξαμε απ' τη χαρά μας. Θα

βρισκόμαστε μέσα στο λαό, πού δά μᾶς βοηθοῦσε σέ ὦρα ἀνάγκης. Θά ἐρχόμαστε σ' ἐπαφή μέ τούς δικούς μας. Θά γλυτώναμε ἀπ' τὸ θάνατο, ἀπ' τήν πείνα, ἀκόμα κι ἀπό ἐκτελέσεις. Ποῦ νά μαντέψουμε ἀπό τότε τὸ στρατόπεδο τοῦ Παύλου Μελά, τὸ Κούρνοβο, τὸ Χαϊδάρι, τήν Καισαριανή. Παρατήσαμε χωράφια, μαγκάνια, σπορά, καλλιέργεια. Μύλο. ζῶα. Ἄλλος ἐπλυνε, ἄλλος ἔραβε. Τά πλυσταριά δούλευαν μέρα νύχτα. Βάλαμε στό σφυρί τήν παραγωγή. Κριθάρια, κουκιά κι ὅ,τι ἄλλο εἶχαμε καί πουλιόνταν εὐκόλα. Τίς πατάτες στό καζάνι. Νά τίς μεταφέρουμε ἦταν ἀδύνατο. Δέ μᾶς ἄφηναν καί δά σαπίζανε. Νά τίς πουλήσουμε ἦταν δύσκολο. Πατάτες τὸ πρωῖ. Πατάτες τὸ μεσημέρι. Πατάτες τὸ βράδι, κι ὅσες ἤθελε ὁ καθένας. Ὅσα εἶχαμε μαζέψει μῆνες καί μῆνες, μ' ἓνα σωρὸ στερήσεις τά σκορπίσαμε μέσα σέ λίγες μέρες. Εἴμαστε ὅλοι μπαλωμένοι, πλυμένοι, ἔτοιμοι γιά δρόμο. Ἐνα πράμα ἔλειπε· τὸ καῖκι. Κι αὐτὸ δέ φαινότανε. Οἱ μέρες περνούσανε. Γέμισε μήνας. Μᾶς ζώσανε τά φίδια. Ὑποψιαστήκαμε παγίδα: νά φάμε ὅτι εἶχαμε, νά σταματήσουμε τήν καλλιέργεια καί νά πεθάνουμε τὸ χειμῶνα. Λύσαμε ξανά τὰ μπουύλα. Ἀρχίσαμε πάλι σάν τούς κολασμένους. Μά τώρα ἦταν πιὰ ἀργά. Πουλήσαμε φάβα μέ 13 δραχ. καί τώρα ἔφτασε τίς 40. Καί κανένας δέν πουλοῦσε. Οἱ πατάτες φαγώθηκαν καί στήν ἀποθήκη δέν ξαναμπαίνανε. Τίς χινοπωρινές ἔπρεπε νά τίς φυτέψουμε τὸν Αὐγουστο καί τώρα πατούσαμε τὸ Σεπτέμβρη. Τά χωράφια ἀνέτοιμα. Τά μαγκάνια χαλασμένα. Φυτέψαμε λίγες πατάτες ἔστω κι ἀργά. Σπείραμε λαχανικά. Βάλαμε τὸ μύλο καί τὰ μαγκάνια σ' ἐνέργεια. Παιδευτήσαμε τώρα νά κάνουμε τὰ λεφτά τρόφιμα, ἔστω καί τὸ 1)10 ἀπ' τὰ τρόφιμα πού ἀντιπροσώπευαν ὅταν τὰ πήραμε. Βάλαμε δελτίο. Αἱματηρές οἰκονομίες. Ἡ πείνα ἀπειλητικὴ πρόβαινε τώρα στὸν ὀρίζοντα. Ὁ πόλεμος παρατείνονταν. Οἱ γερμανοὶ προχωρούσανε. Ὁ Κόκκινος στρατὸς πάλευε σκληρὰ ν' ἀνακόψει τίς ξεφρενιασμένες ὀρδές. Οἱ δειλοί, οἱ ἐχθροί, ἀρχίσανε: «κακὴ πολιτικὴ» «λαθεμένη προοπτικὴ» «καμμιά σωτηρία», «ἓνας δρόμος». Ἡ προπαγάνδα τοῦ Γκαϊμπελς βοηθοῦσε. Μερικοὶ δειλά - δειλά, πολὺ λίγοι, βάζανε καί τὸ ζήτημα τῆς ἥττας τῆς Ρωσίας. Πρέπει νά σημειώσω πὼς κι αὐτοὶ οἱ λυγισμένοι, στή μεγάλη τους πλειοψηφία πίστευαν σέ μιὰ νίκη τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. Ἐλα ὅμως πού ὁ κίνδυνος γιά μᾶς ἦταν ἄμεσος. Κι ὁ καθένας πού δέν ἦταν ἀποφασισμένος νά δώσει τὸ κορμί του θυσιά στοῦ βωμοῦ τοῦ ἰδανικοῦ ἔλεγε ἐπιγραμματικά. «Ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση δά νικήσει, μὰ ἐγὼ δά πεθάνω». Καί μερικοὶ βάζοντας στό κέντρο τοῦ κόσμου τὸν ἑαυτοῦλη τους λέγανε: «ἄμα ἐγὼ πεθάνω... τί νά τήν κάνω τῆ νίκη;».

Τὸν Τρυγητὴ δραπετέψανε οἱ ἀρχεῖοι. Τούς δραπετέψε ἡ ἀστυνομία. Αὐτοὶ ἦταν γάγγραινα γιά τήν ὁμάδα. Μόνιμη πληγὴ. Κάνανε τὸ σύνδεσμο ἀνάμεσα στήν ὁμάδα καί τήν ἀστυνομία. Δέ θυμᾶμαι ἂν φτάσανε δέκα. Μερικοὶ κάνανε χρόνια στήν ἐξορία. Αὐτὸ ξεγελοῦσε μερικούς. Μ' αὐτὸ δικαιολογούνταν ἐκεῖνοι πού κάνανε ἀντιπολίτευση στοῦ Γρα-

φετο. «Κι αυτοί εργάτες είνε λέγανε. Παρασυρμένοι. Σαπίσανε στα μπουντρούμια. Λυώσανε στις φυλακές και τις εξορίες. Δεν είνε προδότες. Ή γραμμή τους είνε λαθεμένη. Καθήκο να τους διαφωτίσουμε. Να τους τραβήξουμε στο σωστό δρόμο». Μ' αυτό το δικαιολογητικό έρχονταν σ' έπαφή. "Αρχιζε το κουτσομπολιό μαζί τους. Οι φιλικές σχέσεις. Οι ένισχύσεις, μ'α και οικονομικά βρίσκονταν σε καλή κατάσταση. Και συνέχεια κριτική τής σταλινικής... γραφειοκρατίας και τρομοκρατίας, κριτική και πολεμική του Γραφείου τής Όμάδας που έχει στραβή γραμμή. Κ' έτσι κείνος που πήγαινε να ψωνίσει τους αρχείους, ψωνιζότανε απ' αυτούς. Ή κατάσταση τής ομάδας έφτανε μ' αυτόν τον τρόπο φυσιολογικότητα στους αρχείους. Τα μυστικά, οι κινήσεις μας, κι απ' αυτούς στην Αστυνομία. Άκόμα μερικοί που φεύγανε απ' τήν ομάδα για ν' αποκτήσουν «έλευθερία κίνησης», ν' αποφύγουν τις υποχρεώσεις και τους κανόνες τής ομαδικής-όργανωμένης ζωής και όσοι δείχνονταν σαν αντιομαδικά στοιχεία, βρίσκανε αποκούμπι σ' αυτούς. Με το φευγιό τους ο Βουδικλάρης βρήκε άφορμή να μ'α αποκλείσει να πάμε μακριά απ' το χωριό.

— Έγώ βλέπετε δε φταίω, μ'α ειπε. Άφου...δραπετεύεται είμαι υποχρεωμένος να πάρω μέτρα ασφαλείας.

— Μ'α έμεις σε τί ευθυνόμαστε για τή δραπέτευσή τους;

— Το ίδιο είσατε κ' έσεϊς κι αυτοί. Έξοριστοι. Ποιός μου έγγου'αται π'ως δε δ'α κάνετε κ' έσεϊς το ίδιο; Ή μήπως είνε ή πρώτη φορά που γίνεται αυτό;

— Μ'α έμεις έχουμε χωράφια να σπείρουμε κουκιά, κι αργότερα κριδάρια. Με τήν απαγορευτική σας διαταγή μ'α τ' άχρηστεύετε. Πληρώνουμε νοίκια. Κάναμε έξοδα. Και τώρα πάνε όλα χαμένα. Και το χειρότερο δ'α κινδυνέψουμε να πεδάνουμε απ' τήν πείνα. Ύστερα θέλουμε να κάνουμε και κανένα μεροκάματο. Π'ως δ'α ζήσουμε;

— Τι σ'ας φταίω έγώ; Έγώ έχω τις καλύτερες διαθέσεις μαζί σας, αλλά προκειμένου να χάσω τή θέση μου και το κεφάλι μου ακόμα...

Σταμάτησε λίγο κ' ύστερα αφήνοντας ένα ελαφρό ειρωνικό χαμόγελο ξανάπε:

— Υπάρχει ένας τρόπος να διορθωδοϋν τα πράγματα.

— Να ακούσω ειπε ο γραμματέας. Κι οτ,ι περνάει από μ'α δ'α το κάνουμε και γρήγορα μάλιστα.

— Νά! απλούστατα, να φέρετε πίσω αυτούς που απόδρασαν.

Ό γραμματέας τ'άχασε. Δεν πίστευε σ' αυτιά του. Γιατί τ'άλεγε; από κουταμάρα ή από σαδισμό; τόλμησε να ρωτήσσει.

→ Μ'α είνε δυνατό αυτό;

— Μ' αν αυτό είνε αδύνατο, εκείνο που ζητ'ατε σεις είνε δυνατό;

Παιδευτήκαμε να μην έπιμείνει στην απόφασή του αλλά ποϋ; Ό κύριος Βουδικλάρης μπλεγμένος με τή μαύρη αγορά και τή γκεσταπό φανέρωνε σιγά-σιγά τον έσωτερικό, τον πραγματικό Βουδικλάρη.

Ἔφυγε ὁ Τρυγητής. Ἦρθε ὁ Ἄη-Δημήτρης. Ἡ κατάσταση χειροτερεύει. Ἡ πείνα μεγαλώνει. Κόψαμε τὸ βραδινὸ ψωμί. Τὸ μεσημεριανὸ τὸ φέραμε στὰ 50 δράμια. Ἐπειτα βάλαμε μέρες ἀδιανές ἀνάμεσα. Μιὰ μέρα εἶχε ψωμί μιὰ δὲν εἶχε. Ἐπειτα δυὸ ὄχι καὶ μιὰ ναί. Στὶς 9 τοῦ Νοέμβρη φάγαμε τὸ τελευταῖο κομματάκι. Ἀπὸ κεῖ κ' ὕστερα... Ἐνα χρόνο καὶ μισὸ δὲν εἶδαμε ψωμάκι. Βλέπαμε τοὺς μερικοὺς νὰ τρῶνε καὶ δακρύζαμε ἀπὸ τὸν πόνο καὶ τὸ παράπονο. Μᾶς εἶχανε μείνει λίγες πατάτες, λίγη φάβα καὶ λίγα ὄσπρια ἀλλὰ πολὺ λίγα. Εἶχαμε οἰκονομήσει καὶ λίγα. Βγάλαμε καὶ λίγο κριθάρι ἀπ' τὸ μύλο. Μιὰ κουταλίτσα φαῖ τώρα. Λάδι στάλα, Ἀγοράζαμε κάτι προβατίνες πού κινδύνευαν νὰ ψοφίσουν καὶ τίς βάζαμε μέσα, γιὰ νὰ νοστιμήσει τὸ φαῖ. Ἀλλὰ δὲ βαριέσαι. Ἀρχίσανε οἱ κομάρες, οἱ ζαλάδες, τὸ σβάρνισμα τῶν ποδιῶν. Μερικοὶ ἀρχίσανε νὰ ξαπλώνουν. Ἀπ' τοὺς πρώτους ὁ Καλές. Ὁ Κολύνος. Μιὰ μέρα στὸ κρεββάτι δυὸ ὄρθιοι. Ἀργότερα μιὰ καὶ μιὰ: Δυὸ καὶ μιὰ. Ὡσπου ξαπλώσανε γιὰ καλά. Ὁ Κολύνος ἀπάνω ἀπὸ ἕξη μῆνες ἔμεινε ἀκίνητος στὸ κρεββάτι. Ἀρχίσανε οἱ δηλώσεις. Οἱ φραξιονιστὲς κ' οἱ πάντα παραπονεμένοι παίρνανε ἕνας— ἕνας τὰ Ἰμπογαλάκια του καὶ τραβοῦσε γιὰ τὴν Ἀστυνομία. Μερικοὶ βρίζανε. Ἄλλοι κάνανε κριτικές. Ἄλλοι ἀπειλοῦσανε τὸ Γραφεῖο γιὰ τὴν κακὴ πολιτικὴ καὶ φεύγανε. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἦτανε καὶ στελέχη. Ἀπὸ πούθενά φῶς. Πούθενά σωτηρία. Χειμῶνας ὀλόκληρος μπροστά. Ὁ πόλεμος ἐξακολουδοῦσε. Οἱ δικοὶ μας ὑποχωροῦσανε. Αὐτὰ, οἱ δηλώσεις, ἡ προπαγάνδα τῆς Ἀστυνομίας καὶ ἡ διαλυτικὴ δουλειὰ μερικῶν πού μείνανε μέσα, χειροτέρευαν τὴν κατάσταση. Αὐτὰ ἐπιδρούσανε στὴν ὁμάδα καὶ τὴ χωρίζανε σὲ δυὸ κομμάτια. Τὸ ἕνα τραβοῦσε πρὸς τὴν προδοσίαν καὶ τ' ἄλλο πρὸς τὴ θυσίαν. Στὸ ἕνα βρίσκονταν οἱ «ὑπερεπαναστάτες», οἱ «κριτικοί» οἱ «φραξιονιστὲς» καὶ μέσα μέσα καὶ καλοὶ πού τοὺς διέφθειρε ἡ καινούρια κατάσταση. Ἦτανε οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι πού χρόνια μᾶς ψείσανε τὸ ψάρι στὰ χεῖλη. Μᾶς κάνανε τὴ ζωὴ ἀφόρητη. Μᾶς διπλώσανε καὶ μᾶς τριπλώσανε τὴν ἐξορία. Τοὺς φυλάξαμε μὴ καὶ διορθωθοῦν. Δειλιάσαμε ὅταν ἦτανε καιρὸς γιὰ ἐγχείρηση. Κι αὐτὴ ἔγινε. Ἐγινε ὅταν οἱ συνδῆκες ἦτανε ἀφάνταστα πιὸ χειρότερες, ἔγινε αὐτόματα καὶ τὸ αἷμα ἀπ' τὴν αἰμοραγία ἦτανε πάρα πολὺ. Πήρανε μαζί τους κι ἀνθρώπους καλοὺς.

Μιὰ μέρα καθόμαστε μερικοὶ στὴ «Λεωφόρο Κομμουνιστῶν». Ἦτανε ἕνας δρόμος, ἀρκετὰ πλατὺς πού ἀρχίζε ἀπ' τὴν πλατειούλα τοῦ χωριοῦ, προχωροῦσε ἴσα, ἄκρη - ἄκρη ἀπὸ ἕνα ποταμάκι — ξερὸ, στέρφο τὸν περισσότερο καιρὸ — ἔκανε μιὰ στροφὴ στὰ 300 μέτρα ἀπ' τὴν πλατεία, περνοῦσε ἀπ' τὸ κεντρικὸ πηγάδι τοῦ χωριοῦ, μετὰ γύριζε μέσα στὸ χωριό. Δεξιὰ - ζερβιά τοῦ δρόμου, ἀντίκρου ἀπ' τὸ ξερόρεμα ἦτανε κήποι μὲ λαχανικά, καρποκλάρια καὶ μερικά σπίτια σκόρπια. Στὴ μέση τοῦ δρόμου ἦτανε ἕνα μαδέρι ριγμένο. Ἐκεῖ καθόμαστε. Ἡ ζέστα τοῦ χινοπωριάτικου ἡλιοῦ καὶ ἡ πείνα μᾶς εἶχαν μπαῖλντίσει. Κάποια στιγμὴ ὁ Καλές — ἔβραϊος κι ὁ Κολύνος βγήκανε ἀπ' τὸ θάλαμό τους, κι ἀνέβαιναν πρὸς ἐμᾶς. Μό-

λις σέρνανε τὰ πόδια τους. "Ήτανε κίτρινοι σάν τὸ λεμόνι τ' ὤριμο. Στὰ καλὰ χρόνια — ἂν μπορούμε νὰ τὰ ποῦμε ἔτσι — ἦταν ἀπ' τοὺς πιὸ γερούς συντρόφους. Ὁ Καλὲς ἦταν στὸ φουῖρνο κ' ἔτρωγε δυὸ ψωμιά τὴ μέρα. Φτασανε σὲ μᾶς. Σαλέψανε λίγο τὰ χεῖλη χαιρετώντας μας καὶ κάθησαν.

— "Ἄν δὰ γλυτώσουν τριάντα, καλὰ δὰ εἶνε, εἶπε ὁ Κολύνος.

— Οἱ ἄλλοι τί δὰ γίνουιν; ρώτησε ὁ Δροσόπουλος.

— "Ἄλλοι δὰ κάνουν δήλωση, κι ἄλλοι δὰ πεθάνουν, χειμῶνας εἶνε αὐτός. Δέν εἶνε παῖξε γέλασε. Κ' ἐμεῖς δέν ἔχουμε τίποτα. Κι ἀρχίσαμε νὰ ξαπλώνουμε ἀπὸ τόρα (ὁ Κολύνος δέν πέθανε. "Ἐμαθα πὼς τὸν ἐκτελέσανε ὅταν βγήκαμε οἱ γερμανοὶ στὴ Σαλονίκη. Δέν ξαίρω ἂν ἀληθεύει. Τὸ Κολύνος εἶνε ψεύτικο. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ μερικοὺς ἄλλους ποὺ ἦ κάνανε δήλωση, ἢ ζήσανε. "Ὅσοι ζήσανε μπορούιν κάτω ἀπ' τὰ ψεύτικα νὰ βροῦιν τὰ πραγματικά).

— Δέν εἶνε ἔτσι εἶπε ὁ Ἀνδρέας Δροσόπουλος. Δέν δὰ πεθάνει κανένας. Κάτι ἔχουμε. Κάτι δὰ βγάλουμε ἀπ' τοὺς κήπους. Ὁ μύλος δὰ δουλεύει. Θὰ γενήσει ἡ γουρούνα. Θ' ἀλλάξουμε τὰ μικρὰ μὲ κριθάρι. Σκεφτεῖτε πὼς αὐτοὶ οἱ καλόγεροι, σκηνίτες πὼς διάβολο τοὺς λένε—κλείνουνται σὲ μιὰ σπηλιά καὶ ζοῦν χρόνια μὲ τὸ τίποτα, ὄχι ἐμεῖς...

— Κι ἀπ' ὄξω τὸ Κόμμα, οἱ δικοὶ μας δὲ δὰ μᾶς παρατήσουν συμπλήρωσε ὁ Σεραφεῖμ Τσῶνος.

Ὁ Μουσαῖς καθότανε ἄκρη - ἄκρη. Τέντωνε τ' αὐτὶ νὰ μὴ χάσει λέξη. Στ' ἀχείλι του ἀνθίζε ἓνα χαμόγελο ἀνακατωμένο μὲ κακία, μίσος κ' ἰκανοποίηση. Τὰ μάτια του στάζαν φαρμάκι καὶ τὰ λόγια του χολή. Κάποτε ἦτανε καλός, πειδαρχικός, ἐργατικός, αἰσιόδοξος. "Ἐπесε σ' ἓνα λάθος, τιμωρήθηκε κι ἀπὸ τότε πῆρε τὸν κατήφορο. Τίποτα δέν τοῦ ἄρεσε. Παντοῦ ἔβλεπε προβοκάτορες. Λάθη καὶ παρεκκλίσεις. Γύρω του μαζευτότανε μιὰ παρέα. Τὰ λέγανε τὰ κουτσομπολεύανε. Παίρνανε καὶ συνωμοτικὰ μέτρα. "Ἐτσι διέφθειρε τοὺς ἄλλους καὶ διαφθείρονταν ἀπ' αὐτούς. Κάτι τέτια μαγαζάκια πόση ζημιὰ δέν κάνανε; Ὁ ἓνας μπόλιαζε τὸν ἄλλο μὲ τὸ μικρόβιο τοῦ φραξονισμοῦ, τῆς ἀπειδαρχίας. Αὐτοῦ βρήκανε ἀποκούμπι οἱ παραπονεμένοι — λυγισμένοι, πρὸ δυναμώνανε τὸ λύγισμα. Κάνανε ἀναπαραγωγή σὲ πλατύτερο κύκλο τῆς δειλίας των. Οἱ ὀμαδοῦλες αὐτές ἦταν διαφθορεῖτα κι ἀλλοίμονο σ' ὅποιον ἀκατατόπιστο ἔπεφτε στὰ δίχτυα. Τοῦ φορούσανε στραβά γυαλιὰ καὶ τὰ βλέπανε ὅλα στραβά. Μερικοὺς τοὺς ἐσπρωχναν ἐκεῖ κ' οἱ στραβοτιμονιές τῶν Γραφείων. Ἀλλὰ αὐτὸ δέν τοὺς δικαιολογεῖ.

— "Ἄ! Καυμένη Ἀντρέα κ' ἐσύ Σεραφεῖμ, ἔκανε μ' ἓνα γλυκὸ τόνο. Μὲ ὕφος ἀνθρώπου ποὺ πονάει καὶ δέν κλείνει μάτι μὲ τὸ κακὸ ποὺ ἐγίνε ἢ ποὺ δὰ γίνε, χωρὶς αἰτία. Τὶ μπολοσεβίκοι εἴσαστε σεῖς; Στελέχη καὶ νὰ φοβόσαστε τὴν ἀλήθεια!

Γιατὶ κοροϊδεύετε τοὺς συντρόφους! Δέν τοὺς λέτε νέτα — σκέτα, ἀνοιχτὰ πὼς κανένας δὲ δὰ γλυτώσει; Ἡ ὀμόδα προχωράει στὴν κατασ-

τροφή όλοταχώς. Σεΐς άνίκανοι νά σταματίσετε τήν καταστροφή πασκίζετε νά ξεγελάσετε τούς άπλοϊκούς.

—“Όχ! καυμένη συμπλήρωσε κάποιος τής παρέας του. “Αμα δέν κινδυνεύεις έσύ δέ νιώθεις τόν κίνδυνο του άλλου.

— Καί ποιός σου τόπε σένα Μουσαΐ πώς δά πεθάνουμε όλοι; είπε ό Τσώνος. Ποϋ τό βρήκες γραμμένο; Καί άν ξαΐραμε άκόμα 100⁰ πώς δά πεθαΐναμε κανέναν λόγος νά τό πιπιλίζουμε σαν καράμελα κάθε λίγο και λιγάκι. Για νά πεθαΐνουμε κάθε στιγμή προτου φτάσουμε στον τάφο; “Υστερα ύπάρχουν τόσοι αδύνατοι άνάμεσά μας που δά τούς σκοτώνουμε με τέτιες άντιλήψεις. Μπήκαμε σ’ έναν άγώνα που ή ήθική δύναμη δά παίξει σπουδαίο ρόλο για τή διατήρηση στή ζωή.

—“Ωστε δέ δά πεθάνει κανέναν; Ξανάπε ό Μουσαΐ.

— Δέν ξαΐρω. Προφήτης δέν είμαι. Μπορεί νά πεθάνουμε κι όλοι. Γιατί μπήκαμε στή μάχη; Για νά πολεμήσοϋμε. Καί στον πόλεμο δά πεθάνουν κιόλας. Θα σκοτωδούν. “Όποιος φοβάται ν’ άντικρύσει τό χάρο δειλώνει δειλία κι άπαλάσσεται άπ’ τήν έπιστράτευση.

—“Έχετε δικιο, φώναξε με κακία ό Μουσαΐ. “Έχετε τήν κοιλιά γεμάτη και τά λέτε αύτά. Για ρωτάτε και τόν Κολύνο και μένα που δέν κλείσαμε μάτι άπόψε άπ’ τήν πείνα;

“Ο Μουσαΐ δέν ήταν καθόλου έξαντλημένος. Σαν άγρότης είχε κάνει λίγα μεροκάματα στο χωριό τό καλοκαίρι και κάτι είχε άκόμα. Λίγο κριθάρι, λίγα κουκιά και φάβα. “Ο Τσώνος ήταν χάλια. Ποτέ δέν έκανε μεροκάματο. Ποτέ δέν πήρε δεκάρα άπ’ έξω. “Ηταν μια πιδαμή άνθρωπος. Πολλές φορές έκανε τό μάγειρα σε παρέες. Καί μόνο τότε χόρταινε. “Ο Μουσαΐ τάζαιρε αύτά. “Αλλά έπίτηδες τάπε νά τόν πληγώσει και νά σπείρει ύπόνοιες σε μάς τούς άλλους. “Αφου δέν είχε πόρους για νά τρώει έπρεπε νά έχει κρυφούς, άδηλους πόρους. Αυτό τό νόημα είχανε τά λόγια του.

“Ο Γριντάκης ήταν έξαντλημένος. “Απ’ τήν πείνα και τόν ήλιο είχε ξαπλώσει φαρδύς - πλατύς δυό μέτρα πιο κεΐ. “Εμοιαζε πτώμα. Δέν κινιότανε καθόλου. Μα σαν άκουσε τά τελευταΐά λόγια του Μουσαΐ σά νά τόν τσίμπησε φίδι τινάχτηκε. “Ανασηκώθηκε άπότομα.

—Φτου σου μασκαρά! είπε. “Ο Σεραφείμ είνε μεδυσμένος κ’ έσύ πιλαλάς σαν βαρβάτο όλογο. Καλύτερο βοηδό κι άπλήρωτο μάλιστα δέ δάβρισκε ό φασισμός.

Δέν κατάφερε νά πει άλλα. “Ο πόνος για τήν άδικία κ’ ή άδυναμία τόν ξάπλωσαν ξανά. Πιο πάνω ό Σωτήρης Κόκκινος, λίγο πιο κάτω άπ’ τό πηγάδι, με τά ρουχα παραμάσκαλα τραβοϋσε τόν κατήφορο. Πιο μπροστά περπατοϋσε καμαρώνοντας σά γύφτικο σκεπάρνι ό χωροφύλακας Λάμπρος Ρεγκούτας.

—Για ποϋ Σωτήρη; ρώτησε ό Πετρίδης που άνέβαινε.

—Δέν καταλαβαίνεις ; πάω ἐκεῖ πού δά ρθεῖς κ' ἐσὺ σὲ λίγο, εἶπε κείνος τονίζοντας τίς λέξεις καί κουνώντας τὸ λεύτερο χέρι του.

Ὁ ἄλλος ἄστραψε ἀπὸ θυμό.

—“Α ! λιποτάχτη φώναξε. Δὲ φτάνει πού φεύγεις κάνεις καί προπαγάνδα. Μοῦ κάνεις καί τὸν παλληκαρά μὲ τίς πλάτες τοῦ χωροφύλακα. Μά ποῦ δά πᾶς. “Αν ζήσω κάπου δ' ἀνταμώσουμε καί τότε τὰ ξαναλέμε.

Κοντά μου καθότανε ὁ φίλος μου ὁ Μπάμπης. Μέρες εἶχε νά δεῖ καπνὸ. Παράπονο δὲν ἔβγαζε. Κάποιος εἶχε ρίξει στὸ δρόμο μιὰ ντοματιά. Αὐτὴ εἶχε ξεραδεῖ. Ὁ Μπάμπης ἔτριψε λίγο στήν παλάμη του, τὴν ἔβαλε στὸ τσιμποῦκι καί τ' ἄναψε. Κάθε φορά πού τραβοῦσε ἔκανε «πούφ» κι ἄναβε φλόγα μὲ κίνδυνο νά τοῦ κάψει τὰ μουστάκια. Αὐτὸς τὸ ἔσβυνε κ' ἔξακολουθοῦσε νά τραβάει τὸν καπνὸ. Προσπάθησε νά χαμογελάσει ἀλλὰ δὲν τὰ κατάφερε. Κάπνιζε ἤσυχα καί κοίταζε ἀμέριμνα δῶδε - κειῖδε. Μά τ' αὐτί του δὲν ἔχανε λέξη ἀπ' ὅσα ἔλεγαν. Εἶχε τὸ κασκέτο χωμένο ὡς τὰ μάτια. Μιλοῦσε πολὺ λίγο. Κ' ὅποιος δὲν τὸν ἔζησε ἀπὸ κοντά δά τὸν ἔπαιρνε γιὰ χαζό.

Ὁ Μουσαῖς, ὁ Κωτσαλίδης, ὁ Κρεβατᾶς σηκώθηκαν.

—Πάμε Μπάμπη ! εἶπε ἕνας.

—Καλὰ εἶνε κ' ἐδῶ, ἀπάντησε.

—Πάμε καϋμένε ! Μπορεῖ νά βροῦμε καί κανένα τσιγάρο. Ὑστερα πλησιάζει τὸ φαῖ. “Ελα κ' ἐσὺ εἶπαν σὲ μένα. Πάμε παρέα εἶπε ὁ Κρεβατᾶς. “Ἡ μήπως δὲ σᾶς ἀφήνουν μουρμούρισε μέσα στὰ δόντια του.

Τὸ Γραφεῖο ἔπαιρνε μέτρα γιὰ μερικοὺς ἀδύνατους. “Εβαζε καλοὺς συντρόφους νά κάνουν παρέα μαζί τους. Τοὺς ἔβαζε σὲ δουλιές τῆς ὁμάδας γιὰ νά παίρνουν παραπάνω φαῖ. Προσπαθοῦσε νά τοὺς ἀπομονώνει ἀπ' τὸ περιβάλλον τοῦ Μουσαῖ. Ἀλλὰ μὲ τρόπο. Μά κείνοι τὰ μυρίζονταν (ἢ παρέα τοῦ Μουσαῖ) γι αὐτὸ ὁ Κρεβατᾶς εἶπε τὰ τελευταῖα λόγια.

—Πάμε ; μοῦ εἶπε ὁ Μπάμπης.

Φτάσαμε στή γωνιά τοῦ δρόμου πού γύριζε πρὸς τὸ πηγᾶδι καί τὰ μαγειρεῖα. Οἱ φίλοι ἀντὶ νά πάρουν τὸ δρόμο πῆραν τὸ ρέμα.

—Ποῦ πάμε ! ρώτησα τὸ Μπάμπη.

—Δέν καταλαβαίνεις ; Πάμε νά κρυφτοῦμε ἀπ' τὸ μάτι τῆς ὁμάδας. Οἱ συνωμοστές γίνονται στὰ κρυφά. “Αμα φανερωθοῦν ἀποτυχαίνουν.

—Καί τὰ δύματα ;

—Ἐσὺ κ' ἐγώ. “Ἡ Ὁμάδα καί τὸ κίνημα.

Ἀπόρησα. Φτάσαμε σὲ μιὰ γέρικη βελανιδιά. Ξαπλώσαμε. Ὁ Κωτσαλίδης ἔδωσε λίγο τσιγάρο στὸ Μπάμπη.

—Πάρε λεβέντη Μπάμπη, εἶπε. Ἀξίζεις ὄχι ἕνα κομματάκι μόνο.

“Ἐστερα ἀναστέναξε βαθεῖα καί ἔξακολούθησε.

— Βρέ σύντροφοι ; δὲν κλείνω μάτι. Δέν εἶνε ἡ πείνα. Αὐτῆνε τὴν πνίγω. “Αλλα ζητήματα μὲ πνίγουν. Εἶνε ἐδῶ στήν ὁμάδα κάτι διαμάντια !...

Θά γίνονταν στελέχη πρώτης, ἂν βγαίνανε ὄξω. Κι ὁμως θά χαθοῦν ἐδῶ στὸν ξερόβραχο.

— Μοῦ φαίνεται, τὸν ἔκοψε ὁ Μπάμπης, πῶς κάτι τὸ σκάρτο κρύβεται σ' αὐτὴ τῆ σκέψη. Γιὰ μένα διαμάντι εἶνε ἐκεῖνος πού πεθαίνει ὅταν τοῦ τὸ ἐπιβάλλει τὸ κομματικό του καθῆκον, τὸ συμφέρον τοῦ λαοῦ.

Στὸ μεταξὺ εἶχαν ἔρθει κι ἄλλοι.

— Γιὰ στάσου εἶπε γλυκά—γλυκά ὁ Μουσαῖς. "Ἄν Μπάμπη ὑπῆρχε τρόπος νὰ φύγουμε ἀπὸ δῶ καὶ νὰ προσφέρουμε τίς ὑπηρεσίες μας στὸ κίνημα, στὸ λαό, κι ἂν εἶχαμε ἰκανότητες νὰ γίνουμε στελέχη δὲ θά ἦταν καλό ;

— Ναί. "Ἄμα ὑπῆρχε. Μὰ τώρα πού δὲν ὑπάρχει ;...

— Κι ὁμως...

— Ὑπάρχει ; Ὁ ἄτιμος... αὐτὸ θέλετε νὰ πεῖτε ;

— "Ὁχι ! "Ὁχι ! φώναξαν δυὸ μαζί. Ὑπάρχουν ἄλλοι.

— Στεφτόσαστε βιαστικά εἶπε ὁ Παντίδης—ἄλλος τῆς παρέας. "Ἐνα πράγμα πού κάποτε δὲν ἦτανε σωστὸ τώρα εἶνε, κι αὐτὸ τὸ κανονίζουν οἱ ἀντικειμενικές συνθῆκες.

— Στὴν προκειμένη περίπτωση εἶπε ὁ Δημητρόπουλος, πού εἶχε ἔρθει χωρὶς νὰ τὸν δοῦν, τὴν ἀλλαγὴ τὴν κανονίζουν ὁ ὑποκειμενικός παράγοντας. Δηλαδή τώρα κινδυνεύει ὁ καθένας μας, τώρα σκέφτεται πῶς ; ἡ δήλωση δὲν εἶνε ἀτιμωτικὴ πράξη. "Ἐτσι δὲν εἶνε Παντίδη ;

— Δὲν ἐννοῶ τὴ δήλωση, φώναξε ἐκεῖνος.

— Σὲ ποιὸς τὰ πουλάς αὐτά. Ὑποδείχνεις τὴ δήλωση σκεπασμένα, ἔτσι πού ἂν ὁ ἄλλος ἀντιστέκεται νὰ μὴ σὲ πιάνει ἡ τσιμπίδα.

— Καὶ δὲ μοῦ λές... Πότε θάχει περισσότερο κέρδος τὸ κίνημα. "Ἄμα θά μείνουμε ἐδῶ καὶ πεθάνουμε ἢ ἅμα πᾶμε ἔξω ἔστω...

Κόμπιασε.

— "Ἐστω καὶ μὲ δήλωση συμπλήρωσε ὁ Μπάμπης.

— Στὸν ἀγῶνα οἱ κομμουνιστὲς δὲν κάνουν παζάρια. Δὲ σκέφτονται μπακάλικα. Ὁ θάνατός μας θά'νε διαμάντι γιὰ τὸ Κόμμα μας. Γιὰ τὸ λαό. Κ' ἡ προδοσίά μας στίγμα μαῦρο πού δὲ θά σβῆσει, ἀπάντησε ὁ Δημητρόπουλος.

— Κι ἂν τὸ Κόμμα μᾶς πεῖ νὰ κάνουμε δήλωση ;

Τὸ Κόμμα ποτὲ δὲ θά πεῖ ἓνα τέτιο πράγμα. Τὸ Κόμμα ἔχει ὀρισμένες ἀρχές ἀσάλευτες. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς πού δὲν ἀλλάζει ποτέ, μ' ὅλο πού ὁ κόσμος ὀλόκληρος ἀλλάζει εἶνε καὶ τούτη : « Ὁ κομμουνιστὴς ποτὲ δὲν ἀπαρτάει τὸ χαράκωμα καὶ δίνει τὴ ζωὴ του, χωρὶς δισταγμὸ καὶ τσιγκουνιὰ γιὰ τὸ συμφέρο τοῦ λαοῦ ».

Σκορπίσαμε. Ἐγὼ πῆρα τὸ δρόμο πρὸς τὸ μαγειρεῖο μὲ τὸ Μπάμπη. Τὶ γίνεται ; Τὶ κατάλαβες ἀπ' αὐτὴ τῆ συζήτηση ; ρώτησα.

— "Ἐνα πράγμα ἀπλό. Θέλουν νὰ φύγουν.

— Καὶ ποιὸς τοὺς κρατάει ;

— 'Ο έγωισμός και τό μίσος.

— Δέ σέ καταλαβαίνω. Έγώ αν ήμουνα δέ θάκανα τέτιες τσιριμόνιες. Θάπαιρνα τά μπουγαλάκια μου κρυφά και θάφευγα. "Αν μέ ρωτούσε κανέννας δά τοϋλεγα : «λίγυσα, δέν άντέχω».

— Αυτό γίνεται σέ λίγους. Στούς άπλους χαρακτήρες, σέ κείνους πού νιώθουν τό σφάλμα τους. Στούς άλλους, στούς πολλούς τά πράγματα, δέ γίνονται τόσο άπλά. 'Από δώ πέρασαν ένα σωρό δηλωσίες. Πόσοι άπ' αυτούς άνήκουν στον πρώτο τύπο ; μονάδες, οί άλλοι ; Πάρε έναν—έναν. Τί λένε ; 'Ο ένας έκανε δήλωση γιατί ή πολιτική τής ομάδας δέν εΐνε σωστή. Δεύτερος γιατί διαφωνεί μέ τό Πολιτικό Γραφείο. Τρίτος γιατί δέν έγκρίνει τή γραμμή τής Κομμουνιστικής Διεθνούς κι αυτός... ξεχωρίζει τίς ευδύνες του. Τέταρτος γιατί όξω χρειάζονται οί έπαναστάτες. Έδω μόνον οί τεμπέληδες κάθονται. "Άλλος γιατί τοϋ... κακομίλησε ό γραμματέας. Κ' ένα σωρό τέτιες παρλαπίπες. 'Ο καθέννας παιδεύεται νά κρύψει τή δειλία του άπό έγωϊσμό. Θέλουν νά πιστέψουν οί άλλοι πώς έκανε τή στραβοτιμονιά άπό σοβαρούς πολιτικούς λόγους. Πολλοί μάλιστα μιλάνε άόριστα και μέ ύπονοούμενα, για νά ύποψιαστεί ό κόσμος πώς κάτι τό σοβαρό ύπάρχει, κάτι τό σκάρτο στήν ομάδα, πού αυτός τό είδε, αλλά δέν τό λέει για νά μήν κάνει... κακό. Και για ν' άποδειχθεί ή σωστότητα αυτών πού λέει, πρέπει κι άλλοι νά κάνουν τό ίδιο. Κ' έπειδή αυτά κανένα δέν ξεγελοϋν «ό φίλος» λυσοσάει και μισεί εκείνους πού δέν τόν αναγνωρίζουν για άξία και μισεί εκείνους πού στέκουν άλύγιστοι, και χτυπάει όσο μπορεί, φίλε μου ! μή γλυστρήσεις στό πρώτο σκαλί. "Αμα γίνει αυτό, εΐνε τόσο ευνοϊκές σήμερα οί συνθήκες για κατήφορο, πού κανέννας δέ μπορεί νά μαντέψει πού τελειώνει.

— Τί πρέπει νά γίνει ;

— Κάθε πράγμα στή γη αλλάζει. Κι ό άνθρωπος, κι ό κομμουνιστής πού εΐνε άνθρωπος. Πάλη σκληρή χρειάζεται για νά κρατήσουμε τό υλικό αυτό. Μπαίνουμε σέ μιá δοκιμασία. Τήν έκτασή της, τό βάθος της άπό τόρα δέ μπορούμε νά μαντέψουμε. "Αμα τήν ξεπεράσουμε δά κάνουμε ένα πήδημα πρós τό καλύτερο. "Όσοι δά γλυτώσουν, στό έξβα δά εΐνε άγνωστοι. Σήμερα δά γίνεται μιá μάχη. "Ένα κομματάκι, ένα πάρα—πολύ μικρούτοικο κομματάκι, άπό μιá μεγάλη, ασύλληπτη μάχη τής ανθρωπότητας. Θα νικήσει ή πρόοδος. Θάχουμε όπως—σέ κάθε μάχη—κι άπώλειες. 'Αλλοιώς δέ γίνεται.

'Η πείνα μεγαλώνει. Οί δηλωσίες πληθαίνουν. Στίς αρχές τοϋ Νοέμβρη μαζί μέ τούς διωγμένους φτάνουν τούς πενήντα. 'Η 'Αστυνομία σαν τόν ψύχραιμο κ' έμπειρο παίχτη, πού κρατάει τό παιχνίδι στα χέρια του, μέ τήν πολύτιμη βοήθεια τής γκεσταπό, παρακολουθεί όλη τήν κατάσταση σφιγγομετράει τήν άντοχή τής ομάδας κ' έτοιμάζει τό χτύπημα.

Οί οὔνοι μεδυσμένοι σέρνοντας ὄλη τήν κρατική μηχανή τῆς Εὐρώπης προχωρᾶνε. Ὁ Κόκκινος στρατός δίνει ἄφθονο αἷμα γιά νά σταματήσει ὁ χεῖμαρρος. Οἱ σοβιετικοί φαντᾶροι κάνουν προχώματα, κάστρα χαρακώματα μέ τά κορμιά τους καί βῆμα μέ βῆμα ἀποτραβιοῦνται ὥσπου νά σχηματισθοῦν οἱ προὑποθέσεις γιά τή ρεβάνς. Ὁλος ὁ σοβιετικός λαός χωριό μέ χωριό, πολιτεία μέ πολιτεία, σέ βουνά καί ποτάμια μ' ὄλα τά μέσα πολεμάει κι ἀντιστέκεται γιά νά δώσει τόν καιρό στήν πατρίδα του νά ἐπιστρατευθεῖ καί νά προσαρμόσει τή βιομηχανία. Πέρασαν οἱ οὔνοι τά σύνορα. Ἔπασε τὸ Κίεβο. Πάει τὸ Σμολένσκ. Φτάσανε στό Λένινγκραντ, στή Μόσχα!! Πάγωσε ὁ κόσμος ἀπό τρόμο. Δέν τὸ χωράει τὸ μυαλό του πὼς ἡ Μόσχα θά πέσει. Δέ θέλει, δέ μπορεῖ νά τὸ πιστέψει. Τρέμει καί στή σκέψη ἀκόμα πὼς ἡ καρδιά τῆς ἀνθρωπότητας θά πάψει νά χτυπάει. Ἡ ψυχὴ του ἀνεβαίνει στά χεῖλη. Ἡ ἀγωνία φτάνει τήν τρέλλα. Ὁχι!! Δέ μπορεῖ νά γίνει. Περιμένει μιὰ λέξη. Περιμένει ἀπ' τὸ στόμα τοῦ Στάλιν: «Ὁχι! Ἡ Μόσχα δέ θά πέσει».

Ὁ λαός μας βογγάει στή σκλαβιά. Στίς μεγάλες πόλεις χιλιάδες πεθαίνουν. Κοπάδια παιδάκια, ἀγκομαχώντας κυνηγᾶνε τὰ καροτσάκια μέ τὰ πράσα καί τὰ λάχανα. Τὰ κυνηγᾶνε οἱ καροτσέριδες κι αὐτὰ ἀπ' τὸ τρέξιμο καί τήν πείνα ξεψυχάσανε προτοῦ γεφτοῦν τὸ φύλλο πού ἄρπαξαν. Τὴν ἄλλη μέρα, στό κάρο τῆς Ἀστυνομίας μέσα στά σκουπίδια συνοδία κι ἀγκαλιά μέ ψόφια γατάκια καί σκυλάκια κάνανε τὸ ταξίδι γιά τὸν ἄλλο κόσμο. Σέ μιὰ γωνιά μᾶς διηγότανε κάποιος ἀργότερα, μιὰ κοπέλλα δέκα ἐπτά χρονῶ, πάνω στ' ἄνθια καί τὰ ὄνειρα κοκαλωμένη. Στὸνα χέρι κρατοῦσε ἓνα κομμάτι μπομπότα. Δίπλα ἓνα μικρὸ ὡς ὀχτῶ χρονῶ κ' ἓνα σκυλί παιδεύονταν νά τ' ἀποσπᾶσουν. Πιὸ πέρα ἓνας γερμαναρᾶς ἀσχήμομοῦρης, στέκα, ἐπίδευροῦσε τὴν ἀποθήκη τροφίμων. Κάθε λίγο ἔμπαζε κοριτσόπουλα ἄγγιχτα καί σέ λίγο τὰ γύριζε μέ μιὰ ἢ δυὸ κονσέρβες ἀνάλογα μέ τὴν ποιότητα τῆς σάρκας. Φαντάσματα στοὺς δρόμους. Σκελετοί. Πολλοὶ τὸ χέρι στή ζητιανιά καί περισσότεροι στήν κλειψιά. Προϊκες, κονίσματα, κειμήλια, σπίτια καί χωράφια, τὸ αἷμα, οἱ σάρκες καί τὰ κόκκαλα τοῦ λαοῦ στή μαύρη ἀγορά. Ἡ Εὐρώπη ὄλη, σκλάβια, ὑπόφερνε, βάδιζε στήν ἄβυσσο. Δέν εἶχε νιώσει ἀκόμα τὴ δύναμή της. Δέν εἶχε βρεῖ τὸ δρόμο της.

Κ' ἐμεῖς καρφωμένοι στὸν ξερόβραχο, παλεύαμε μέ τὴν πείνα. Πολεμούσαμε μέ τὴ γῆς καί μ' ὄλες τίς ἐφευρέσεις. Πολεμούσαμε μέ τὸν ἐξωτερικὸ ἐχθρό. Ἀστυνομία—δηλωσίς. Πολεμούσαμε μέ τὸν ἐσωτερικὸ. Λυγισμένους καί πράχτορες. Πολεμούσαμε καί προχωρούσαμε.

Στίς 4 τοῦ Νοέμβρη ἔφτασε ἡ γκεσταπό ἀπ' τὸ Μοῦδρο. Ἡ ἀστυνομία μᾶς εἰδοποίησε νά μαζευτοῦμε στό προαύλιο τοῦ σκολειοῦ. Τί μᾶς ἤθελε; Ἡ 5η φάλαγγα συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ ἔσπερνε τὸν πανικό. «Θά μᾶς δείρουν». «Θά μᾶς ἀπαγορεύσουν νά ἀπομακρυνόμαστε ἀπ' τὸ χωριό». «30 μέτρα ἀπ' τοὺς θαλάμους μόνο» κι ἄλλα τέτια. Τὸ μεσημέρι εἶχαμε

λίγα μακαρόνια, νερόβραστα, χωρίς ψωμί. Πήραμε από μία κουταλιά και καταζεματιστήκαμε για να προλάβουμε προτού έρθουν. Γρήγορα-γρήγορα μαζευτήκαμε στο προαύλιο. Έμεϊς, οι διωγμένοι και κείνοι που φύγανε μονάχοι τους κ' οι δηλωσίες. Ήρθε ο Βουδικλάρης.

Στή βορεινή πλευρά παραταχτήκαμε έμεϊς. Είμαστε 175. 'Απ' τήν άλλη πάντα οι άλλοι. Δυό γκροϋπες δηλωσίες και μή, πάνω κάτω 50. Έκει έγινε κ' ένα νόστιμο. Κάποιος έφυγε απ' τήν ομάδα γιατί πεινούσε. Έτσι έλεγε. "Αμα δάφευγε απ' τήν ομάδα θα μπορούσε να βρει δουλειά στο χωριό. Ή αστυνομία βοηδούσε για να φέρει διάσπαση. Δήλωση έλεγε πως ποτέ δε θα έκανε. Ο φίλος αυτός είχε κάνει δήλωση και τήν έκρυβε, και τώρα δεν ήθελε να πάει στους δηλωσίες. Μά δεν τολμούσε να πάει και στους άλλους, για να μην τον βρῖσει ο Βουδικλάρης. Κ' έτσι στεκότανε ανάμεσα στις δυό παρέες. Κοίταζε μία τή μία ομάδα, μία τήν άλλη. Μία τον αστυνόμο, μία έμας. Ξεροκατάπινε, χασκογελοῦσε, καθότανε σ' αναμένα κάρβουνα. "Όλοι καταλάβαμε τι είχε πάθει. Σ' άλλες συνθήκες θα σκάγαμε στα γέλια. 'Αλλά τώρα ποιός είχε όρεξη για τέτια; Και κείνο που φοβότανε ο κρυφο-δηλωσίας δεν τό γλύτωσε. Ο αστυνόμος τον είδε και τον έστειλε με μία βρῖσιά πρόστυχη στους δηλωσίες.

Περιμέναμε ώρες. Ή άγωνία ανέβαινε. Κατά τις 4 έφτασε ή γκεσταπό. Μαζί ήτανε όλα τά καθάρματα του χωριού. Ο πρόεδρος Κακαλής. Ο τελώνης και δυό άλλοι που δε θυμάμαι τά όνόματά τους. Οι γκεσταπίτες μάς κοίταξαν μ' ένα βλοσυρό μάτι. Διώξανε τους δηλωσίες, κ' ύστερα όλοι τραθήχτηκαν στο υπόγειο. Συζητήσανε λίγο κι ο διερμηνέας μάς ζύγωσε. Έτρεμε. Τραύλιζε. Και σφούγγιζε τό πρόσωπο με τό μαντήλι μ' όλο που έκανε κύο. Έμεϊς στεκόμαστε σε προσοχή κατά τετράδες. Έκείνος ξεροκατάπινε. Έβηξε και είπε:

—Οί γερμανοί θα τουφεκίσουν πέντε, τέσσερις άντρες και μία γυναίκα. Μιλιά δεν ακούστηκε. Κανένας δεν κουνήθηκε. Έκατόν έβδομήντα πέντε κολώνες γίναμε. Τι ένίωσε ο καθένας δεν ξαίρω.

Οί γερμανοί φωνάξανε ξανά τό διερμηνέα. Μιλήσανε ξανά και κείνος ξανάρθε:

—Ο πρόεδρος είπε πως κλέβετε τις περιουσίες τους. Γι αυτό οι γερμανοί θα τουφεκίσουν, σε δεκαπέντε μέρες, πέντε.

Πάλι μπερδεμένα. Πάλι μασημένα τάπε. Ή ταραχή του χειροτέρεψε τήν κατάσταση.

Τό ψιλό κύο μάς τρυπούσε. Κι ο φόβος μάς αποτέλειωνε.

—Σε δεκαπέντε μέρες ξανάπε κ' έφυγε.

Αυτό μάς ανακούφισε. 'Αλλά ή ζημιά ήταν μεγαλύτερη. Στις δεκαπέντε μέρες τό σαράκι δάκανε καλά τή δουλειά του. Ο καθένας μέσα στους πέντε θα έβαζε και τον εαυτό του. "Άλλος γιατί ήτανε κοντός κι άλλος ψηλός. Τουτός γιατί ήτανε στέλεχος και κείνος διανοούμενος. Ο καθένας έβρισκε και μία αίτία.

Τὸ βράδι νεκροταφεῖο στὸ θάλαμο. Πόσο γλυκειά ἡ ζωὴ! Καὶ πόσο ἀσυνήθιστοι μὲ τὸ χόρο. Καλύτερα νὰ παίρνανε ἀπότομα πέντε ἀπ' τὴ σειρά καὶ νὰ τοὺς σκοτώναν ἀμέσως. Ἡ ζημιὰ δὲ ἦταν μικρότερη. Οἱ ἄλλοι δὲ ἀτσαλώνονταν περισσότερο. Μὰ τέρα μὲ τὸ ἀόριστο αὐτό, μὲ τὸ δεκαπενθήμερο, ἔκανε διαβρωτικὴ δουλειά. Γιά μιὰ στιγμή ἀνοιξε ἡ πόρτα καὶ μπῆκε γελαστός ὁ Δημητρόπουλος. Κοίταξε ὀλόγυρα κ' εἶπε :

—Μπά; τί πάδατε; κηδεῖα ἔχετε;

—Δὲν ἔχουμε ἀλλὰ δὲ κάνουμε, ἀπάντησε στὴ στιγμή ὁ Μουσαῦ καὶ τὸ κακὸ εἶνε πού δὲν ξαίρουμε ποιὸς δάχει τὴν τιμητικὴ του.

ἽΟ Δημητρόπουλος δάγκωσε τὰ χεῖλη του. Κατάλαβε τὴ γκάφα του. Ἔδωσε πλάτες στὸ Μουσαῦ. Νεύριασε μὰ κρατήθηκε.

—Καὶ ποιὸς τὸ εἶπε πὼς δάχουμε κηδεῖα; πρόφερε.

—Οἱ γερμανοὶ δὲν εἶπανε πὼς θὰ σκοτώσουν, πέντε;

—Οἱ γερμανοὶ ἂν θέλανε νὰ σκοτώσουν, σκοτώνανε κείνη τὴ στιγμή.

—Ψέμματα εἶπανε;

—Οὔτε λόγος. Μὲ τέχνη πᾶνε νὰ λυγίσουν κάμποσους. Βάλανε μέσα καὶ μιὰ γυναῖκα γιὰ νὰ μείνουν ἡσυχες κι αὐτές. Βάλανε προθεσμία δεκαπέντε μέρες γιὰ νὰ δουλέψει τὸ σαράκι τῆς ἀγωνίας, τοῦ φόβου. Ἐσὺ ἀντὶ νὰ δώσεις κουράγιο, νὰ τονώσεις τὸ ἠθικὸ τῶν συντρόφων σου κάνεις τὸ ἀντίθετο σὰ νάσαι δικὸς τους ἄνθρωπος. Ἄν φοβᾶσαι ὑπάρχει τρόπος νὰ γλυτώσεις. Δικαίωμά σου. Δὲ μπορεῖς ὅμως νὰ μᾶς ταραξῆς τὰ νεῦρα. Αὐτὸ στὸν πόλεμο—καὶ σήμερα γίνεται παντοῦ πόλεμος— λέγεται πανικός - ἥττοπάθεια.

—Ἐγὼ δὲ φοβᾶμαι φώναξε πεισματωμένος.

—Βλέπεις, φίλε μου; ἽΟ ἐγωῖσμός σου σὲ ξεγύμνωσε. Ξεσκέπασε τίς προθέσεις σου. ἽΑφοῦ δὲ φοβᾶσαι γιατί φοβίζεις τοὺς ἄλλους; Τί σκοπὸ κυνηγᾶς; Μουσαῦ; Μισεῖς μερικοὺς ἐδῶ μέσα. Στὸ πρόσωπο αὐτῶν ἀνακατεῦεις καὶ ὁμάδα καὶ κίνημα. Γιὰ νὰ χτυπήσεις αὐτοὺς δὲ δυσκολεύεσαι γὰ χτυπήσεις ὄλο τὸ κίνημα. Σκέψου τὸν κατήφορο. Εἶνε καιρὸς ἀκόμα. ἽΑλλοιώτικα κρίμα στὰ χρόνια πού ἔφαγες στὰ ξερονήσια.

Τὴν ἄλλη μέρα πρωτὶ-πρωτὶ ὁ ντελάλης τοῦ χωριοῦ πέρασε ὄλα τὰ σοκάκια, σ' ὄλες τίς ροῦγες καὶ φώναξε: «ὄποιος χωριάτης ἔχει σπίτι νοικιασμένο σὲ κομμουνιστὲς νὰ τὸ ξενοικιάσει ὡς τὸ βράδι. ἽΑλλοιώτικα δὲ τιμωρηθεῖ ἀπ' τοὺς γερμανοὺς κατὰ τὸ χειρότερο τρόπο. ώΟποιος κάνει δῆλωση δὲ μείνει».

Εἶχανε κάπου σαράντα σπίτια νοικιασμένα. Τὸ μεγαλύτερο ἔνα παλιὸ σκολειό, τὸ λέγαμε κεντρικὸ. Σκάψαμε τὸ ὑπόγειό του, βράχος μοναχός, καὶ φτιάξαμε λέοχη. Δίπλα χτίσαμε μαγειρεῖο. Πέντε θήματα πιὸ κάτω ἦταν ἡ διαχείριση. ώΟ κεντρικὸς στὴ μεγαλύτερη ἀνάγκη ἔπαιρνε 25 - 27. Οἱ γυναῖκες εἶχαν ἔνα κ' οἱ φυματικοὶ δυὸ σπίτια.

Μόλις τέλειωσε ὁ ντελάλης, λὲς κ' ἦταν εἶδοποιημένοι, σηκώθηκε ὄλο τὸ χωριὸ στὸ πόδι. Ἵἰδιοκτήτες, συγγενεῖς καὶ φίλοι, μεγάλοι καὶ μι-

κροί, σερνικοί και δηλυκοί, μαζί με τους χωροφύλακες σε γενική επίθεση. Φασαρία, βρисиές, φωνές, κακό. Μερικοί πετούσανε και τὰ πράγματά μας ὄξω. Ποῦ νὰ πᾶμε τόσοι ἄνθρωποι; τουλάχιστο νὰ ἦταν καλοκαίρι... ποῦ νὰ βάλουμε τίς γυναῖκες; τοὺς φυματικούς; τὸ ἓνα σπίτι τῶν φυματικῶν, Καλαμάτα τ' ὄνομα, ἦταν τῆς παπαδιᾶς. Αὐτὴ δὲ μᾶς ἐνόχλησε. Στὶς πιέσεις τῆς ἀστυνομίας δὲν ὑποχώρησε. Τὸ ἄλλο ἦταν ἐνὸς θεόφτωχου. Αὐτὸς καὶ τὰ παιδιὰ του δούλευαν σκλάβοι στὸν καλόγερο καὶ ποτέ δὲ χόρτασαν τὸ ψωμάκι. Στὸν καλὸ καιρὸ ἔκανε τὸ δικό μας, στὶς δύσκολες μέρες φάνηκε φίδι. Ἄπ' τοὺς πρώτους μ' ἓνα χωροφύλακα ἔτρεξε στὸ σπίτι κι ἄρχισε τίς φωνές, τίς ἀπειλές καὶ τίς βρисиές. Τράβηξε κ' ἓνα δυὸ ἀπ' τὰ σκεπάσματα. Πόσα εἶπε; τὸ τί εἶπε; ἓνας θεὸς τὸ ξαίρει. Μὰ οἱ ἄρωστοι ἦταν ἀτάραχοι, κανένας δὲν κουνήθηκε, κανένας δὲ μίλησε. Μόνον ὁ θαλαμάρχης σηκώθηκε καὶ εἶπε:

— Κύριοι! Μὴ φωνάζετε καὶ κουράζεστε, ἐμεῖς εἴμαστε μισοπεδάμενοι, δὲ φεύγουμε γιατί δὲν ἔχουμε ποῦ νὰ πᾶμε. Ἄν θέλετε μπορεῖτε νὰ μᾶς πετόξετε στὸ δρόμο καὶ νὰ πεδάνουμε.

Φωνάζανε, πηδήξανε, ἀπειλήσανε, βρίσανε καὶ τελικὰ φύγανε. Ἔτσι ἐξασφαλίσαμε τοὺς φυματικούς. Οἱ ἄλλοι, καὶ δὲν εἴμαστε λίγοι, βγάλαμε τὰ κρεβάτια ἀπ' τὸν κεντρικό, στρώσαμε δίπλα - δίπλα. Μιὰ σειρά στὸν ἓνα τοῖχο, μιὰ στὸν ἄλλο, ὕστερα δυὸ σειρές στὴ μέση. Οἱ μεσαῖοι εἶχανε σμίξει τὰ κεφάλια καὶ τὰ πόδια τους φτάνανε τοὺς ἄλλους ἀντίκρου στοὺς ταίχους, ἐκεῖ μέσα καὶ τὰ πράγματά μας. Ἄπὸ 27 πού χωροῦσε τὴν πρώτη βραδιά εἴμαστε 69. Βγάλαμε τὰ τραπέζια ἀπ' τὴ λέσχη, γέμισε κι αὐτή. Γέμισε ἡ διαχείριση, γέμισε καὶ τὸ μαγειρειό. Κοντὰ, δυὸ βήματα ἀντίκρου, ἀπ' τὸν κεντρικό ἦταν ἓνας μικρὸς σταῦλος. Τὸν καθάρισαν καὶ βάλαμε τίς γυναῖκες. Ἄπ' ὅλους τοὺς θαλάμους κουβαλούσαμε στὸν κεντρικό. Στὸ θάλαμο τῶν διανοομένων ὁ Θωμᾶς ἔσκυβε πάνω σ' ἓνα μαγκάλι, χᾶιδεψε ἀργὰ τὸ μουσι, καὶ παιδευότανε στὰ χαμένα νὰ κρύψει τὴ χαρὰ του καὶ τὴν ἱκανοποίησή του. Γύρω του κάμποσοι κι αὐτὸς σάν ἡγέτης ἔλεγε λίγα καὶ καλά. Δὲν ἤθελε τὸ κακό τῆς ὀμάδας, δὲν ἤθελε τὴ διάλυση. Μόνο ἔτσι γιὰ νὰ προετοιμάσει ψυχολογικά τοὺς συντρόφους.

— Καὶ ποῦ εἴμαστε ἀκόμα! εἶπε γιὰ μιὰ στιγμὴ βαδειᾶ, στοχαστικά καὶ... πονεμένα.

— Θᾶχουμε καὶ χειρότερα; ρωτούσαν μερικοὶ ἀνήσυχτα.

— Ἔ, καημένοι! Τώρα ἀρχίζει ἡ μάχη. Ἐγὼ τᾶλεγα αὐτά. Ἄλλὰ... Κι ἄδικα βρὲ παιδιὰ. Ἄνασκάλεψε τὴ στάχτη κι ἀναστέναζε. Κι ὁ Ζαχαριᾶς δάγκωνε τὰ χεῖλη καὶ μουρμούριζε «ᾶ, ὑποκριτὴ! ᾶ, κανάγια! σὲ φυλάξαμε τόσον καιρὸ γιὰ νὰ μᾶς δαγκώσεις τώρα, ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς».

— Καὶ τί πρέπει νὰ γίνει; ρώτησαν ξανά μερικοὶ. Καὶ τὴν ἀπάντηση τὴν εἶχανε μέσα τους. Τὴν ξαίρανε. Τὴν περιμένανε μὰ ὁ «ἀρχηγός» δὲν ἤθελε τὸ κακό τοῦ κινήματος κι ἀπαντοῦσε σὰ διπλωμάτης.

— Τί διάβολο ! τόσα χρόνια ἐξόριστοι καί νά μὴν ξαίρετε τί νά κάμετε ; ἐγὼ δά σᾶς πῶ ;

Κι αὐτὸς τοὺς ἔλεγε τί νά κάνουν κι αὐτοὶ ξαίρανε.

— Σήκω Θωμᾶ ἀπὸ κεῖ, φώναξε ζωηρὰ ἓνας νεολαῖος 17 χρονῶν, ὁ Πετρίτης, θέλω νά πάρω τὰ πράγματά μου.

— Ποῦ δά πᾶς ;

— Ἐκεῖ πού διατάζει ἡ ὁμάδα, τὸ καθῆκον. Στὸ χαράκωμα.

— Θά πεδάνεις κακόμοιρο παιδί, σέ λυπᾶμαι.

— Κράτα τὴ συμπόνια γιὰ τοὺς προδότες.

Τὴν πρώτη μέρα 17 ἀπώλειες ἀπ' τὴν ὁμάδα, ὅλοι οἱ ἀπ' ὄξω ἀπ' αὐτὴν κάνανε δήλωση μαζί κι ὁ Θωμᾶς. Τὴν ἄλλη μέρα σὰ νά μὴν ἔκαμε τίποτα, σὰν καλὴ νοικοκυρὰ ἦρθε νά πάρει τὸ λίγο συσσίτιο τῆς ὁμάδας. Κάποιος τὸν ξεσκέπασε κι ἀναγκάστηκε νά φύγει. Φεύγοντας ψιδύρισε : «'Απ' αὐτὰ τὰ τρόφιμα ἔχουμε κ' ἐμεῖς μερίδιο».

Βουλευτήκαμε κάπως, τὴν ἄλλη μέρα ξανά ὁ ντελάλης, πρῶτ - πρῶτ ἔναν τόνο παραπάνω ἢ φωνή : «Ὅποιος ἔχει νοικιασμένα χωράφια στοὺς κομμουνιστὲς νά τὰ ξενοικιάσει σέ τρεῖς μέρες. Ἄλλοιῶτικα δά τιμωρηθεῖ ἀπ' τοὺς γερμανοὺς μὲ τὴ βαρύτερη ποινή. Κανένας δὲ δά ἀγοράζει ἢ δά πουλάει στοὺς κομμουνιστὲς, ἀλλοιῶτικα... Ὅποιος κομμουνιστὴς δά βγαίνει ἀπ' τὸ χωριὸ δά τουφεκίζεται... Ἀπαγορεύονται οἱ συναλλαγές... ἀλλοιῶτικα... Ἀπαγορεύεται νά ἔχουν ζῶα, μῦλο. Καί συνέχεια δώδεκα Ἀπαγορεύεται».

Καινούρια ἐπανάσταση στὸ χωριό. Τώρα ἐκεῖνοι πού μᾶς νοικιάσανε χωράφια, κήπους, εἶχανε καὶ συμφέρο, δά φεύγαμε ἀπὸ μέσα καὶ δά κερδίζανε τὴν παραγωγή, δίπλα στὰ νοίκια πού μᾶς τρώγανε. Παρακαλέσαμε τὸ Βουδικλάρη, καμμιά ὑποχώρηση, «πονοῦσε» κι αὐτουνοῦ ἢ καρδιά, ραγιζότανε... μὰ δὲν μπορούσε νά κάνει τίποτα. Οἱ γερμανοὶ διατάζανε. Ἡ σωτηρία ἦταν στὰ χέρια μας, ἔλεγε, (ἔτσι ἔδειχνε τὸ φταίχτη καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ἐπίθεσης).

Γενικὴ καταστροφή, ρεμούλα, ἦταν νά κλαῖς. Μισοπεδαμένοι ἄνδρωποι κινήσαμε γιὰ τοὺς κήπους καὶ τὰ χωράφια πού βρίσκονταν γύρω στὸ χωριό. Στρέματα ὀλόκληρα ἀπὸ καμπρολάχανα καὶ κουνουπίδια. Τὰ κόβαμε καὶ γεμίζαμε σακιά - σακιά. Τρώγαμε, τρώγαμε, ὥσπου πριζόμαστε. Ἐνα σακὶ στὴν πλάτη, ἄλλο σακὶ στὴν κοιλιὰ καὶ τραβούσαμε γιὰ τὴ διαχείριση. Μιὰ πικράδα ἀνέβαινε στὸ στόμα, μιὰ βαρειά μυρωδιὰ ἀνάδινε τὸ στομάχι. Σοῦ ἐρχότανε νά κάνεις ἐμετὸ κι ὀμως δὲ χόρταινες, ἔτρωγες ἀκόμα. Ἐτρωγες συνέχεια, κι ὅταν κόντευες νά σκάσεις ἀπ' τὸ πριζιμο ζήλευες ἐκεῖνον πού ἔτρωγε ἀκόμα. Φορτωμένοι καὶ σκυφτοὶ σέρναμε τσουβάλι καὶ πόδια ὡς τὴ διαχείριση, τ' ἀδειάζαμε καὶ ξαναγυρίζαμε μαζί μὲ μᾶς κουβαλοῦσανε καὶ τὰ γαιθούρια μας. Ἐπειτα βγάλαμε τὰ σπανᾶκια πού δὲν ἦταν οὔτε μιὰ πιθαμὴ, τὰ πατζάρια, τὰ κρομμύδια, τὰ πράσα. Τὶς τελευταῖες μελιτζάνες καὶ ντομάτες. Τὴν τρίτη μέρα κινήσαμε νά

βγάλουμε τīs πατάτες, κι ἄς ἦταν μικρές. Θὰ σφάζαμε τīs τρεῖς γουροῦνες, καί τὰ ὀκτώ γουρουνάκια κι ἄς ἦταν μόνο ἑνός μῆνα. "Ὅσο γιὰ τὰ γαῖ-
δούρια θὰ παρακαλούσαμε τὸν κύριο Βουδικλάρη νὰ τὰ κλείσουμε σ' ἕνα
στάβλο καί μιὰ κι ἀπαγορεύονταν οἱ συναλλαγές νὰ τὰ σφάξουμε ἕνα -
ἕνα, μέ τὸν καιρὸ καί νὰ τὰ φᾶμε. Τότε ἔφτασε ὁ Καλόγερος, εἶχαμε καί
μ' αὐτὸν μεσιακές πατάτες.

— Αὐτὸ πού γίνεται μᾶς εἶπε, ἄς εἴστε καί μπολσεβίκοι, δὲν τὸ θέ-
λει ὁ θεός, ματώνει καί μένα ἢ καρδιά, θέλω νὰ σᾶς βοηθήσω κι ὁ θεός
ἄς ζυγίσει τὴν πράξη μου. Μὴ χαραμίζετε τīs πατάτες, μὴ σφάζετε τὰ
γουρούνια καί τὰ γαῖδούρια, δ' ἀναλάβω νὰ τὰ φυλάξω ἐγώ. Θὰ κάνουμε
ἕνα ψεύτικο χαρτί, πῶς μοῦ τὰ πουλήσατε, καί γιὰ νὰ μὴ μᾶς πιάνει ἡ δια-
ταγή τοῦ ἀστυνόμου θὰ βάλουμε παλιότερη ἡμερομηνία. Μὴ φοβάστε,
ἐμένα δὰ μὲ πιστέψει. "Ἄμα γίνουνε οἱ πατάτες τīs βγάζετε, ἄμα χρει-
αστεῖτε παίρνετε ἕνα - ἕνα τὰ ζῶα, στὸ μεταξὺ θὰ περάσει κι αὐτουνῶν
τὸ γινάτι.

Μέσα ἀπ' τὰ βαριά κατάμαυρα σύννεφα, μιὰ ἀχτίδα ἡλίου πέρασε.
Μιὰ ἀχτίδα ζέστανε τὴν καρδιά μας, ὁ ἅγιος αὐτὸς ἄνθρωπος θὰ μᾶς
βοηθοῦσε. "Ἀκόμα κι ἀπ' τὸ ἴδιο τὸ μοναστήρι ἂν φτάναμε στὸ ἀμῆν.
"Ὅσο πού δὲν περάσαμε ὅλοι νὰ τὸν φιλήσουμε. "Ὁποῖος δὲν ἔφτασε στὴν
ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ, ὁποῖος δὲν ἔζησε τὸν ἴλιγγο τῆς καταστροφῆς,
ὁποῖος δὲν κινδύνεψε νὰ καταποντιστεῖ μεσοπέλαγα, κ' ἕνα χέρι τὸν
γλυτώνει ἄξαφνα, δὲ θὰ μπορέσει νὰ νιώσει τὰ αἰσθήματα πού ἀναβλύ-
σανε μέσα μας. Κάναμε ἕνα χαρτί γιὰ 15 χιλιάδες (8 γαῖδούρια, 2 μου-
λάρια, γουρούνια καί πατάτες) ὑπογράφηκε καί τὸ πῆρε ὁ καλόγερος.

"Ἐξω ἀπ' τὴ διαχείριση κάναμε θεόρατους σωροὺς ἀπὸ λαχανικά.
Κάθε μέρα, μεσημέρι - βράδι, γεμίζαμε τὸ καζάνι καί τὰ βράζαμε, χωρὶς
λάδι, χωρὶς ἀλάτι. Παρακαλέσαμε τὸν κύριο "Αστυνόμο νὰ μᾶς ἀφήσει νὰ
παίρνομε θαλασσόνερο γιὰ νὰ τ' ἀλατίζουμε καί στάθηκε ἀδύνατο. "Αν-
τίθετα, μᾶς δήλωσε πῶς μπορεῖ οἱ χωροφύλακες καί νὰ τουφεκίσουν στὸ
σταυρό. "Ἐτσι . . . διατάξανε . . . οἱ γερμανοί. Κανένας τολμηρὸς κι ἀπειθαρ-
χος, πού μποροῦσε νὰ περτατήσῃ μὲ τὸ σούρουπο, κρυφά, ἔτρεχε στὴ
θάλασσα καί γέμιζε κανένα μπουκαλάκι. "Ὁ μάγειρας ἔρριχνε τὰ λαχα-
νικά στὰ καλάδια, ἐμεῖς μπαίναμε στὴ γραμμὴ, παίρναμε ἀπὸ μιὰ χούφτα
καί τρώγαμε.

Μέσα στὸν κεντρικὸ ὄλοι ξάπλα. "Ἡ σκέψη γύριζε γύρω στὴν πείνα
καί τὸ σκοτωμό. "Ἡ ἐξάντληση προχωροῦσε γοργά, μερικοὶ μέρα νύχτα
ξάπλα. "Ὁ Χατζίδης τρελλάθηκε. Μιὰ τρέλλα ἦσυχη. "Ὁξω φυσοῦσε.
"Ἡ θάλασσα μούγκριζε. Δυὸ - δυὸ σχεδὸν κάθε μέρα παίρνανε τὰ μπογαλά-
κια τους καί τραβούσανε πρὸς τὴν ἀστυνομία. Σιγὰ - σιγὰ ἀραιώναμε.
"Ἐβγαινε κανένας ἀπ' τὸ θάλαμο, κατοικοῦσε στὴ γωνιά, ἔπαιρνε κοτσά-
νια ἄλλα φανερά κι ἄλλα κρυφά. Γύριζε, κουκουλωνότανε κι ἄρχιζε
κρίτς - κρίτς. Δὲν ἄφηνε τίποτα, οἱ διπλανοὶ τεντώνανε τ' αὐτιά, τρέχανε

τά σάλια, πονούσε τὸ στομάχι. Ὅσοι δὲ μπορούσανε νὰ περπατήσουν παρακαλοῦσαν τοὺς ἄλλους νὰ τοὺς δώσουν ἓνα κομματάκι, πολλοὶ δακρῦζανε, κ' ἡ χαρὰ σάν παίρνανε ἓνα φύλλο, ἓνα κομματάκι ἦταν μεγάλη, λές καὶ τοὺς ἔδινες τὸν παράδεισο. Μερικοὶ κατορούσανε μέσα, ἔτσι ἄρχισαν νὰ δουλεύουν οἱ τενεκέδες, οἱ περίφημες βοῦτες. Λάχανα μεσημέρι βράδι. Λάχανα χωρὶς λάδι, χωρὶς ἄλατι, χωρὶς ψωμί κάθε μέρα. Κ' ἡ ἐξάντληση ἀνέβαινε. Ὑπολογίζαμε νὰ περάσουμε ἓνα μῆνα καὶ τρώγαμε μὴ σαπίσουν. Κι ὅ,τι φοβόμαστε δὲν τὸ γλυτώσαμε. Σὲ δεκαπέντε μέρες μέσα σαπίσανε. Κι ὅπως κάθε κακὸ ἔχει καὶ τὸ καλὸ ἔτσι κι αὐτό. Ἄν δὲ σαπίζανε, δὰ τρώγαμε συνέχεια καὶ δὲ δάμενε οὔτε ἓνας ὄρδος. Βάλαμε μπρὸς τὰ λίγα ὄσπρια. Στὴν ἀρχὴ βάζαμε 25 δράμια τὴ μερίδα καὶ σιγά-σιγά ὅσο ἀδυνατίζαμε τόσο τὰ λιγοστεύαμε, ἢ καλύτερα τ' ἀνάποδο γινότανε. Κ' ἔτσι κόβοντας, κόβοντας, φτάσαμε σ' ἓνα φλυτζάνι φάβα σπειριά βρασμένα. Γιὰ νὰ περάσουμε περσότερο καιρὸ σκεφτήκαμε ν' ἀνακατεύουμε τὰ ὄσπρια μὲ ἀγριοχορτα. Μὰ στάθηκε ἀδύνατο νὰ μᾶς ἐπιτρέψει ἡ ἀστυνομία νὰ πᾶμε γιὰ χόρτα. Οὔτε γιὰ ξύλα μᾶς ἐπιτρέπανε. Παρακαλέσαμε, παρακαλέσαμε ξανά, ἀλλὰ τίποτα. Δὲν ἀφήνανε... οἱ γερμανοί. Γύρω στὸ θάλαμο δὲν ἔμεινε πρασινάδα. Τὰ μαζεύαμε μέσα ἀπὸ κάτουρα κι ἀκαθαρσίες. Στὴν ἀρχὴ τὰ βράζαμε, ἀργότερα, ὅποιος μπορούσε σερνότανε ὡς ἐκεῖ καὶ σάν πρόβατο βοσκοῦσε. Σὲ λίγες μέρες νόμιζες πὼς πέρασε σύννεφο ἀκρίδες. Προχωροῦσε ἡ πείνα, προχωροῦσε ἡ ἐξάντληση, προχωροῦσε ἡ ὁμάδα γιὰ τὴ μεγάλη δοκιμασία.

V

Ἡ ὁμάδα πάλευε μ' ὅλα τὰ μέσα. Τὸ Γραφεῖο ἔστελνε ὑπομνήματα, ἀναφορές, αἰτήσεις, ἐκκλήσεις, τὰ S.O.S. σ' ὅλες τὶς κατευθύνσεις, σ' ὅλες τὶς ἀρχές. Στὴ Λῆμνο, στὴ Μυτιλήνη, στὴ Σαλονίκη, στὴν Ἀθήνα. Σ' Ἕλληνες καὶ γερμανοὺς. Μ' ὅ,τι μέσο ἔβρισκε. Τὸ ἴδιο κάναμε κι ὄλοι μας, ὁ καθένας χωριστὰ—ἀτομικά. Κάναμε ὅτι ἦταν ἀνθρωπινὰ μπορετὸ γιὰ νὰ βγάλουμε ὅτι εἶχε τὸ χωριό. Φάβα, κριθάρι, κουκιά, ψάρια. Ὅσο, ὅσο, καὶ μὲ ἀνταλλαγές. Ἄλλὰ αὐτὸ τὸ χωριό...

Τὸ ταχυδρομεῖο δὲν ἔπαιρνε δέματα. Μὰ κι ἂν ἔπαιρνε ὁ Βουδικλάρης τὰ γύριζε πίσω. Τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ μὲ τὶς ἐπιταγές. Οἱ δικοὶ μας φρόντιζαν μὲ καΐκια νὰ μᾶς στείλουν κάτι. Ὁ ξάδερφος ἑνὸς συντρόφου, κόβοντας τὸ ψωμί του μάζεψε ἑφτά ὀκάδες σταφίδα, λίγο λάδι, τσιγάρα κι ἄλλα, καὶ τὶς μέρες τῶν Χριστουγέννων τᾶστειλε μὲ τὸν ἄη στρατίτη, Γιώργο Ποδητό, ἀπ' τὸν Πειραιᾶ. Ὅταν ὁ σύντροφος ἔμαθε, μιὰ νύχτα, κρυφὰ πῆγε στὸ σπίτι του.

— Κύρ Γιώργη, τοῦ εἶπε : ὁ ξάδερφός μου σοῦ ἔδωσε κάμποσα πράγματα. Κράτα τὸν κόπο σου καὶ δός μου τὰ ὑπόλοιπα (μ' ὄλο πού εἶχε καλοπληρωθεῖ ἀπ' τὸν τόπο τῆς παραλαβῆς).

— Πράγματα ἐγώ ; Ἄπ' τὸν ξάδερφό σου ; Καὶ ποῦ τὸν γνώριζα ἐγώ ;

— Κύριε Ποδητέ ! Εΐνε κρίμα. Κοίταξε, μοιάζω νεκροζώντανο. Δέν πιστεύω νά δελήσεις νά μέ σπρώξεις γρηγορότερα στόν τάφο.

— "Ωστε μέ λές καί κλέφτη, ε; Τώρα νά δείς. Πάω γιά τήν άστυνομία.

Ο σύντροφος έφυγε τρεχάτος, όσο μπορούσε, έφτασε στό δάλαμο κ' έπεσε άναίσθητος, άπ' τόν κόπο, άπ' τήν άδικία, τήν άπογοήτευση και τό φόβο.

Νερό φέρναμε άπό έκατό βήματα μακριά. Στόν πηγεμό ήταν κατήφορος. Τό πηγάδι εΐχε τρόμπα πού ποτέ σχεδόν δέ δούλευε καλά. "Ολο τό χωριό έπαιρνε νερό άπό κεΐ και χάλαγε. Στόν κατήφορο κυλούσαμε. Τό βγάλισιμο ήταν μαρτύριο και τό άνέβασμα θάνατος. Εΐχαμε ένα ξύλο. Στίς άκρες κρέμονταν τσιγγέλια. Άπ' αυτά κρεμούσαμε δυό τενεκέδες, περνούσαμε τό ξύλο στό σβέρκο και άνεβοκατεβαίναμε. Πεδαιμός νά κουβαλας κι όμως τσακωνόμαστε ποιός νά πρωτοπάει. Κι αν ο ύπεύθυνος τών ύπηρεσιών έκανε λάθος στή σειρά για νά βγείς νερουλας, κι άργούσες, μπορούσε νά χαλάσει ο κόσμος. Γιατί τόση προθυμία; γιατί όποιος πήγαινε νεροκουβαλητής ή δεύτερος μάγειρας έπαιρνε μιá μερίδα παραπάνω. Μ' αυτό δέν ήτανε τίποτα, τό σπουδαιότερο ήταν ή «μαρμίτα». "Ο,τι κολουσε στό καζάνι τό μαζεύαμε μέ προσοχή. Τό γλύφαμε σχεδόν και τό μοιράζαμε. "Ητανε ή μαρμίτα. Μέ τί λαχτάρα κι άγωνία κοιτάζαμε νά δούμε αν δ' άφήσει κάτι ο μάγειρας στόν πάτο; Μέ τά μάτια τόν παρακαλούσαμε. Κι αν δέν έμενε τίποτα τότε ή άπογοήτευση κι ο πόνος, δέ λεγόνταν. Σβύνανε οι έλπίδες κ' οι κόποι χαμένοι. Εύτυχισμένος—πόσο όλιγαρκείς γίναμε — εκείνος πού δά τύχαινε νάχει συσσίτιο κουρκούτι ή κομένη φάβα. "Οπως κι αν ήτανε κάτι δά κολουσε. Πολλές φορές ανακατεύαμε άλαφρά—άλαφρά για νά κολήσει. Άργότερα, όταν ξαπλώσανε οι περισσότεροι στυλώναμε τά πόδια στήν ύπηρεσία όχι πιά για τή μαρμίτα τόσο, όσο γιατί ο κίνδυνος έφτασε στήν πόρτα. "Αν σταματούσανε οι ύπηρεσίες δά ξεκάναμε όλοι μιá ώρα γρηγορότερα.

"Ητανε 18 του Γενάρη, εΐχανε πεθάνει δυό μαζί ο Φέζος κι ο Τραγιανός. "Ημουνα νερουλας, δά ήταν ο δέκατος δρόμος. Εΐχα άποκάνει πιά. "Ετρεμα σά ζύγωνα τό πηγάδι. Ποιός δάβγαζε; κ' ύστερα ο άνήφορος, έφτασα. Κοντά στεκόντουσαν δυό γυναΐκες του χωριού και μιλούσαν. Μιá περασμένη χοντρή και μιá νέα, ή Έλένη Τσάβου. Μέ ρωτήσανε για τούς πεδαμένους, τούς τά εΐπα. "Η χοντρή άρχισε τά «άχ—βάχ» και τίς συμπόνιες μέ τά λόγια. Έμένα όμως τό μάτι ξεχώρισε μέσα στήν τσέπη ένα κομμάτι ψωμί. Άφοϋ πόνεσε μέ τά λόγια πήρε τή στάμνα κ' έφυγε, έβαλα τόν τενεκέ στή βρύση κι άρχισα. Τότε ή γυναΐκα ζύγωσε, και σ' ένα λεφτό γέμισε τούς τενεκέδες και φεύγοντας ψυθύρισε: «έγκληματιές κάποτε δά τά πληρώσετε» και στό μάτι της φάνηκε κάτι σαν δάκρυ. Εκείνη τή στιγμή ποτέ δέ δά τή λησμονήσω και μέσα μου άκουσα μιá φωνή: «νά ο άνθρωπος, γι αυτόν άξιζει νά πεθαΐνει κανένας». Τέτια περιστατικά δά γίνανε και σ' άλλους. "Η συμπόνια δέ δά σταματήσει μόνο σε λόγια.

Ἄνεβαίνουμε τὸ Δεκέμβρη. Κρύο τσουχτερό, ἀκατάπαυτο. Μαΐστρος, τραμουντάνα, γρέγος, γρεγολεβάντες καὶ πάλι ἀπ' τὴν ἀρχή. Ἡ θάλασσα ἀναταράζεται, βογγάει, ὀρμάει πάνω στὸν ξερόβραχο μὲ λύσσα καὶ τρέχει πρὸς τὸ νοτιά. Ἐμεῖς καρτεροῦμε νὰ καλοσυνέψει ὁ καιρὸς. Νὰ καλμάρει ἡ θάλασσα γιὰ νᾶρδει καῖκι. Γιὰ νᾶρδει βοήθεια. Ἐλπίζαμε καὶ καρτερούσαμε καὶ παλεύαμε μὲ τὸ χάρο πού πρόβαινε ἀπειλητικός. Μὰ κι ὁ καιρὸς ἐναντιὰ μας. Τὰ δράμια κατεβαίνουν, ἀνεβαίνει ἡ πείνα, περισσεύει ἡ ἐξάντληση. Ἄλλοι παίρνουν τὸ δρόμο τῆς ἀτιμίας κι ἄλλοι ξαπλώνουν γιὰ πάντα. Οἱ τελευταῖοι—οἱ ξαπλωμένοι—ξεπέρασαν τώρα τοὺς δηλωσίες. Τοῦτοι ὄλο καὶ λιγοστεύουν. Ἡ ὁμάδα καθαρίζει, περνάει ἀπὸ τὴν ποσότητα στὴν ποιότητα. Μένουν κείνοι πού δὲν κάνουν παζάρια. Στὸν κεντρικὸ μαζεύονται ὄλοι οἱ ἀδύνατοι, ὄλοι ἐκεῖνοι πού δὲν περπατᾶνε πιά. Χῶρο ἔχουμε. Στὶς ἀρχές φτιάξαμε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο κάτι σάν ταρατσα. Ἄνεβήκανε ἐκεῖ μερικοὶ ὥσπου ἡ ἀδυναμία ἀπαγόρευσε τὸ ἀνέβασμα. Οἱ δηλωσίες ἔφτασαν τοὺς σαράντα, οἱ βοῦτες τὶς ἔξη, στὸ πάτωμα λάσπες, ἀκαθαρσίες, βρῶμες, κ' οἱ ψεῖρες παρέλαση. Τὰ νεῦρα πολλῶν ξεκουρντίστηκαν. Φωνάζουν, βρίζουν. Κι ὁ ἀγέρας κ' οἱ ματιές, κ' οἱ κουβέντες, καὶ τὰ ροῦχα τους, ὄλα τοὺς φταῖνε. Ὁ Βαγγέλης Πρανᾶς κάνει βόλτες, ὄσο μπορεῖ. Βρίζει ἐκεῖνον πού τὸν κοιτάζει στὰ μάτια. Βρίζει ἐκεῖνον πού μασάει κάτι. Τὸν ἄλλο πού βογγάει, βρίζει ὄλους καὶ τὸν ἑαυτὸ του. Τὸν καιρὸ, τὴν γκεσταπό, τὸ φασισμό. Ἀπειλεῖ μὲ κρεμάλα θεοὺς καὶ δαίμονες. Δὲν τὸν χωρᾶνε τὰ ροῦχα του. Τὸν στενεύουν τὰ παπούτσια. Κι αὐτὸς γίνεται ἓνα παραπανίσιο μαρτύριο.

Δίπλα μου κοιμᾶται ὁ Δ. Λεοντιάδης. Δίπλα σ' αὐτὸν κάποιος ἄλλος πῆρε τὰ ροῦχα του κ' ἔφυγε.

— Τὸν κανάγια! Τὸν ἀγύρτη, ἄρχισε τὸν ἐξάψαλμο ὁ Λεοντιάδης, μᾶς ἀπαρατάει. Ἀφήνει τὸ χανάκωμα καὶ φεύγει.

— Μὴ φωνάζεις τοῦ εἶπε ὁ Προκοπίδης. Κάνε οἰκονομία στὶς δυνάμεις σου γιατί δὰ σοῦ χρειαστοῦν κι ἄς τὸν αὐτόν.

— Νὰ τὸν ἀφήσω! Βρὲ θέλει κρέμασμα ὁ προδότης. Θέλει... ποῦ δὰ μοῦ πάει, πατριῶτες εἴμαστε, δὰ τὸν βρῶ ὄξω. Καὶ τότε...

— Τότε τὸν σιγουρίζεις. Τώρα δὲ μπορεῖς. Τί φωνάζεις;

— Ναί! Πρέπει νὰ φωνάζω. Πρέπει νὰ ἀκούσουν κ' οἱ ἄλλοι. Νὰ καταλάβουν ὄλοι πὼς ἀτιμώρητα δὲν μποροῦν νὰ λιποταχτοῦν. Αὔριο ὁ ἐλεύτερος λαὸς δὰ τοὺς κρεμάσει. Αὐτὸ πού κάνουν εἶνε ἡ μεγαλύτερη προδοσία. Ὅποιος ἤθελε νὰ φύγει ἔπρεπε νὰ φύγει τότε πού δὲ δεχόμαστε τέτια ἐπίθεση, προτοῦ ἀρχίσει ἡ μάχη, τώρα εἶνε ἔγκλημα. Ὅσο βλέπουν αὐτοὶ δηλώσεις τόσο σφίγγουν τὴ δηλεῖα γύρω στὴν ὁμάδα. Ἄν στεκόμαστε ὄλοι ἀλύγιστοι δᾶσπαγε ἡ λύσσα τους, δὰ σταματοῦσαν τὴν πολιορκία. Ἐνῶ τώρα...

Τὴν ἄλλη μέρα τὰ πῆρε κι αὐτὸς παραμάσκαλα καὶ ἔφυγε.

— Δὲν περίμενε νὰ βγεῖ αὔριο νὰ τὸν ἀπαντήσῃ εἶπε ὁ Προκοπίδης

βιάστηκε νά τόν βρεῖ γρήγορα γιά νά μήν τόν χάσει.

Πλησίασα τὸ Μπάμπη. Ἦθελα νά δῶ τὴν ἡρεμὴ μορφὴ του. Ν' ἀκούσω τὴ φωνή του. Ἦθελα κουβέντα.

— Μπάμπη ! Τί εἶνε τοῦτα ;

— Χαροπάλεμα.

— Γιατί αὐτὰ τὰ παραδοξα ; ὁ Πρανᾶς βρίζει, φωνάζει.

— Νεῦρα εἶνε, κ' ὕστερα ὁ Πρανᾶς κάνει ἀγῶνα μὲ τὸν ἑαυτό του. Ὁ ἐπαναστάτης μὲ τὸν προδότη. Ἀπὸ κεῖ κ' οἱ βρισιές καὶ τὰ νεῦρα. Ποιὸς δὲ νικήσει δὲν ξαίρω.

— Ὁ Λεοντιάδης... Τὸ πιστεύεις ;

— Πολλὰ δὲν πιστεύαμε, ἀλλὰ ἤρθανε νὰ τὰ πιστέψουμε. Ὁ Λεοντιάδης ἔβλεπε τὸν κίνδυνο, ἐνιωθε νὰ γλυστράει, ἔβριζε κι ἀπειλοῦσε τὸ δηλωσία γιά νὰ κάνει κουράγιο τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἀλλὰ δὲν ἄντεξε.

— Μὰ αὔριο δὲ δὲ τιμωρηθεῖ ; Αὐτὸς δὲν τὸ εἶπε ;

— Ἀμα τὸ βάλουμε σὲ τέτια βάση, στή βάση δηλαδή τοῦ φόβου κανένας δὲ δὲ μείνει. Λογικὸ εἶνε νὰ φοβᾶται κανένας τὸ σημερινὸ κίνδυνο περισσότερο παρά τὸ μελλοντικὸ. Τὸ σημερινὸ πού δὲν εἶνε μόνον ἀμεσὸς ἀλλὰ καὶ πολὺ μεγάλος. Σήμερα κινδυνεύουν νὰ πεθάνουν, ἐνῶ αὔριο... Στὸ κάτω κάτω δὲν μπορεῖ ὁ λαὸς νὰ τοὺς σκοτώσει ἐπειδὴ κάνανε δήλωση.

Κεῖνη τὴ στιγμὴ ἀπ' τὴ μιὰ γωνιά τοῦ θαλάμου ἀκούστηκε ὁ χαρακτηριστικὸς κρότος : κρίτς—κρίτς. Τεντώθηκαν ὄλων τ' αὐτιά. Ποιὸς ἦταν ὁ εὐτυχισμένος θνητός ; καὶ τί ἔτρωγε ; κουνήθηκαν σκελετοί, βγήκανε κεφάλια ἀπ' τὰ σκεπάσματα. Μάτια ὀρθάνοιχτα στυλώθηκαν πρὸς τὴ γωνιά. Ὁ Δοξάκης κουκουλωμένος κάτι μασοῦσε. Ὁ διπλανὸς ἄπλωσε τὸ χέρι καὶ γύρεψε λιγάκι :

— Ἦταν πίτουρα ἀπὸ κριδάρι.

Ἔμαθε τὸ γραφεῖο καὶ σὲ λίγο ἦρθε ὁ γραμματέας.

— Δοξάκη ! ποῦ βρῆκες τὰ πίτουρα ;

— Τὰ κλέβει ἀπὸ ἓνα γαῖδαρο, εἶπε κάποιος. Ἐνας γέρος πηγαίνει πίτουρα σ' ἓνα γαῖδαρο σ' ἓνα σταῦλο ἐδῶ κοντά. Ὁ Δοξάκης ξαίρει τὴν ὥρα, παραφυλάει καὶ τὰ κλέβει.

— Ψέμματα ! διαμαρτυρήθηκε ὁ Δοξάκης, τὰ ζήτησα ἀπ' τὸ γέρο μὲ πληρωμὴ, δὲ δέχτηκε, τί φταίω ἐγώ ; ἐγὼ δὲν κλέβω. Ὅχι γιατί φοβάμαι, χίλιες φορές νὰ μὲ κολλήσουν στὸν τοῖχο, ἀλλὰ εἶνε ἡ ὁμάδα στή μέση, δὲ δέλω νὰ τὴ ρίξω σὲ περιπέτειες.

— Σύντροφε ! ξαίρω πὼς ξεγελᾶς τὸ στομάχι σου γιά λίγο, ἀλλὰ δὲν κάνει, οὔτε κλεψιά, οὔτε ζητιανιά.

Ὁ Μπάμπος ἐξακολούθησε :

— Ὁ Μπουμαρσόπουλος στὸ μαγειριὸ πίσω φώναζε μιὰ γάτα : ψι—ψι—ψι, εἶχε ἓνα ἱκετευτικὸ τόνο. Ἡ γάτα ὄλο καὶ ζάρωνε κι ὁ Κώστας ζύγωνε μὲ λαχτάρια. Ἀπλωσε τὸ χέρι νὰ τὴν πιάσει ἀπ' τὸ λαιμό. Ἐκείνη τὴν

ώρα έφτασε ο γραμματέας. Το χέρι του κοκκάλωσε στον αέρα. Ή γάτα πήδηξε σβέλτη τον τοίχο. Κούνησε την ουρά χαρούμενη, κοίταξε μιά ματιά πίσω κ' έφυγε.

— Κώστα! είπε ο γραμματέας. Αυτό πού πήγες νά κάνεις ξαίρεις πώς τó λένε; Ξαίρεις πού óδηγεί;

— Ναί, είπε σκύβοντας μέ παράπονο τó κεφάλι. Δέ θά ξαναγίνει.

Ό Σταυριανόπουλος είδε πιό κάτω ένα χωριάτη νά πετάει ένα κομμάτι ψωμί στό σκυλί του. Μάτωσε ή καρδιά του κ' έρριξε μιά ματιά άπειλητική πρós τó θεό κάτι μουρμουρίζοντας. Σάν έφυγε ó χωρικός πλησίασε τó σκυλί κι άρχισε νά τó φωνάζει: «έλα! έλα Μουργο, έλα, νά» και κουνούσε τó άδειο χέρι σάν κάτι νάθελε νά του ρίξει. Έκείνο άφησε κάτω τó ψωμί και τόν κοίταζε περιέργα. Ζύγωσε λίγο άκόμη κι άρχισε νά τó μαλώνει και νά του πετάει πετραδάκια, για νά φύγει και ν' άφήσει τó ψωμί. Έκείνο άρπαξε πάλι τó ψωμί και τóβαλε στά πόδια. Πίσω ó σύντροφος. Τόρα τó φώναζε νά σταματήσει, σ' ένα λάκο έπεσε, χτύπησε, μάτωσε, λιποθύμησε.

Ό Βασιλείου άνοιξε πληγές, στό κεφάλι και στό κορμί, κι άλλοι έχουν πληγές. Ό Σαρκίς έχει μιά στήν κλείδωση του ποδιού κοντά στά γεννητικά όργανα. Μιά πληγή άλλόκοτη, μεγάλη, στρογγυλή, βαθειά, τρέχει πίσó. Ό Άγγέλου έχει στόν πεινό του, στους γλουτούς, κάτι μικρά σπειράκια, τόσα δά, δέ σου κάνουν καθόλου έντύπωση μά άμα τά πατήσεις βγάζουν όμπιο κι όμπιο ένα τόνο. Λές κι όλο του τó κορμί δέν είνε τίποτα άλλο παρά ένα άσκι "όμπιο. Μέσα στις πληγές χώνονται ψείρες, αυτοί όσο μπορούν, τίς ξύνουν κι αυτές ματώνουν.

Οί ξαπλωμένοι πληθαίνουν. Ό Καντήλας, ό Φέζος, ό Καλές, ό Κολύνος, ό Γρίβας, ό Χατζίδης, ό Λευκαδίτης, ό Τσώνος, ό Τραγιανός, ό Γριντάκις...ό... κι άλλοι πολλοί. Τόρα βλέπεις κάποιον νά σαλεύει και σέ λίγο παράλυτος. Άνάμεσα σ' εκείνους πού σαλεύουν και στους άλλους ή διαφορά είνε άσήμαντη. Μερικοί δέν κουνιούνται καθόλου, χέρια και πόδια ξύλα, μόνο στήν καρδιά και στό μυαλό φωλιάζει λίγη ζωή και περισσότερο στό στομάχι. Φεύγουν τά σκεπάσματα, ξυλιάζουν. Πέφτουν στό πρόσωπο, δέ μπορούν ν' άνασάνουν. Άν τούς κινήσεις, κινιούνται άλλοιώς, τικά μένουν εκεί ώσπου νά πεθάνουν. Πρώτα παραλύουν τά πόδια, ύστερα τά χέρια και προχωρεί στήν καρδιά και τó λογικό. Τó στομάχι πεθαίνει λίγο πρωτήτερα άπ' τó μυαλό και τήν καρδιά.

Όλοι γίναμε μασκαράδες. Τó κρέας έφυγε. Μείναμε άρμαδιασμένα κόκκαλα. Σκελετοί περπατάνε, μιλάνε, πεινάνε, ύποφέρουν. Δυό σπίδες φωτιά λαμπυρίζουν παράξενα, άγρια ή ήμερα ή πονεμένα, μέσα σέ βαθειές λακούβες. Κ' ύστερα νά παραμορφώνονται σάν νά είνε άποκριάτικοι. Φούσκωναν τά πόδια στά κότσια και τά μύτια. Έπειτα τó πρίξιμο ανέβαινε και κατέβαινε ώσπου γινότανε ó σκελετός μπαλόνη. Όλοι δέν ήτανε πρισμένοι, κι όλοι δέν είχανε τó ίδιο πρίξιμο. Ό γιατρός του χωριού πέρασε

καί εἶπε πῶς τὰ πριξίματα γίνονται ἀπ' τ' ἄλατα γι αὐτό πρέπει νά μὴ ρίχνουμε... ἄλατι στό φαί. Κ' ἔτσι ὁ Βουδικλάρης κατοχυρώθηκε καί... ἐπιστημονικά.

Μερικοὶ κρατιοῦνται μέ τὰ δόντια, ἔτσι νά τοὺς φυσήξεις θά πέσουν. Ὁ Καράτζαλης, ὁ φοιτητής, φάντασμα σωστό, πήγαινε στὸν πατριώτη του τὸ Γρίβα γιὰ νά τοῦ δώσει κουράγιο. Τρίκλιζε, ἔγερνε ἐδῶ καί κεῖ, ἔτοιμος νά πέσει. Δάγκωνε τὰ χεῖλη, στύλωνε τὰ πόδια καί προχωροῦσε νά φτάσει στό συνάνθρωπό του γιὰ νά τὸν βοηθήσει. Ἦτανε νά δαυμάζει τὸ μεγαλεῖο τῆς αὐτοδυσίας. Νά καμαρώνεις, νά περιφρονᾷς τὸ θάνατο καί νά τοῦ ρίχνεις κατάμουτρα σάν βρισιά τῆ φράση: «ἔλα! δὲ σέ φοβᾶμαι». Ἐφτασε. Τοῦ μιλάει σάν ἡ μάνα στό παιδί. Τὸν χαϊδεύει. Τώρα θά τὸν κοιτάξει ἂν ἔχει... ἄρώστια. (Ὁ Καράτζαλης ἦτανε φοιτητής ἱατρικῆς). Τοῦ τὸ ζητάει ὁ Γρίβας, μὴ χειρότερα, θά τρελλάθηκε. Τὸν ἀκροάζεται τοῦβαλε καί θερμόμετρο. Ἄ καμημένε Γρίβα, ἓνα θερμόμετρο χρειάζεται σ' ὅλους μας. Τὸ θερμόμετρο: φαί. Τώρα φωνάζει ὁ Καμπελῆς. Ἐχει δυσκοιλιότητα, κι ἄλλοι μὲ δυσκοιλιότητα. Ὅλοι σχεδόν. Ἐγὼ ἔχω τέσσερες μέρες φωνάζει κάποιος. Ἐγὼ ὀχτῶ ἄλλος. Ἐγὼ δώδεκα τρίτος. Μά πῶς νά βγεῖ κανένας; τί νά βγάλει; μιὰ μπουκιά φαί, αὐτό μαζεύεται ἓνα κουβαράκι. Κρύβεται κάπου στ' ἄντερα καί καρτεράει ποιὸς ξαίρει ὑστερ' ἀπὸ πότε ἓνα ἄλλο κομματάκι, κ' ἔπειτα μὲ τόση ἐξάντληση πρέπει νά σφίγγεσαι ὦρες κ' ὦρες καί πάλι ἂν...

Ὁ Καράτζαλης γυρίζει γιὰ τὸ κρεβάτι του, εἶνε κίτρινος ἄφλωρί. Κάτι ἔπαθε, θά πέσει.

Ὁ Καράτζαλης ἔπεσε, λιποθύμησε. Κι ἀπὸ κείνη τῆ μέρα ἔμεινε ξάπλα μῆνες πολλούς.

Ὡς τὶς 18 τοῦ Δεκέμβρη ὁποῖος μποροῦσε κατέβαινε κ' ἔδινε παρών. Οἱ δηλώσεις σχεδόν κόπηκαν. Ὁ Βουδικλάρης τᾶχασε, καρτεροῦσε σ' ἓνα μῆνα νά φεύγαμε ὅλοι, νά ξεφτελίσει τὸ κίνημα, τὸ κόμμα. Στὸ πρόσωπο τὸ δικό μας ἤθελε ἡ γκεσταπὸ νά ρεζιλέψει ὅλα τὰ νησιά. Ἀκροναυπλία καί φυλακές. Ἔτσι πίστευε, κι ὁμως! Βρισκόμαστε σχεδόν στό τέλος τοῦ δευτέρου δεκαήμερου τοῦ Δεκέμβρη κι ὁ ἀπολογισμὸς εἶνε φτωχός. Οἱ δηλώσεις δὲ φτάσανε τοὺς σαράντα μέσα ἀπ' τὴν ὁμάδα, καί τὸ χειρότερο ὅσο προχωρᾶμε ἀντὶ νά πληθαίνουν οἱ δηλώσεις, λιγοστεύουν. Σχεδόν σταμάτησαν. Κι ἀκόμα χειρότερα, μερικοὶ ξάπλωσαν πολὺ ἄσχημα, γιὰ πεδαμό. Ἄσχημα σημάδια ν' ἀποτύχει τὸ σατανικό του σχέδιο; δὲν τὸ χώνευε. Ἐπρεπε νά βρεῖ ἄλλα μέτρα πιὸ ἀποτελεσματικά. Στὶς 18 τὸ πρωτὸ ὁ ντελάλης ξανά στίς ροῦγκες καί τὰ σοκάκια τοῦ χωριοῦ καί γύρω ἀπ' τὸ θάλαμο τοῦ μαρτυρίου καί τοὺς θαλάμους τῶν φυματικῶν πολλές φορές.

— Ἀπαγορεύεται στοὺς κομμουνιστὲς νά βγαίνουν 30 μέτρα πέρα ἀπ' τοὺς θαλάμους των. Ὅποιος παραβεῖ τῆ διαταγὴ θά τουφεκίζεται. Κι ἀφοῦ ἔκαμε μερικές βόλτες, ἔφυγε. Σὲ δυὸ ὥρες μὲ τρεῖς ξανά ὁ ντελάλης:

— "Έ ! Μπολοσεβίκοι ! 'Ακούστε ! "Έχει καίκια για τή Σαλονίκη, τή Μυτιλήνη, τόν Πειραιά, τή Λήμνο. "Όποιος κάνει δήλωση δά φύγει άμέσως, χωρίς ναύλα. Τόπε και τό ξανάπε πολλές φορές. Κ' οί μελλοθάνατοί άπάντησαν μέ «όχι».

'Απ' τήν άλλη μέρα κλειστήκαμε μέσα.

Πλησιάζουμε τά Χριστούγεννα. Τά τρόφιμα λιγοστεύουν. Λίγο κριδάρι άπ' τήν πούληση τών πραγμάτων μας μένει. "Όποιος πουλοῦσε κάτι κρατούσε τό μισό για τόν έαυτό του και τ' άλλο μισό έδινε στην ομάδα. "Αν έπερνες άπ' τό κουστούμι όχτώ όκάδες δά κρατούσες μόνο τέσσερες. Μερικοί παιδεύονταν νά πουλήσουν κρυφά για ν' αποφύγουν τή φορολογία, μά αυτά ήταν έλάχιστα κρούσματα.

Ζητήσαμε άπ' τό Βουδικλάρη ξανά νά μάς έπιτρέψει νά πάμε για χόρτα, αλλά στάθηκε άδύνατο. 'Ο καιρός από άσχημος πήγαινε στο χειρότερο, κρύο, άγέρηδες, μπόρες. Περιμέναμε μέ λαχτάρα τά Χριστούγεννα. Θα βγάσαμε πατάτες, δά σφάζαμε ένα γουρούνι και στη σειρά τ' άλλα γουρούνια και τά γαϊδούρια. Θα περνούσαμε μ' αυτά δυό μήνες, Γενάρη—Φλεβάρη. "Υστερα δά βλέπαμε. "Έφτασε ή άγια μέρα, μέρα άγάπης και καλοσύνης για κείνους πού έχουν του κόσμου τ' άγαθά, για κείνους πού όλες οί μέρες του χρόνου είνε τέτιες. "Όσο για μάς κι όλη τή φτωχολογία... 'Η άτμόσφαιρα δέν είνε τόσο βαριά. Μιά άπαντοχή γλυκαίνει τό μαρτύριο του καθενός. 'Η έλπίδα ζωντανεύει ξανά στις καρδιές όλων μας και φτερουγίζει άπ' τόν ένα στον άλλο. 'Από κρεββάτι σε κρεββάτι τά κρυφομιλήματα δίνουν και παίρνουν. Κ' όποιος δέ μιλούσε μέ τό διπλανό του μιλούσε μέ τόν έαυτό του. Δέν πιστεύω νά φούντωσαν περισσότερες έλπίδες σ' ανθρώπινες καρδιές, λημονήσαμε τά περασμένα. Κόντευε νά σχωρέσουμε και τό Βουδικλάρη. "Έφτασε ή ώρα δέκα, καμμιά είδηση άπ' τά μαγειρεία, ούτε πατάτες, ούτε γουρούνι, τί νά συμβαίνει ;

— "Ωσπου νά πάνε στο Μοναστήρι, ώσπου νά σφάξουν τό γουρούνι περνάει ή ώρα, έκανε κουράγιο ένας στο διπλανό του και στον έαυτό του.

— Δέ δά πρόφτασαν νά βγάλουν τίς πατάτες έλεγε άλλος.

— Ποιός ξαίρει, δάνε παχειά τά γουρούνια ; έλεγε τρίτος.

'Ο δάλαμος όλος γύριζε στο θέμα αυτό πού ζέσταινε όλους μας. Μά ή ώρα περνούσε και καμμιά είδηση, αν ήταν κάτι τό χαρμόσυνο δά μαθαίνότανε γρήγορα - γρήγορα. Γιατί αυτή ή όργητα ; δά ήταν 11 ή ώρα, στη βορεινή γωνιά ήρθε κάποιος άπ' τό ύπόγειο και μίλησε σε κάποιον ξαπλωμένο. Καταλάβαμε πως κάτι τό σπουδαίο συνέβαινε. Συμπεράναμε κάτι χαρμόσυνο, γύρω άπ' τό φαί. Και σαν έφυγε ό πρώτος, άπ' τό σκελετό πού ήταν ξάπλα, άκούσαμε :

— Παπά - Γκαπόν (1). Κ' ύστερα, μέσα σε νεκρική σιγή, μέσα σε

1. Παπας προβοκάτορας πού όργάνωσε στην Πετρούπολη συγκέντρωση εργατών για νά τήν πνίξει στο σίμα ή 'Αστυνομία (ματωμένη Κυριακή).

ἀγωνία ἀνείπωτη, μὲ τὰ νεῦρα τεντωμένα ἀπ' τὴν περιέργεια καὶ τὶς ὑποψίες, μιὰ φωνούλα ἀδύνατη, σφυριχτή, ἀκούστηκε σὰν κατάρρα, ἀπειλή, ὄρκος, διαθήκη :

— «Κανάγια, βρυκόλακα καλόγερε, σ' ὀρκίζομαι δῶ στὰ χεῖλη τοῦ τάφου μου, πῶς ἂν ζήσω, δὰ σοῦ βγάλω τὰ γένια τρίχα - τρίχα. Θὰ σοῦ κάνω δρύψαλα ὅλα τὰ κόκκαλα. Θὰ σοῦ κόψω τὶς σάρκες σου μὲ πριόνι πόντο - πόντο. Θὰ σοῦ ρουφήξω στάλα - στάλα τὰ αἷμα σου. Ἄν πεδάνω ἀφήνω ἐντολή, διαταγή, διαθήκη, σ' ὅποιον ζήσει νὰ μ' ἀντικαταστήσει. Κι ἂν πεδάνουμε ὅλοι ἀπ' τοὺς τάφους μας δὰ ποῦμε στὸν κόσμον καὶ δὰ σὲ κρεμάσει».

Τί εἶχε γίνει ; Ἄπο κρεββάτι σὲ κρεββάτι μόδαμε τὴν ἀλήθεια. Τὸ Γραφεῖο ἔστειλε ἄνθρωπο στὸν καλόγερο. Αὐτὸς ἄκουσε κ' ὕστερα μ' ἓνα γέλιο ἐγκληματία, μὲ μιὰ σατανικὴ ἀταραξία κι ἀπάθεια, μὲ μιὰ ψυχρότητα βρυκόλακα εἶπε :

— Τὰ γαιδούρια, τὶς πατάτες, τὰ γουρούνια τ' ἀγόρασα 15 χιλιάδες. Ἔχω κι ἀπόδειξη. Μὴ μ' ἐνοχλεῖτε γιατί ἡ ἀστυνομία δὲν εἶνε μακριά.

Τὴν Πρωτοχρονιά καλόγερος, ἀστυνόμος καὶ καθάρματα τοῦ χωριοῦ γλεντούσανε μὲ τὰ δικά μας γουρούνια. Πνοὴ χάρου. Κρύα, φαρμακερὴ φύσηξε μέσα στὸ δάλαμο. Εἶχαμε ἀνεβεῖ πολὺ καὶ τότε πέφταμε μπηχτοκέφαλα στὴν ἄβυσσο. Συντρίμια, χαλάσματα, ὅλα τὰ ὄνειρα, τὰ σχέδια, οἱ ἐλπίδες. Ἐνα ἀμείλιχτο ἐρώτημα, τραγικὸ κι ἀπαίσιον ἀνέβαινε στὴ σκέψη τοῦ καθενός. Τὸν ἀναστάτωνε, τὸν τρυποῦσε, τὸν ἔκανε κουρέλι : « καὶ τότε τί δὰ γίνουμε ; » Ἄνασσα δὲν ἄκουγες στὸ δάλαμο, οὔτε φωνή, οὔτε βήχας, οὔτε κίνηση, μύιγα ἂν πετοῦσε δὰ τὴν ἄκουγες. Νεκροταφεῖο. Κι ἀνάμεσα στὴν πένδυμη σιγὴ σὲ λίγο ἀκούστηκαν ψίθυροι καὶ σιγὰ - σιγὰ κουβέντα. Στὴ γωνιά κάτω στὴν πόρτα καθότανε ὁ Μουσαῆς, ὁ Κρεβατᾶς, ὁ Χαβάδης, ὁ Μωτακίδης, εἶχανε ἓνα μαγκάλι καὶ σκυμένοι ἀπάνω κουβέντιαζαν. Κάποια στιγμή ὁ Μουσαῆς σήκωσε τὴ φωνὴ καὶ εἶπε :

— Πάει κι αὐτὴ ἡ ἐλπίδα. Ὁ Ἄγιάννης δὰ μᾶς καρτερέσει, καμμιά σωτηρία πιά.

— Μὰ ποῖον καρτερεῖς νὰ τὰ δεῖ ; τὸ Γραφεῖο ; τί ἀτύχημα στὴν ὁμάδα ! εἶπε ὁ Κρεβατᾶς.

— Ἄν καρτερέσουμε νὰ τὰ δοῦν αὐτοί ; (τὸ γραφεῖο) ὁ κατήφορος εἶνε πολὺ ἀπότομος. Ὁ χαμός μας σίγουρος κι ἀνώφελος. Τόση βλακία... μὴν τὸ κάνουν ἐπίτηδες ; ξανάπε ὁ Μουσαῆς.

Ὁ Δημητρίου εἶχε ἐλονοσία. Προτοῦ ἀρχίσει ἡ πολιορκία ἦταν κατακίτρινος, μόλις σάλευε. Ξάπλωσε ἀπ' τοὺς πρῶτους, εἶχε πριστεῖ παράξενα κι ἦταν σὰν μπαλόνη. Ἄπ' τὸ κρεββάτι δὲν κουνούσε. Στὸ διπλανὸ καθότανε ὁ πατριώτης του Φέζος, ἦταν φίλοι ἀπ' ἔξω. Ὁ Δημητρίου ἔπαιρνε ἐπιταγές, ὁ Φέζος ἦταν σιδεράς, οἱ χωρικοὶ τὸν εἶχανε ἀναγκὴ γιὰ τὶς δουλιές τους. Ἔτσι εἶχε σχέσεις μ' αὐτούς. Μὲ τὰ λεπτὰ τοῦ Δημητρίου καὶ μὲ τὴ δουλειὰ του κατάφερε ἀπ' τὸ καλοκαίρι νὰ οἰκονομήσει

λίγα τρόφιμα. Τά ξεοδιάζανε μέ τὸ σταγονόμετρο κ' ἔτσι τρώγανε κάτι παραπάνω ἀπ' τὸ φαῖ τῆς ομάδας, καί κρατιότανε στή ζωὴ ἀκόμα. Ἀλλοιώτικα δὰ ξεφλοῦσε. Σάν ἄκουσε τὸ Μουσαῖ παιδεύτηκε - παιδεύτηκε ν' ἀνασηκωθεί, μὰ δὲν τὰ κατάφερε. Κάποιος περνώντας τὸν βοήθησε. Στήριξε τὶς πλάτες στὸν τοῖχο.

— Βρὲ Μουσαῖ! Γιατὶ κάνεις αὐτὴ τὴ δουλειά; γιατί χτυπᾶς τὴν ομάδα ἀπ' τὶς πλάτες;

— Ἐγώ; ποτέ! Ἐγὼ ἀγαπᾶω τὴν ομάδα πιότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον.

— Περιέργη ἀγάπη, μὰ τὴν ἀλήθεια! Τὴν ἀγαπᾶς καί τῆς βάζεις δυναμίτη. Δὲν τὸ χωράει τὸ μυαλό σου, ἢ πείνα, ἢ ψείρα! ὁ καιρὸς μᾶς τσακίζουν. Ἐρχεται ὁ διαβολόπαπας, μέ σαδιστικὴ χαρὰ, μέ ὑπολογισμὸ καί πείρα ἐγκληματία δίνει μιὰ μαχαιριά κατάκαρδα. Τὸ χτύπημα ἄξαφνο, δυνατὸ καί ὑπουλο μᾶς παράλυσε. Κι ἀπάνω στή χαλασιά αὐτὴ βγαίνεις κ' ἐσύ καί δίνεις δεῦτερο χτύπημα ἀπ' τὰ μέσα. Λές στὸν κόσμον νὰ κάνουν δήλωση.

— Ψέμματα λές! Ποτέ δὲν εἶπα τέτιο πράμα. Ἐδῶ ἄκουσε ὄλος ὁ δάλαμος.

— Γιῶργο Μουσαῖ! Ἄς τὶς δικολαβίες, δὲν εἴμαστε θλάκες, χρόνια ζήσαμε μαζί. Τόσο ἔμαθε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο πού δὲ χρειάζονται τὰ λόγια γιὰ νὰ καταλάβεις τὴ σκέψη. Κοίταξε τὸν ἄλλο στὰ μάτια μιὰ στιγμή καί μέσα διαβάζεις χαρτὶ καί καλαμάρι, καρδιά καί μυαλό. Δὲν εἶπες νὰ κάνουν δήλωση, εἶπες ὅμως πὼς «σωτηρία δὲν ὑπάρχει» «ὁ χαμός σίγουρος κι ἀνώφελος» «δὲν πρέπει νὰ καρτερέσουμε...» καί κάτι πιὸ ὑποπτο, συκοφαντικὸ καί... «μὴν τὸ κάνουν ἐπίτηδες;» δηλαδὴ λές πὼς μέσα ὑπάρχουν προβοκάτορες. Ἄν θές νὰ πᾶς σπῖτι σου ποιὸς σὲ κρατᾶει; Πήγαινε παιδί μου. Ἐδῶ στὸ κίνημα, μπῆκες μονάχος σου, μέ τὸ ζόρι δὲν ἦρδες. Στὸν ἀγῶνα μπῆκες γιατί ἦταν ὁ μόνος δρόμος πού ἔσωζε τὴν τάξη σου καί σένα. Ἦξαιρες τὰ ἐμπόδια καί τὶς δυσκολίες. Μάντευες τὶς δυσίες. Θυμᾶσαι ὅταν ἔλεγες στὸν κόσμον: «ὁ δρόμος εἶνε δύσκολος, ἐμπόδια στήνονται, τάφοι ἀνοίγονται. Ἐγὼ πρῶτος, ἐγὼ δὰ δεχθῶ τὶς μπόρες, τὶς φουρτοῦνες. Κι ἂν ὁ ἀγῶνας τὸ ἀπαιτήσῃ δὰ δώσω τὴ ζωὴ μου μέ χαρὰ καί περηφάνεια. Τιμὴ μου νὰ πεθάνω γιὰ τὸ λαό μου». Πές μου σὲ παρακαλῶ, γιατί τᾶλεγες αὐτά; Ἀπὸ καθαρὴ συνειδηση; ἀπὸ βαθεῖα συναίσθηση; Ἄν εἶνε ἔτσι; Ἦρθε καιρὸς νὰ γίνῃ ἡ θεωρία πράξη. Νὰ σφραγίσῃς μέ τὸ αἷμα σου τὸ ἄγραφο συμβόλαιον μέ τὸ λαό. Αὐτὸ δὰ πεῖ μπολσεβίκος. Ἐδῶ δοκιμάζεται τὸ γερὸ καί τὸ σκάρτο. Ἄν ὅμως τᾶλεγες γιὰ ἐπίδειξη, γιὰ καριέρα; τότε νά! ἦρθε ὁ καιρὸς νὰ τὰ ξεράσεις.

— Ἄ; καλὰ... Θὰ τὸ δοῦμε ποιὸς δὰ κάνει δήλωση.

— Αὐτὸ πού κάγεις εἶνε χειρότερο. Λές στοὺς συντρόφους πὼς δὰ πεθάνουν καί δὰ πεθάνουν τζάμπα. «Ἀνώφελος ἢ θυσία» λές, ποιὸς σου τὸ εἶπε; κανένας ἀγῶνας χωρὶς θυσίες. Ἡ θυσία εἶνε τὸ αἷμα τῆς νίκης. Ἄν ἦταν ἀλλοιώτικα, τότε γιατί στὸ Μεσολόγγι φτάσανε νὰ φᾶνε ποντίκια,

γάτες, σκουλήκια ὅτι βρήκανε; γιατί νά προτιμήσουν νά γίνουν σκελετοί, νά πεθάνουν ἀπ' τήν πείνα καί νά μήν παραδοθοῦν; νά κάνουν γιουρούσι καί νά τινάζονται στόν ἀέρα; γιατί οἱ σουλιώτισσες νά πηδήξουν στόν Ἀχέροντα; κι ὄχι μιζέρικα σάν και σένα. Ἀλλά μέ τραγούδια καί χορούς. Μή κ' ἦταν τρελλοί; ἤ μή κ' εἶχαν κοντόφθαλμο Γραφεῖο σάν κ' ἐμᾶς. . . Ἡ μήπως ἦταν προβοκάτορας ἀνάμεσά τους. Φίλε! Οἱ θυσίες αὐτῶν δώσανε τήν ἀνάσταση καί τή λευτεριά στό ἔθνος. Γεμίσανε μίσος μιά χούφτα σκλάβων ἐνάντια στόν τύραννο, ἐνθουσιασμό γιά τόν ἀγῶνα τους, περηφάνεια γιά τή φυλή τους. Πίστη καί καρτερικότητα καί ἀντοχή κι αὐτοθυσία. Μ' αὐτά νίκησαν, μ' αὐτά ξεσήκωσαν τήν ἀλληλεγγύη τῆς ἀνθρωπότητας.

— Ἐχει γούστο ἡ θυσία ἡ δική σου νά δώσει τή νίκη. Δέ μπορῶ νά γελάσω.

— Δέ γελᾶς γιατί μισεῖς. Ἡ θυσία ἡ δική μου μόνο δέ βαραίνει. Μά ἡ δική μου, ἡ δική σου, ὅλης τῆς ομάδας, τῆς ἀνθρωπότητας εἶνε ἡ βάση τῆς νίκης. Τί νά σοῦ πῶ σύντροφε; Αὐτά τά πράματα πού κάνεις δέν εἶνε καλά. Ἐλα στά λογικά σου. Ὁ κομμουνιστής πεθαίνει μέσα του, πρέπει νά τόν ἀναστήσεις.

— Σάν καλά τὸ σακούλι τοῦ Φέζου εἶπε πρόστυχα καί μέ μίσος ὁ Μουσαῖς.

Ἡ προστυχιά αὐτή μᾶς τάραξε ὄλους. Ὁ Δημητρίου δέν ἀντεξε. Ἐγειρε καί λιποθύμησε. Κατά τὸ σούρουπο ὁ Μουσαῖς πήρε τὰ ρούχα του καί χάρθηκε στό σκοτάδι. Ἐφυγε αὐτός, μά τὸ δηλητήριό του ἔμεινε γιά κάμποσες μέρες ἀκόμα.

VI

Περνοῦμε τίς ἅγιες μέρες τῶν Χριστουγέννων. Ζῶα, πατάτες, σχέδια, ἐλπίδες, ὅλα κουρνιαχτός καί στάχτη. Ἐκατὸν τριάντα ἀνθρωποὶ στά χέρια δυὸ ἐγκληματιῶν, τοῦ καλόγηρου καί τοῦ ἀστυνόμου. Δυὸ ὁκάδες κριθαρίσιο ἀλεύρι φτιάξαμε κουρκούτι τῆ μέρα πού γεννήθηκε ἡ ἀγάπη γιά τοὺς χριστιανούς καί φάγαμε τόσοι ἀνθρωποὶ. Μιά γραμμὴ ἀπὸ σκελετοὺς βαδίζουμε, ἄλλοι μπροστὰ κι ἄλλοι πίσω γιά τὸ θάνατο. Κυλούσαμε μέσα σέ μιά κόλαση κι ἀπ' τὸν ἕνα κύκλο τὸν ἄσχημο περνούσαμε στόν ἄλλο. Τὸ χειρότερο! Ἐξω διαβολόκαιρος. Κρύο φαρμάκι. Οἱ ἀγέρηδες δυνατοὶ καί τσουχτεροὶ πέφτανε μέ δύναμη πάνω στόν ξερόβραχο σάν νᾶθελαν νά τὸν ξεδεμελιώσουν. Ἡ θάλασσα ἀσπρογάλαζη, φοβερὴ μούγγριζε, ἔτρεχε σάν δαιμονισμένη ἀπ' τὴ Λήμνο πρὸς τὰ ξερονήσια καί τὴ Σκύρα. Χτύπουσε μέ λύσσα σ' ἕνα κάβο, ἀπέναντι ἀπ' τὸ χωριό, στή γωνιά τοῦ Λένιν (ἔτσι βγάλανε τὸν κάβο οἱ ἐξόριστοι), τὸ νερό σηκωνότανε ὀργιές στόν ἀέρα. Γινότανε ἀχνός, ἔκρυβε τὴ γῆς. Νόμιζες πὼς τὸ ὑγρὸ στοιχεῖο βάλθηκε νά τὸν ξεριζώσει. Νά σαρώσει ἐκεῖνο τὸ ἐμπόδιο καί ὕστερα λεύτερο νά παίξει, νά τρέξει πρὸς τὸ νοτιῶ. Λεπτούτσικα, μολυβένια σύννεφα

τρέχουνε στὸν ἀπέραντο οὐρανό, λές καί παίζανε κυνηγητό μὲ τὰ κύματα. Κουβαράκια-κουβαράκια μαζεμένοι κάτω ἀπ' τὰ σκεπάσματα. Ἡ σκέψη ξεπερνοῦσε τὴν πείνα. Τρυπάνι μυτερό πού ἔφερνε πόνο, ἀπογοήτευση. Ἔτρεχε, γύριζε, ἔκλωθε στὸ ἴδιο πρόβλημα. «Τί δά γίνουμε;» δά πεθάνουμε, ἀλλὰ πότε; καί μὲ τί μαρτύρια; Ψάχνουμε μ' ἀνήσυχο μάτι νὰ συμπεράνουμε ποιὸς δ' ἀνοίξει τὴ σκηνή! Ποιὸς θάσερνε πρῶτος τὸ χορό. Ἔψαχνε ὁ καθένας νὰ βρεῖ τὴ σειρά του, τὴ θέση του. «Ὁ Καντήλας...ὁ Καλές...ὁ...ὁ...εἶνε πιὸ ἐξαντλημένοι ἀπὸ μένα. Αὐτοὶ δά πεθάνουν πρῶτοι, κι ἀφοῦ αὐτοὶ δὲν πέθαναν...ἐγώ...» Ἔτσι σκεφτότανε ὁ καθένας, κ' ἔπαιρνε κουράγιο. Τὴν ἴδια σκέψη θάκανε κι ὁ Καντήλας κι ὁ Καλές, καί τόσο ἄλλοι. Ὁ καθένας ἔβλεπε τὸν ἄλλο καί φοβότανε. Ἡ σκέψη δὲν ἔφευγε ἀπ' τὰ φαγιά. Τοῦτο καλό, τ' ἄλλο καλύτερο καί κανένα ἄσχημο. Καί τὴ χελώνα, καί τὰ βατράχια, καί τὰ φίδια, καί τὰ χορτάρια, καί τὰ πίτουρα. Ὅτι μποροῦσε νὰ μασηδεῖ, ὅτι μποροῦσε νὰ περάσει στὸ στομάχι ἦταν «ἀμβροσία καί νέκταρ». Ὁ νοῦς γύριζε στὰ περασμένα. Σὲ μέρες πού εἴχαμε ψωμί. Σὲ μέρες πού εἴχαμε κρέας. Κ' ἓνα ποράπνο καί γινάτι μὲ τὸν ἑαυτὸ μας φύτρωνε γιατί κάποτε χύσαμε κάτι ἀποφάγια, γιατί δὲ φάγαμε ἓνα φαῖ. Γιατί σ' ἓνα φιλικὸ σπίτι μᾶς εἶπανε νὰ φᾶμε κ' ἐμεῖς δὲ φάγαμε. Πόσο κουτοὶ εἴμασταν τότε! Ἔ; καί νὰ ἦταν τότε; καί θυμούμαστε τίς χελῶνες τοῦ χωριοῦ μας πού τρέχανε τὸ καλοκαίρι, τρώγανε τὰ φασόλια κ' ἐμεῖς τίς κυλούσαμε στὸν κατήφορο. Πόσο χαζοὶ εἴμασταν τότε; Γιατί νὰ μὴν...τίς φάμε...καί θυμούμαστε ὅταν οἱ δικοὶ μας μᾶς δίνανε ξερό ψωμί καί δὲ μᾶς ἄρρεσε...ἔ τί ξύλο θέλαμε! Πόσο πικραίναμε τοὺς δικούς μας, Κι ἀμέσως ἀγαπημένα πρόσωπα ξεπετιόνταν στὸ μυαλό μας. Γρηοῦλες μ' ἀγαθὴ ὄψη, ζαρωμένο ἀπ' τοὺς πόνους καί τὰ χρόνια καί τίς στερήσεις πρόσωπο, καμπουριασμένα ἀπ' τὴ δουλειὰ ράχη, γεροντάκια, παιδόπουλα, νεαρές κοπέλλες, γλυκειές συντρόφισσες. Κ' οἱ σκελετοὶ ψελίζανε σὰ νὰ παραμιλοῦσαν: «παιδάκια μου...γυναικούλα μου...» κ' ἡ σκέψη ξανά στὸ φαῖ. Δίπλα-δίπλα, ἀπὸ κρεββάτι σὲ κρεββάτι, πιάρεις-πάρεις πάνω ἀπὸ μιὰ χούφτα κάρβουνα συζητούσαμε κι ὅλο συζητούσαμε τὸ ἴδιο θέμα.

—Βρὲ σύντροφοι νὰ βγοῦμε ζωντανοὶ ἀπὸ τούτη δά τὴν κόλαση. Ἄμα βγοῦμε ἔξω δά πάρω μιὰ ὀκὰ ἀλεύρι καί δά φτιάξω ἓνα κουρκούτι πού δά χαλαίει ὁ κόσμος, δά χορτάσω, ἔλεγε ἓνας.

—Ποῦ νὰ δεῖτε τί φαῖ εἶνε οἱ χελῶνες! ἔλεγε δεύτερος.

—Καλά! ἔφαγες; καί πῶς μαγειρεύεται; ρωτοῦσε τρίτος.

—Ἄν ἔφαγα λές; Ἔχει ἓνα ἄσπρο κρέας! Σάν κοτόπουλο.

Ἄμα τὴ ζεματίσης μὲ χοχλαστό νερὸ βγαίνει ὅλο τὸ καύκαλο καί ἡ ἔξωτερικὴ πέτσα καί μένει κάτασπρο κρέας, λαχταριστὸ-λαχταριστὸ ὕστερα τὸ βράζεις.

—Ἄντε καημένε! Θέλει καί βράσιμο.

—Ἔ! καί νὰ μὴ φάω!! ἀναστέναζε ὁ Γιωργόπουλος. Ἄς βγῶ ἀπὸ δῶ καί βλέπετε. Στὸ χωριὸ μου εἶνε ἓνα προσήλιο, σκεπασμένο μὲ πουρ-

νάρια. Μιά πλαγιά γεμάτη χελώνες. "Ας βγώ και δά δεΐτε γλέντι, αλλά ὄς βγοῦμε πρώτα.

— Για νά δεΐτε βρέ παιδιά, ἔλεγε ὁ Δροσόπουλος. Κάποτε ἤμουνα ἀνεργος, γνώριζα ἕνα μάγειρα στοῦ κ. Μπενάκη. Μὲ φώναξε νά τὸν βοήθῃσω, λίγες μέρες, κι ἂν δεχόντουσαν τ' ἀφεντικά νά μείνω. Τί εἶδανε τὰ μάτια μου δὲ λέγεται. Σὰν τὰ θυμᾶμαι μὲ πιάνει μίσος καὶ παράπονο μαζί. Μιά συναγρίδα ὀλάκαιρη πήγαινε μ' ἕνα «συνδαιτημόνα» — ἔτσι δὲν τοὺς λένε; — ἐκεῖνος ἔπαιρνε μιὰ μπουκιά. Σὰς ὀρκίζομαι σύντροφοι στήν ἐπανάσταση — μόνο μιὰ, καὶ τὸ γύριζε. Ὁ μάγειρας τῶριχνε σὰ σκουπίδια.

— Θέλεις; μοῦ ἔκαμε νόημα, ἄρπα την καὶ μοῦ πάσαρε μιὰ πιατέλα γεμάτη. Σὲ δυὸ λεπτά δὲν ἔμεινε τίποτα. Καὶ συνέχεια ἄρπαζα πιατέλες καὶ τίς καθάριζα. Ὁ μάγερας ὄλο καὶ μοῦδινε καὶ γέλαγε. "Υστερα ἀπὸ καμμιά ὥρα μὲ τσάκισε μετός.

— "Οχ! φώναξαν πολλοὶ μαζί. Πάει τὸ φαΐ χαμένο.

Κεῖνο τὸ «ὄχ» ἔδειχνε ἕνα πόνο λὲς καὶ ἦταν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, λὲς καὶ ἦταν ἐκείνη τῆ στιγμή.

— Σήμερα ὁ Κόκκινος στρατὸς πολεμᾶει μέσα σὰ χιόνια καὶ τοὺς ἀγέρηδες... ἄρχιζε κάποιος.

Δὲν προχωροῦσε λίγο ἢ συζήτηση καὶ γύριζε σ' ἄλλα κανάλια.

— Αὐτοὶ ἔχουν καὶ τρῶνε. Γιὰ φανταστεῖτε, λαρδί, λουκάνικα, μπόρς... ἔπαιρνε πάλι τὸν παλιὸ γνωστὸ δρόμο. Ὁ δρόμος αὐτὸς λεγότανε δρόμος «φαΐ». Αὐτὸ βάσταξε χρόνια, βάσταξε ὡς τῆ μέρα ποὺ χορτάσαμε. Ὅποιαδήποτε συζήτηση κι ἂν ἀρχίζαμε, ὕστερα ἀπ' τίς πρώτες λέξεις γύριζε σὸ ἴδιο δέμα. "Ἐνα μαρτύριο περισσότερο. "Όταν βγάσαμε τὰ μαυράδια ἀπ' τὰ κουκιά, στρώναμε ἀπὸ κάτω ἕνα πανὶ ἢ μαντήλι, ὅτι εἶχε ὁ καθένας, γιὰ νά μὴ φύγουν ὄξω. Τὰ μαζεῦαμε μὲ προσοχή, σὰν ἅγιο μύρος κ' ὕστερα τὰ ροκανίζαμε. Κ' οἱ ἄλλοι ζηλεύανε τοὺς τυχεροὺς, τρέχανε τὰ σάλια τους, ἀπλώνανε τὸ χέρι καὶ γυρεύανε. Καὶ κεῖνοι δὲ δίνανε. Κάποτε, δίνοντας ροῦχα κι ἄλλα πράγματα, πήραμε ἀπὸ κάποιο μαυραγορίτη λίγες ἐληές, γίνονταν ἀγῶνας γιὰ τὰ κουκούτσια κι ἄκουγες κρούπ, κράτς. Δὲν ἔμεινε τίποτα.

Λιμάξαμε. Κάναμε σὰ μάτια πότε νά φτάσει ἡ ὥρα τοῦ φαγητοῦ. Κι ὅταν ἔφτανε ὁ καθένας—οἱ περισσότεροι—κοιτάζαμε νά μείνουμε τελευταῖοι, μὲ τὴν πονηρὴ σκέψη μὴν περισσέψει φαΐ νά μᾶς δώσει ὁ μάγειρας λίγο παραπάνω. "Όταν περνούσαμε ἀφήναμε ἕνα λόγο, ἕνα πείραγμα, κάποια κουβέντα γιὰ ν' ἀκούσει ὁ μάγειρας ποιὸς εἶνε, μὴ τυχὸν καὶ δώσει γεμάτη τὴν κουτάλα. Κι ἂν ἔλειπε λίγο; χαλοῦσε ὁ κόσμος. Παράπονα, γκρίνιες, φωνές, κουνούσαμε τὸ πιάτο νά χυθεῖ λίγο. Πέρναμε ἀντὶ πιάτο ἕνα κύπελο, γιὰ νά χυθεῖ λιγάκι, γιὰ νά μᾶς δώσει ἄλλο, ποὺ δά ἦτανι περισσότερο ἀπ' ὅτι χύθηκε. Καθόμαστε,—ὄσοι μπορούσαμε νά κινηθοῦμε — ἔξω ἀπ' τὸ μαγειρεῖο ἢ τῆ διαχείριση σὰν παραπονεμένα γυφτόπουλα.

Μόνον πού δέν άπλώναμε τά χέρια γιά ζητανιά. Γλύφαμε τά πιάτα ένά-
μισυ χρόνο δέν παράλειψα ούτε μιά μέρα πού νά μήν τó γλύψω. Κι όλοι
έτσι κάνανε. Δέ θυμάμαι κανένα πού νά μήν έκανε αύτή τή δουλειά. "Αν
έπεφτε κάτω μιά κουταλιά στό τραπέζι τή γλύφαμε.

Πολλοί δά παραξενευτούν μ' αύτά τά πράματα. Έξόριστοι και νά
κάνουν κατεργαριές γιά μιά κουταλιά φαΐ, νά γλύφουν τά πιάτα, νά
παίρνουν τó φαΐ από καταγής... Νά συζητάνε γιά χελώνες, φίδια κτλ.
Θά χάσουν τή ρωμαντική αντίληψη πού είχανε γιά τούς έξόριστους.
Καλά δά ήτανε βέβαια, τήν ώρα πού πεθαίνει κανένας άπ'τήν πείνα, νά
στέκεται περήφανος μπροστά σέ μιά κουταλιά φαΐ πού πέφτει, νά συζη-
τάει γιά τήν πολιτικοστρατιωτική κατάσταση, γιά τó δαρβινισμό και τή θεω-
ρία τής σχετικότητας. Άλλά τέτια πράματα στά παραμύθια γίνονται. Ή
ζωή είχε πιό πεζή. Άλλά άς μήν άπογοητεύονται. "Έγλυφε κανένας τó
πιάτο, βαδίζοντας άγέρωχα στόν τάφο. "Έκαναν πονηριές γιά λίγο φαΐ
παραπάνω, αλλά πιό κάτω ήτανε κήποι μέ λάχανα, στό μαγειριό και γύρω
κυκλοφορούσανε κότες, γάτες, εκυλιά, άργότερα περνούσανε άρνιά, κα-
τσίκια κι όμως κανένα δέν χόδηκε, τίποτα δέν πειράχτηκε, κανένας δέν
άπλωσε χέρι νά κλέψει ή και νά ζητιανέψει.

Μαζεμένος, κουκουλεμένος σκεφτόμουνα. "Ένα γλυκό ύγρό—έτσι μου
ρχότανε—άνέβαινε στό λαιμό. Κι όλο κατάπινα - κατάπινα. Αυτό πιστεύω
δά νιώθανε και πολλοί άλλοι. Κι αύτό ήταν άλλο μαρτύριο.

27 του Δεκέμβρη. Δέν έκλεισα μάτι καθόλου όλη τή νύχτα. Ό βο-
ριάς λυσομανούσε. Ββββς — βουουουσι. Χτύπαγε εκνευριστικά μιά πα-
λιόπορτα σ'ένα χαλασμένο σταυλο, σφύριζε στις καμινάδες και κύματα —
κύματα χανότανε στό άπειρο. Ή θάλασσα στέναζε. Κατά τά ξημερώματα
ό άέρας έκοψε κάπως, ανάλαμψε μιά έλπίδα. "Ίσως νά καλύτερέψει ό
καιρός, Ίσως νά ρθει κανένα καΐκι, Ίσως νά μās έρθει, Ίσως... Ίσως...
Ίσως... Ίσως οι ρώσοι νά πήρανε τούς γερμανούς στά πόδια, πού δέν
θά σταματούσανε παρά στό βερολίνο, πόσο έξω πέφταμε μ' αύτόν τόν
πόλεμο. Κρίναμε χωρίς στοιχειά, κρίναμε όπως μās σύμφερε. Στήν άρχή
λέγαμε πώς σέ τρεις μήνες οι γερμανοί δά γίνονταν κουρνιαχτός,
ύστερα περιμέναμε τó χειμώνα. Άργότερα τó πρώτο πισωδρόμισμα. Μέ
τήν ύποχώρηση δέν δά σταματούσαν πουθενά. Κάναμε μιά παρομοίωση
μέ τή Μικρασιατική εκστρατεία, μέ τήν κατάρρευση τής Γαλλίας κτλ. Δέν
είχε ξημερώσει καλά σάν ήρθε ό Μπάμπης. Ξάπλωσε δίπλα μου. "Ένιωσα
ένα χέρι νά τραβάει τά σκεπάσματα. Μιά άδύνατη, ζεστή ανάσα ένιωσα
κοντά μου στό πρόσωπο.

—Τί θέλεις; τόν ρώτησα.

—Κουβέντα, μου είπε. Δέν έκλεισα μάτι. "Όλο στό φαΐ ό νούς μου.
Μ' αύτό άνεκατευότανε ή κατάσταση, τά παιδιά, ή άμοιρη γυναίκα. Σκε-
φτόμουνα πώς προχωράμε πολύ γρήγορα. Άπό προχτές τά Χριστούγεννα
ξάπλωσαν μερικοί. Σέ τρεις μέρες πάνω από δέκα. Άριθμός μεγάλος γιά

τόσες μέρες. Έκείνο τὸ χτύπημα τοῦ βρυκόλακα πολὺ μᾶς στοίχισε. "Ἄν ἐξακολουθήσει αὐτὴ ἢ κατάσταση πολὺ γρήγορα δὲ δὰ βρίσκεται κανένας ὀρδός. Δὲν δᾶχουμε ποιὸς νὰ μᾶς συγυρίσει. Θὰ βρωμίσομε.

— "Ἄσε αὐτὴ τὴ συζήτηση γιὰ πείνα καὶ θάνατο, δὰ τρελλαδοῦμε. Ἄλλη συζήτηση, ὑπάρχουν τόσα δέματα. "Ἐπειτα ὑπάρχουν καὶ ἐλπίδες. Ὁ καιρὸς φαίνεται δὰ στρώσει, μπορεῖ ναρδεῖ κανένα καϊκι. Ἄναστατώσαμε ὅλον τὸν κόσμον, κάτι δὰ βγεῖ, ὕστερα οἱ ρῶσοι.

— "Ἄν μοῦ τὰ λές γιὰ νὰ μοῦ δώσεις κουράγιο, ἄκου! "Ἐχω ἄρκετὸ ἀπ' αὐτό. "Ἐχω τὸ κουράγιο τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πιστεύει 100 % πὼς δὰ πεδάνει κ' εἶνε ἀποφασισμένος γι αὐτό. Κ' ὕστερα μὴ νομίζεις πὼς ὁ χάρος εἶνε τόσο τρομαχτικὸς ὅπως τὸν δείχνουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, δὲ βαρυέσαι... προχτές λιποθύμησα, ὄχι ἀπότομα, σιγά-σιγά βυδιζόμενα σὲ μιὰ νάρκη γλυκειά, σ' ἓνα βαδὺ ὕπνο. Ἀλάφρωνα. Ἐπαυαν οἱ πόνοι, ὥσπου ἔχασα τὶς σισθήσεις. Σὰν συνῆρδα, στενοχωρέδηκα, ὅπως ὅταν κοιμᾶσαι βαθειὰ καὶ σὲ ἀγουροξυπνήσουν. Ὁ θάνατος εἶνε μιὰ μικρούλα καμπή. Ἀπὸ δῶ ἢ ζωὴ. "Ἐχειρες λίγο; ἀλλάζεις ὑπόσταση. Ἀπὸ ζωντανὴ ὕλη γίνεσαι νεκρὴ, τίποτα τὸ τρομακτικὸ, τίποτα τὸ δύσκολο. Ἀλλαγὴ μιᾶς εἰκόνας κινηματογράφου. Στὴ σκέψη τοῦ θανάτου στενοχωριόμαστε. Ξαίρεις γιατί; δὲ μπορεῖ νὰ τὸ χωρέσει τὸ μυαλό μας πὼς δὰ πεδάνουμε ἐμεῖς κι ὁ κόσμος δὰ μείνει ὁ ἴδιος, δὰ κινιέται ἢ γῆς, δὰ λουλουδιάζει, δὰ στολιζεται, δὰ καρπίζει, δᾶχει ἥλιο καὶ θάλασσα, ἀγάπες, φίλιες, ἔρωτες, μίση, κακίες, ἔχτρητες. Ὅλα τὰ πάθη τῆς γῆς, τὶς χαρὲς τοῦ κόσμου. Μᾶς εἶνε πιὸ ὑποφερτὴ ἢ σκέψη πὼς μαζί μας δὰ χαθεῖ κι ὅλος ὁ κόσμος, ὑποφέρουμε γιατί νομίζουμε πὼς δὰ βλέπουμε ὅλες τὶς ὁμορφιές, δὰ τὶς νιώδουμε καὶ δὲ δὰ μπορούμε νὰ τὶς χορτάσομε, νὰ τὶς χαροῦμε. Αὐτὸ εἶνε ἀνυπόφορο. Κι ὁμως οὐτὸ δὲ γίνεται. Ἄμα τὰ τινάξουμε... τίποτα ἀπ' αὐτά. Ἄλλωστε αὐτὸ εἶνε θάνατος. Ἄμα πεδάνουμε οὔτε δὰ βλέπουμε, οὔτε δὰ νιώδουμε.

— "Ἄσε αὐτὲς τὶς σκέψεις.

— Φοβᾶσαι μὴ λυγίσω; ἄκου φίλε μου, νὰ κάνω δήλωση γιατί; νὰ κερδίσω τί; δυὸ μῆνες ζωὴ κ' ὕστερα; πάλι δὰ πεδάνω. Κι ἂν ζήσω χίλια χρόνια μήπως δὰ χορτάσω; δὰ πῶ νυσάφι; ὄχι! Δὲν ἔχει σημασία πόσο δὰ ζήσει κανένας, μὰ πὼς δὰ ζήσει. Ἡ ποσότητα δὲ βαραίνει ἀλλὰ ἢ ποιότητα. Ἄξια ἔχει τὸ πὼς δὰ πεδάνεις. Μὲ τὸ κεφάλι ψηλά, περήφανα ἢ μίζερα, κακομοίρικα. Ὁ χάρος τί δὰ πάρει πτῶμα ἢ ἀγωνιστὴ; ἀκόμα ἀξία ἔχει ἂν δὰ πᾶς σὰν τὸ σκυλί στ' ἀμπέλι ἢ ὁ θάνατός σου δᾶνε ἔστω ἓνα μικρούτσικο ἀστράκι ποὺ δὰ δείχνει στοὺς ἄλλους τὸ δρόμο τοῦ καθήκοντος, τῆς θυσίας, τοῦ ἀγῶνα. "Ἐχω σαράντα χρόνια καὶ δὲν εἶδα ἄσπρη μέρα, οἱ γονιοί μου μὲ φέρανε στὴ ζωὴ χωρὶς κι αὐτοὶ νὰ τὸ θέλουν. Σκέβρωσα καὶ δὲ χόρτασα, παντρεύτηκα γι ἀποκατάσταση καὶ λάσπωση περισσότερο, πῆρα στὸ λαιμό μου γυναίκα καὶ παιδιὰ. Ἐσερνὰ τὴ μίζερη ζωὴ μου ὥσπου κάποτε εἶπα: «αὐτὸ δὲν εἶνε ζωὴ, αὐτὸς ὁ δρόμος θγάζει

στήν καταστροφή, άλλος δρόμος χρειάζεται». Κι από τότε άλλαξα στρατά, από ανάγκη άκουσ; από στυγνή ανάγκη. Με τούς άλλους, τ' αδέρφια μου —σκέφτηκα—ή στή σωτηρία ή στο χαμό. Και γύρισμα δέν έχει, δέ μπορώ. Κέρδος δέν έχει. Θα προχωρήσω, κι ο θάνατός μου θα βοηθήσει. . .

— Μά καλά, δέν έχεις έλπίδα;

— Δέ φοβάσαι;

— "Όχι!

— "Ε! Λοιπόν, δέν έλπίζω. Λές για τόν καιρό. Ξαίρεις τί είνε όξω; Χιόνι, χιόνι, στίβα, και ρίχνει, ρίχνει άβέρτα.

— Ναι! Μά ύστερ' άπ' τό χιόνι θαχουμε καλοσύνη.

— "Ετσι λέει ο καζαμίας, αλλά δέ γίνεται πάντα έτσι. Για βρήθεια άπ' όξω; ποιός ξαίρει τί γίνεται κ' έξω; ποιός ξαίρει αν δέν βρίσκονται στήν ίδια μοίρα με μάς; μπορεί να γλυτώσουν μερικοί, αλλά πόσοι; και ποιοί; όμως έχεις δίκηο να έλπίζεις. Αυτό θα πει άνθρωπος, πέφτεις στο βάραθρο, γκρεμός κοφτερός, μαχαίρι. Πās με' τό κεφάλι κάτω κι όμως έλπίζεις πώς μπορεί να γλυτώσεις. Κ' εγώ που σου λέω πώς δέν έλπίζω, ψέμματα σου λέω. "Αν ψάξω βαθειά - βαθειά θα βρω μία σπίθα να τρεμουλιάζει, να τρεμοσβύνει. Πολύ αδύνατη μά πολύ γλυκιά, παρηγορητική. Τό μυστικό τής ζωής.

— Δέ λές τίποτε άλλο; για φαί προτιμότερο.

— "Έχει δίκηο. Παράξενο μουρχεται και μένα. Τόση ώρα και να γλυτώσω άπ' τά νύχια αύτης τής μέγαιρας συζήτησης. . .

Στις 27, 28 και 29 χιόνιζε. "Ο γρέγος έφερνε σύννεφα-σύννεφα άπ' τά ύψώματα τής Άλωνίκης και τό ροβολούσε στις πλαγιές και στις λαγκαδιές. Ρεματιές, χαραδρίτσες, χαντάκια, όλο τό νησί, ως τή θάλασσα κάτασπρο. "Ένα παχύ άσπρο σεντόνι σκέπασε τό νησί μας. Στις 30 σταμάτησε. "Ένα λεπτό αεράκι, καθαρό φαρμάκι, τσιμπούσε. Κατά τό βράδι τής 31 πάλι σύννεφα μολυβένια, λεπτά, σκέπασαν τόν ούρανό, άπ' τά μεσάνυχτα κ' ύστερα πάλι χιόνι.

Χρόνια είχε να ρίξει τόσο χιόνι στον "Αη Στράτη. Σάν όνειρο θυμούνται οι γεροντότεροι και ποτέ δέν τό κράτησε. Φέτος προτού τελειώσει τό πρώτο, καινούριο στή θέση του. "Έκοβε μιά-δυό μέρες, κι ολόκληρη βδομάδα, αλλά ο φαρμακωμένος άέρας άπ' τό μαίστρο ως τό γρέγο δέ σταματούσε καθόλου. Οι χωρικοί άσυνήθιστοι από βαρύ χειμώνα, ποτέ δέν είχανε κάνει κουμάντο για τά ζώα τους. Τό ζεστό, γελαστό νησάκι έδινε τροφή. Στήν καρδιά του χειμώνα τ'όβλεπες καταπράσινο, μά τό 41—42 ήταν άλλος χειμώνας. "Απ' τίς πρώτες μέρες άρχισαν τά ζώα να ψοφάνε πρόβατα, βόδια, άλογα, γαιδούρια. Γέμισαν οι ρεματιές και τότε έγινε ή έξοδος του Μεσολογγιού. "Όσοι σάλευαν έτρεξαν. Τραβούσανε ψοφίμια άπ' τά πόδια, τά σέρνανε πάνω στο χιόνι, κρυφά τή νύχτα και τά φέρνανε στήν ομάδα. Στο καζάνι και φαί. Κι άμα τελειωνε ή έκστρατεία για τήν ομάδα, όποιος μπορούσε έτρεχε και για τόν εαυτό του. Πίσω άπ' τή

διαχείριση, τὸν καλὸ καιρὸ, φτιάξαμε φουφούδες καὶ σκεπάσαμε τὸ μέρος μὲ βοῦρλα, τραβούσαμε ἐκεῖ τὰ ψοφίμια, τὰ λιανίζαμε, τὰ βάζαμε σὲ τε-νεκέδες καὶ τὰ βράζαμε. Προτοῦ κοχλάσει καλὰ-καλὰ τὸ νερό, ἀρπάζαμε κομμάτια καὶ τὰ τραβούσαμε σὰν τοὺς σκύλους καὶ τὰ καταπίναμε σχε-δὸν ὀλόκληρα. Ὑστερα φούσκωνε ἡ κοιλιὰ, ἀρχίζαν τὰ κοψίματα κ' ἡ διάρροια. Κι ὅσοι δὲν περπάταγαν μᾶς παίρνανε σὰν τὰ πιὸ εὐτυχισμένα πλάσματα τῆς γῆς, μᾶς ζήλευαν καὶ ζητούσανε ἓνα κομματάκι, ἓνα κοκ-καλάκι, κ' ἔβλεπες στὸ μάτι ν' ἀστράφτει ἡ εὐγνωμοσύνη σὰν τοῦ ἔδινες ἓνα κομματάκι ψόφιο γαῖδαρο. Μόλις σουρούπωνε δὸς του ὁμάδες-ὁμάδες κρυφά. Τρεῖς φεύγανε, τέσσερις ἐρχότανε, ἄλλοι στὸ δρόμο. Ἐνας ἔγδερνε, ἄλλος κομματίαζε, τρίτος ἔβραζε, τέταρτος τὰ τραβούσε σὰ σκυλί. Κι ἄλλος... ἔκρυβε κομμάτια γιὰ τίς... ἄσχημες μέρες. Ὁ Μπά-μπος μὲ τρεῖς ἄλλους βρήκανε στὴ ρεματιά μιὰ προβατίνα ψόφια. Τὴ γδά-ρανε, τὴν κομματιάσανε, μέσα βρήκανε ἓνα ἀρνάκι ἀμάλιαγο, τὸ ρίξανε γρήγορα-γρήγορα σὲ μιὰ κατσαρόλα καὶ προτοῦ ζεσταθεῖ τὸ νερό τὸ βγά-λανε καὶ δὲν ἄφησαν τίποτα. Οἱ διπλανοὶ ζητοῦσαν ἓνα κομματάκι, ἀλλά... Οἱ φυματικοὶ δὲν μπορούσανε νὰ πᾶνε καὶ στέλνανε μηνύματα σὲ μᾶς νὰ τοὺς στείλουμε κι αὐτουνῶν, ἀλλά περίσσευε;.. Μιὰ μέρα ἓνας χωρικός στάθηκε ὄξω ἀπ' τὸν ἓνα δάλαμο τῶν φυματικῶν καὶ σὰ νὰ μιλοῦσε μὲ κάποιον ἄλλο εἶπε:

— Ψόφησε τὸ γαῖδουρι τοῦ Μπλέτσου καὶ τὸ ρίξανε δῶ κοντὰ στὸ οκολεϊό.

Τὰ εἶπε γιὰ νὰ δεῖ τί δὰ κάνουνε οἱ φυματικοὶ καὶ περίμενε στὴ γωνιά. Οἱ φυματικοὶ τὸ κατάλαβαν καὶ δὲν κουνήθηκε κανένας. Σὲ λίγο ἔπιασε βροχὴ κι ὁ χωρικός ἔφυγε. Τότε ὁ πιὸ γερὸς φυματικὸς ἔτρεξε νὰ δεῖ ἂν ἦτανε γαῖδαρος ἢ ὄχι. Σὲ λίγο ὅλοι οἱ φυματικοὶ στὸ πόδι, μὲ κα-λαθάκια, μαντήλιά, πανιά, πήγανε καὶ μὲ σουγιάδες, μαχαίρια καὶ μὲ τὰ νύχια δὲν ἄφησαν κρέας στὸ γαῖδαρο ποὺ εἶχε ἑφτά μέρες ψόφιος. Καὶ τὸ καλύτερο πουλὶ ἢ ἀγρίμι δὲ δὰ τὰ κατάφερνε καλύτερα.

Ἡ ἀστυνομία πῆρε χαμπάρι τί γινότανε κ' ἔβγαλε διαταγή: «ὁποῖος δὰ τρώει ψοφίμια, δὰ τιμωρεῖται ἀπ' τοὺς... γερμανούς». Ἐπρεπε τώρα νὰ φυλαγόμαστε περισσότερο. Γιὰ ἓνα ψοφίμι σὲ σκότωναν καὶ πεντάρια δὲ δίνανε. Τὰ κοντινὰ εἶχανε τελειώσει, τὰ φάγαμε. Ἐπρεπε νὰ πηγαί-νουμε πιὸ μακριά. Μιὰ βραδιὰ χωρὶς φεγγάρι, μιὰ ὁμάδα τραβήξαμε κάμ-ποσο μακριά. Τὸ χιόνι τὰ εἶχε σκεπάσει ὅλα, πέτρες, ἀγκάδια, χαντάκια, λάκοι εἶχανε γίνει ἓνα, ἦτανε καὶ σκοτάδι. Τὸ ἀντιφέγγισμα τοῦ χιονιοῦ μᾶς βοήθαγε λίγο. Σέρνωντας τὰ πόδια κάποια ὥρα φτάσαμε. Ἐξῆ εἴμα-στε. Ἀρπάζαμε ἀπὸ ἓνα — κοπάδι ὀλόκληρο ἀπὸ ψόφια — καὶ γυρίσαμε. Τώρα εἶχαμε κατήφορο καὶ σερνόμαστε καλύτερα. Ἦμουνα προτελευταῖος, τελευταῖος ὁ Κτενᾶς. Προχωρήσαμε κάμποσο ὅταν γυρίζοντας πίσω δὲ βλέπω πουθενὰ τὸ σύντροφο. Τᾶχασα, τί νὰ κάνω; ὁ μπροστινός, ὁ Βλά-χος, εἶχε κρυφτεῖ στὴ γωνιά. Νὰ τοῦ φωνάξω, φοβόμουνα μὴν ἀκουστεῖ

νά προχωρήσω, δά χανότανε ὁ Κτενᾶς. Νύχτα, χιόνι, σκοτάδι. Πεθαμένος ἀπ' τήν πείνα καί τήν κούραση, ἀποφάσισα νά γυρίσω πάλι τόν ἴδιο δρόμο. Τέντωνα ὅσο μποροῦσα τά μάτια, ἔψαχνα παντοῦ. Ἐφτάσα ξανά στό μαντρί. Τίποτα. Ποῦ πῆγε; σέ κάποιο χαντάκι, σέ κάποιο λάκο δᾶπεσε. Γυρίζω ξανά. Στό χιόνι βλέπω κάτι νά γουργουλίζει, πέταξα ἀπ' τή χαρά μου. Ἐπί τέλους βρέθηκε. Ζύγωσα.

— Βρέ Κτενᾶ! Τί ἔπαδες;

— Δέν εἶμαι ὁ Κτενᾶς, εἶπε κείνος, εἶμαι γώ, ὁ Βλάχος. Τί διάβολο πάδατε; δέ φτάνει τὸ χιόνι, τὸ κρύο, ἡ πείνα, ἡ κούραση; τί φωνάζεις;

— Χάθηκε ὁ Κτενᾶς καί ψάχνω.

— Ὅμορφα πρόματα, ἐσύ ψάχνεις γιά τόν Κτενᾶ, ἐγώ γιά σένα καί βλέπουμε.

Οἱ δύο μας τότε πήραμε τήν πλαγιά. Πότε γλυστρούσαμε, πότε πέφτομε στ' ἀγκάδια, πότε σπάζαμε τά πόδια στίς σκεπασμένες ἀπ' τὸ χιόνι πέτρες, πέφταμε στοὺς λάκους, γλυστρούσαμε στίς πλαγιές, ψάχναμε, φωνάζαμε. Ἄξαφνα βλέπουμε κι ἄλλες σκιές. Δυό, ἦτανε οἱ προηγούμενοι. Ὅλοι, μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἄφησαν τά ψοφίμια καί γύρισαν ψάχνοντας. Μαζευτήκαμε ὅλοι μαζί, κάναμε συμβούλιο κι ἀποφασίσαμε νά σκορπίσουμε στήν πλαγιά τόσο πού νά μή χαθεῖ ὁ ἕνας ἀπ' τόν ἄλλο. Εἶχανε περάσει τά μεσάνυχτα καί κεῖ πού ψάχναμε βλέπουμε στή ρεματιά ν' ἀνάβει κάτι καί νά σβύνει. Μαντέψαμε πῶς εἶνε τσακμάκι. Τί νά ἦταν; χωρικός ἢ χωροφύλακας; ζαρώσαμε ὅπως εἴμαστε. Τὸ τσακμάκι ἄναβε κ' ἔσβυνε κι ὅλο πλησίαζε. Σέ λίγο εἶδαμε τρεῖς σκιές ν' ἀνεβαίνουν. Κρατούσαμε τήν ἀνάσα μας. Μέσ' στή σιγαλιά ἀκούσαμε: «βρέ παιδιά! βρέ σύντροφοι τί γίνετε; ποῦ εἴσαστε; γιά ὄνομα τοῦ θεοῦ χαθήκατε ὅλοι»; Κατάλαβα, ἦταν δικοί μας. Ζυγώσαμε κι ὁ Γιώργο - Καζανᾶς μᾶς εἶπε τὸ τί ἔγινε. Ὅπως κατεβαίναμε τήν πλαγιά ὁ Κτενᾶς γλύστρησε, ἔπεσε χαμηλά, ἔχασε τὸ δρόμο, πῆρε ἕνα μονοπάτι κ' ἔφτασε στήν ομάδα. Ἐκεῖ οἱ ἄλλοι καρτεροῦσαν ἀρκετά. Κατάλαβαν τί ἔγινε καί κίνησαν παγάνο γιά νά μᾶς βροῦν. Ὁ Κτενᾶς γλύτωσε, μὰ δυό ἀπὸ μᾶς ξάπλωσαν ἀπ' τήν ἄλλη μέρα, κι ὁ ἕνας γιά πάντα. Ἐμεινε σύμβολο αὐτοθυσίας κι ἀλληλεγγύης στὸν Ἄη Στράτη.

Οἱ χωρικοὶ πού φοβόνταν, ἔτσι λέγανε, νά μᾶς πουλήσουν κριθάρι, φάβα κτλ. τότε τρέχανε ὁ ἕνας πίσω στὸν ἄλλο νά μᾶς πουλήσουν τά ψοφίμια. Πολλοὶ πάскиζαν νά μᾶς γελάσουν κιάλας, λέγαν πῶς δέν ἦταν ψόφια ἀλλὰ σφαγμένα. Μάζευε, μάζευε ἡ ομάδα, μάζευε κι ὁ καθένας γιά τὸν ἑαυτό του. Μιά μέρα στό θάλαμο ξεχύθηκε μιά μυρουδιά. Δέν ἦταν ἀπ' τίς μαγαρισιές καί τὰ κάτουρα. Αὐτή ἡ μυρουδιά, δέ μᾶς πείραζε, τήν εἶχαμε συνηθίσει, ἔγινε ἕνα μέ μᾶς. Αὐτή, ἡ καινούρια ἦταν ψοφίμι. Ψάξαμε, βρήκαμε στό κρεβάτι τοῦ Δοξάκη μιά πόστα ἀπὸ κεφαλοτόμαρα. Ὅλοι μας, ὅμα βρήκαμε ψοφίμια κρατούσαμε ἐκτός ἀπ' τὸ κρέας καί τὰ κεφαλοτόμαρα. Ἡ τὰ παίρναμε ἀπ' τὰ τομάρια πού ἔβγαζε

ἀπ' τὰ ψοφίμια ἢ ὀμάδα καὶ τὰ ψαίναμε καὶ τὰ τρώγαμε. Κι ἄλλο τομάρια βρῖσκαμε μὲ λίγο κρέας δὲν τ' ἀφήναμε. Ὁ Δοξάκης ἐρχότανε πρῶτος, κ' ἐπειδὴ μπορούσε νὰ μὴ ρίξει ξανά χιόνι ἔκανε κουμάντο ἀπὸ τόρα.

Βράζαμε τὰ ψοφίμια, τὰ ξεκοκκαλίζαμε, ζυγίζαμε τὰ κρέας, καὶ τὸ μοιράζαμε μὲ τὴ ζυγαριά, ὕστερα μοιράζαμε καὶ τὰ κόκκαλα. Θὰ ρωτήσῃ κανένας: τί εἶχανε τὰ κόκκαλα; τίποτα. Μὰ ὁλότελα τίποτα. Τὰ βράζαμε τόσο πολὺ καὶ τὸ κρέας σχεδὸν σάπιο ἔφευγε μόνο του ἀπ' τὰ κόκκαλα. Κι ὅταν τὰ φέρνανε τὰ κοιτάζαμε μὲ περίεργο μάτι, τὰ συγκρίνανε μὲ τῶν ἄλλων κ' ἐξάπαντως τὰ βγάζανε λιγότερα. Κ' ἴσως νὰ ὑποψιάζονταν κιάλας. Κι ἂν καμμιά φορὰ τύχαινε στὸ τέλος νὰ μὴ μείνουν κόκκαλα παραπονιόνταν γιατί δὲ φρόντιζαν γι' αὐτούς καὶ κλαίγανε καὶ μερικοί. Τρώγαμε τὸ σάπιο κρέας κ' ὕστερα κουκουλωμένοι γλείφαμε τὰ κόκκαλα καὶ σιγά-σιγά τὰ ροκανίζαμε. Πολὺ λίγα γλύτωναν, τὰ πολὺ χοντρά.

Ἔτσι ἡ πρώτη βδομάδα τοῦ Γενάρη πέρασε μὲ ψοφίμια. Στὶς 8 τοῦ μήνα πάδαμε ἐκεῖνο ποὺ φοβόμαστε, γενικὴ δηλητηρίαση. Οἱ βοῦτες πηγαινοέρχονταν στὸ δάλαμο, κι ἄλλοι στὰ στρώματα, κι ἄλλοι στὸ πάτωμα. Ποῦ νὰ προφτάσουν οἱ βοῦτες. Κοψίματα, πόνοι, φωνές. Καθότανε ὁ καθένας στὴ βούτα καὶ τραβιότανε ὦρες, πολλές φορές στὰ χαμένα. Ἐμεῖς οἱ ἄλλοι πήραμε τὴ γύρω πλαγιά σβάρνα, ὄχι μακριά, γύρω στὸ δάλαμο. Ποιὸς μπορούσε νὰ πάει μακριά, ἀλλὰ κι ἀφήνανε κιάλας; δὲ μᾶς πείραζε ἂν μᾶς βλέπανε, χάσαμε τὸν ἀντρισμό μας, χάσαμε τὴ ντροπὴ. Ξεκούμπωτοι, σβάρνα τὰ πανταλόνια, ἔξω τὰ κρέατα, πεντάρια δὲ δίναμε γιὰ τὸ τί κρύβεται καὶ τὸ τί φαίνεται. Κατουρούσαμε μπροστὰ στὶς γυναῖκες, μπροστὰ στὰ κορίτσια, καμμιά συστολή, καμμιά προσπάθεια νὰ φυλαχτοῦμε. Κανένας δὲν κρυβότανε, ἂν μᾶς βλέπανε αὐτὲς καὶ φυλάγονταν καλά, οὔτε τίς βλέπαμε. Ἀργότερα σὰ συνήρδαμε λιγάκι τότε ἀρχίσαμε νὰ κουμπωνόμαστε, νὰ κρυβόμαστε, ὅταν κάναμε τὴ σωματικὴ μας ἀνάγκη. Σ' ὄλη τὴν πλαγιά, κείνη τὴ μέρα - ἦταν λιακάδα - εἴμαστε ἀραιωμένοι. Ἄλλος κρατοῦσε τὴν κοιλιά, ἄλλος ἔσφιγγε τὰ δόντια, ἄλλος τεντωνότανε, ἄλλος βογγοῦσε κι ἄλλος ἔκλαιγε. Ὠρες ὁλόκληρες πονοῦσε φοβερὰ ἢ κοιλιά, γουργούριζαν τὰ ἔντερα, ἀλλὰ... Ὁ νοσοκόμος, ὁ Φιλίδης, ἔτρεχε ἀπ' τὸν ἓνα στὸν ἄλλο. Ἔκανε κλείσματα. Ὑστερ' ἀπ' τὴν προσπάθεια ἄλλος ἔπεφτε δῶ κι ἄλλος παρέκει, πάνω στὰ νερά καὶ στὰ χιόνια. Ἄλλος μισοπεθαμένος, ἄλλος λιποθυμισμένος. Ὅσοι στέκονταν στὰ πόδια τους καλύτερα, γυρίζανε στὴν πλαγιά καὶ σέρνανε τοὺς ἄλλους στὸ δάλαμο.

Ἡ ζωὴ μας εἶνε κόλαση, ὁ χάρος τριγυρίζει τὸ δάλαμο. Νιώδουμε τὴν κρύα του ἀνάσα νὰ μᾶς χαϊδεύει. Τὸ χέρι του ἀπλώνει κάποιον ν' ἀρπάξῃ, κι ὅλοι τραβιόμαστε, ζαρώνουμε νὰ πάρει σειρά ἄλλος. Οἱ ἀκίνητοι περνοῦν τοὺς 25, ἂν τοὺς πήγαιναν φαῖ δὰ τρώγανε, ἂν τοὺς σηκώγανε νὰ κατουρήσουν καλά, ἂν τοὺς κινούσανε δὰ κινιόνταν. Ἄν τοὺς σκέπαζες... ἀλλοιώτικα δὰ πάγωναν. Ὁ Τσῶνος ἔμεινε ἓνα

άπλο χεράκι. Μόνο τὸ λογικὸ καὶ τὸ στομάχι δούλευαν καλά. Περνώντας ὁ Προκοπίδης ἔπιασε κουβέντα.

— Ἀπόψε, ἔλεγε ὁ Ταῶνος, πάγωσα. Φύγανε τὰ σκεπάσματα κ' ἔμεινα ὀλη νύχτα ξέσκεπος. Μιά στιγμή μου πέρασε ἡ ἰδέα πὼς θὰ κατάφερνα νὰ μαζέψω τὸ πόδι. Ἀλλὰ δὲ βαρύνεσαι... οὔτε ἐνίωσα τὴν προσπάθεια, λές κ' ἦταν ξένο, λές καὶ κόπηκε ἡ συγκοινωνία. Ἐπειτα νόμισα πὼς τὰ χέρια θὰ μᾶκουγαν καλύτερα, ἔκανα ὑπεράνθρωπες προσπάθειες, ἀλλὰ τίποτα. Κινήθηκαν λίγο, ἀλλὰ τὰ σκεπάσματα δὲ σάλεψαν καθόλου, τράβηξα τὸ χέρι νὰ τὸ κρύψω, ἔκρυψα στὸ σκέπασμα τὸ μισό, ὕστερα δὲν κατάλαβα τίποτα. Φαίνεται δὲ κόπηκε - προσωρινά - κ' ἡ συγκοινωνία τοῦ μυαλοῦ μὲ τὴν καρδιά. Ὄταν ξύπνησα εἶδα πὼς τὰ σκεπάσματα εἶχα τραβηχτεῖ λίγο ἀκόμα πρὸς τὴν πάντα κ' ἔμεινα ὡς τὸ πρῶι πάνω ἀπὸ μισὸς ξέσκεπος.

Ἀπ' τὴ μέρα πού μᾶς ἀπαγόρευαν νὰ βγαίνουμε 30 μέτρα ἀπ' τοὺς θαλάμους μακρύτερα, ἐρχότανε ἕνας χωροφύλακας κ' ἔπαιρνε «παρών». Ἐνα πρῶι ὁ Ρεγκούτας φαίνεται δὲ δὲ ξύπνησε καλά, ἔπρεπε κάπου νὰ ξεδυμάνει. Ἀκόμα ἔπρεπε νὰ δοκιμάσει τὴ δύναμή του. Νὰ δείξει καὶ στοὺς ἄλλους πὼς αὐτὸς δὲν ἔτρωγε τὸ ψωμί χαράμι, πληρωνότανε καὶ δούλευε. Ἄνθρωπος τῆς πυγμῆς, γίδι ἄκουρο. Οὔτε καλημέρα δὲν ἤξαιρε νὰ πεῖ. Στὸ χωριό του ἦταν ρογιασμένος τσοπάνος κι ἀπὸ κεῖ ἦρθε ἀφέντης πολιτικῶν ἐξορίστων.

Μὲ τὸ πρόσχημα πὼς κάτι μουρμούρισε ὁ Σκόρδας, τὸν πῆρε στὴν ἀστυνομία. Ὁ Σκόρδας ἦταν ἀδύνατος, μὰ περπατοῦσε ἀρκετὰ καλά. Τὸν παρουσίασε στὸν ἀστυνόμο λέγοντας πὼς ἔβρισε τὴν ἀστυνομία καὶ τοὺς γερμανοὺς.

— Γιατί ἔβρισες; ρώτησε ὁ Βουδικλάρης.
 — Δὲν ἔβρισα κανένα.
 — Ψέμματα λέει ὁ χωροφύλακας! Τὸ ὄργανό μου;
 — Δὲν ξαίρω, μπορεῖ νὰ παράκουσε.
 — Βρέ κάθαρμα. Βρέ... θὰ σὲ τσακίσω... θὰ σὲ λυώσω... θὰ σὲ κάνω...

— Κάνε ὅ,τι θέλεις.
 — Δὲ φοβάσαι;
 — Ὁχι! Εἶμαι ἀποφασισμένος νὰ πεθάνω. Κι ὅταν ἕνας ἔχει τέτια ἀπόφαση, ὅταν δὲ φοβάται τὸ χάρο, δὲ μπορεῖ νὰ φοβηθεῖ τὸ ξύλο.

Κεῖνος μ' ἀφροὺς λύσσας τὸν ἄρπαξε καὶ τὸν ἔρριξε κάτω. Κ' οἱ δυὸ Βουδικλάρης καὶ Ρεγκούτας χτύπαγαν μὲ ξύλα. Ὅπως ἔπεφτε τὸ ξύλο κ' ἔβρισκε τὸ κόκκαλο χωρὶς κρέας ἔκανε κρὰκ-κρούκ. Ὑστερ' ἀπὸ λίγο λιποδύμησε. Τότε τοῦ ἔρριξαν νερὸ καὶ τὸν συνεφέρανε. Ὁ Βουδικλάρης μαλάκωσε τόρα.

— Σκόρδα, ἔλα! Ξαίρω πὼς εἶσαι ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια, γιατί νὰ κά-

δεσαι ἔδω μαζί μέ τούς μόρτηδες. τούς τεμπέληδες, κάνε μιά δήλωση κι αὔριο φεύγεις κιόλας.

Ὁ Σκόρδας πρόλαβε νά πει : «προτιμῶ νά πεθάνω τίμιος, παρά νά ζήσω ἀτιμος» καί λιποθύμησε ξανά. Τόν πήραμε σέ μιά κουβέρτα καί τόν φέραμε στό θάλαμο. Ἀπό τή μέρα κείνη, μήνες σωστούς, δέν κουνήθηκε ἀπ' τὸ κρεβάτι.

VII

Φάγαμε τὸ πρῶτο δεκαήμερο τοῦ Γενάρη. Κρύο, χιόνι, ἀγέρηδες, ψεῖρες, πείνα, ἀπελπισία. Προχωρᾶμε πρὸς τὸ κέντρο τῆς κόλασης. Κατὰ τίς 10 ἔφτασε ἓνα καῖκι μέ γερμανούς. Μάθανε πὼς 130 ἄνθρωποι κλεισμένοι πεθαίνανε ἀπ' τὴν πείνα, κ' ἤρθανε. Μόλις ἀνοιξαν τὴν πόρτα ἔπιασαν ὅλοι τίς μύτες. Προσπάθησαν νά δοῦν μὰ τὸ σκοτάδι δέν τούς τὸ ἐπέτρεψε. Ἀνοιξαμε τὰ παράθυρα. Πέρασαν ἀπ' ὅλους. Στάθηκαν πρῶτο στοὺς πολὺ ἐξαντλημένους. Τέτια ἦταν ἡ κατάσταση πού συγκινήθηκαν κι αὐτὰ τὰ θηρία. Κάτι ἔλαμψε, κάτι σάν δάκρυ στά μάτια μερικῶν. Δυὸ τρεῖς φύγανε καὶ γυρίσανε μέ κάμποσα ψωμιά τοῦ ἑνὸς κιλοῦ. Τὰ μοιράσανε στοὺς ἐτοιμοθάνατους, στὰ παιδάκια, στὶς γυναῖκες καί στοὺς φυματικούς.

Τὸ Γραφεῖο ἦρθε σ' ἐπαφή καί ζήτησε ἄδεια γιὰ χόρτα, ξύλα, καὶ συναλλαγές. Αὐτοὶ μᾶς ἔδωσαν καί δήλωσαν πὼς τέτιες ἀπαγορευτικές διαταγές δὲ δώσανε. Μόλις φύγανε ὁ Βουδικλάρης φώναξε τὸ γραμματέα.

— Τώρα μάλιστα ! Εἶπε. Ἀφοῦ ἀφήνουν οἱ γερμανοὶ νά πᾶτε. Ἀλλὰ ξαίρετε ; στὰ χωράφια, εἴτε χέρσα εἶνε, εἴτε σπαρμένα δὲ δά μπαίνετε.

— Γιατί ;

— Γιατί τὰ χόρτα ὁ κόσμος τὰ θέλει γιὰ τὰ ζῶα του κ' ὕστερα μπορεῖ νά κλέψετε κάτι. Δέ λέω πὼς εἶστε κλέφτες, ἀλλά γιὰ καλὸ καὶ γιὰ κακό.

— Καλά, ἀλλὰ ἀφοῦ δὲ δά μπαίνουμε οὔτε στὰ χέρσα οὔτε στὰ σπαρμένα χωράφια τότε ποῦ δά βροῦμε χόρτα ;

— Στὶς ρεματιές, στὶς πλαγιές, κάπου κεῖ. Ἄν θέλετε. Ἄν δὲ θέλετε μὴν πᾶτε, καί τοῦτο, ὄχι κάθε μέρα, δυὸ φορές τὴ βδομάδα, κι ὄχι μονάχοι σας, δά πάρετε ἓναν ἀγροφύλακα, ἐγὼ δά σᾶς τὸν ὑποδείξω, ἐσεῖς δά τὸν πληρώνετε.

— Τί νά τὸν κάνουμε τὸν ἀγροφύλακα ;

— Νά ἐπιβλέπει γιὰ νά μὴν παραβεῖτε τὴ διαταγή, ἀκόμα καί νά μὴ... δραπετεύσετε.

— Ἐμεῖς δά δραπετεύσουμε ; ἐμεῖς οἱ σκελετοὶ ;

— Δέν ξαίρω, ἐγὼ παίρνω τὰ μέτρα μου. Ὅσο γιὰ ξύλα ; δά πηγαίνετε δυὸ φορές τὴ βδομάδα, δὲ δά παίρνετε γαϊδούρια, δά τὰ κουβαλάτε στὴν πλάτη σας.

— Γιατί ;

— Γιὰ νά μὴν ἐρχόσαστε σ' ἐπαφή μέ τούς χωρικούς.

— Οί γερμανοί μᾶς ἐπιτρέψανε συναλλαγές.

— Ναί! Μά πρέπει νά θέλουν οί χωρικοί νά ρθοῦν σ' ἐπαφή μαζί σας. Κ' οί χωρικοί δέν τὸ θέλουν αὐτό, εἶμαι σὲ θέση νά τὸ ξαίρω.

— Μά αὐτὰ εἶνε «δῶρο ἄδωρο». Γιά νά βγάλουμε χόρτα καί νά κουβαλήσουμε ξύλα πρέπει νά πεθάνουμε.

— Ὅπως θέλετε, ἂν δέν σᾶς συμφέρει μὴν πᾶτε.

Τὸ βράδι ἦρθε ὁ γραμματέας στὸ δάλαμο.

— Σύντροφοι! εἶπε. Πρέπει νά οἰκονομήσουμε λίγα τρόφιμα. Πρέπει αὐτὰ πού ἔχουμε νά τὰ τραβήξουμε γιά περισσότερες μέρες. Πρέπει νά μαζέψουμε χόρτα. Θὰ τ' ἀνακατεύουμε μὲ λίγο ἀλεύρι καί θὰ περάσουμε περισσότερο καιρό, ὅπως καί νᾶνε ἡ πολιορκία θὰ λυθεῖ. Ἔχουμε τὸ δίκιο μὲ τὸ μέρος μας, ἔχουμε τὸ λαὸ ἔξω. Αὐτὸ πού γίνεται εἶνε ἀπάνθρωπο. Κανένας δέν θὰ τὸ συχωρέσει. Κ' οἱ ἴδιοι οἱ γερμανοί. Ὅτι κάνει ὁ Βουδικλάρης τὸ κάνει μὲ δική του πρωτοβουλία καί μὲ τίς ὑποδείξεις τῆς γκεσταπό τοῦ Μούδρου. Ἀναστατώσαμε ὅλο τὸν κόσμο ἀπὸ κάπου δᾶρδει βοήθεια. Αὐτὸς ὁ διαβολόκαιρος μᾶς τᾶκανε θάλασσα, ἂν δέν ἦτανε τέτιος δᾶχε λυθεῖ τὸ ζήτημά μας. Τώρα ὁ καιρὸς ἔσπασε, αὔριο μεθαύριο πρέπει νά ρθεῖ καίκι.

Τὴν ὥρα κείνη ἔνα δυνατὸ βοητὸ τοῦ ἀέρα τράνταξε τὸ δάλαμο. Κι ὅ,τι ἔχτιζε μὲ τόση δέρμη, τόση ὥρα ὁ γραμματέας μιά ἀπλὴ ἀνάσα τοῦ βοριᾶ τᾶκανε θάλασσα.

— Λοιπὸν σύντροφοι ἐξακολούθησε σὰν νά μὴν ἄκουσε καθόλου τὸ βοητὸ, δέν πρόκειται νά πεθάνει κανένας ἀπ' τὴν πείνα. Ἀλλὰ πρέπει καί μεῖς κάτι νά ἐξοικονομήσουμε. Πήραμε ἄδεια νά πᾶμε γιά χόρτα. Ποιὸς νιώθει τίς δυνάμεις του ἱκανὲς νά τὸ δηλώσει. Πρέπει νά καταβάλουμε κάθε προσπάθεια, νά δαγκώσουμε σίδηρο πού λέει ὁ λαός, νά κάνουμε κουράγιο. Ὅποιος θὰ πάει θὰ πέρνει μιά μερίδα - ὄχτῶ δράμια ἀλεύρι - παραπάνω.

Γράφτηκαν κάμποσοι, γράφτηκαν καί δυὸ πού σὲ λίγες μέρες πέθαναν. Ὁ ἕνας θυμᾶμαι καλά ἦτανε ὁ Παναγ. Σταυριανόπουλος. Στις 14 τοῦ Γενάρη, μιά παρέα ἀπὸ καμμιά δεκαπενταριά ξεκινήσαμε γιά χόρτα. Μέρα κρύα ὅπως ὅλες οἱ μέρες τοῦ χειμῶνα 41-42. Σύννεφα βαρειά κυλούσανε στὸν οὐρανό. Ἡ θάλασσα φουρτουνιασμένη σπρωχνότανε ἀπ' τὴ Λῆμνο πρὸς τὸ νοτιά. Κάτασπρη ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη, ὅσο ἔβλεπε τὸ μάτι. Χιόνι ἐδῶ κ' ἐκεῖ, στίς ρεματιές, τίς λακοῦβες καί τὰ ζερβά... Τὰ προσήλια εἶχανε ξεχιονιστεῖ. Κοπαδάκια πρόβατα, ὅσα εἶχανε γλυτώσει, κι αὐτὰ σὰν κ' ἐμᾶς σέρνανε τὰ πόδια τους ψάχνοντας γιά χορτάρι. Παπούτσια οἱ περισσότεροι δέν εἶχαμε. Τὰ πουλήσαμε ἢ εἶχανε λυώσει. Κόψαμε κομμάτια προβιές καί τίς δέσαμε στὰ πόδια. Μὲ τὰ πρῶτα βήματα βράχηκαν. Τὸ νερό, χωρὶς δυσκολία πέρασε. Τὰ βράδι ἦτανε τρύπια. Ντυθήκαμε ὅτι κουρέλι εἶχαμε, πήραμε ἀπὸ ἕνα καλάδι στὸ χέρι, ἕνα μαχαίρι κ' ἕνα τσουβάλι στὴν πλάτη. Κ' ἐδῶ πρέπει κάτι νά πῶ, σὲ κάτι μικρὰ περιστατικά, ἀσήμοντα, ἔβλεπες τίς ἀντίθετες πλευρὲς τῶν ἀνθρώπων μας. Τὸν

ήρωα δίπλα στο μικροαστό. Κείνον που δίνει τή ζωή του αλογόριαστα μέσα στο μικρονοικοκύρη. Ο Καλές ήτανε πραγματικά ήρωας. Ξάπλωσε απ' τους πρώτους. Απ' τὸ στόμα του δὲ βγήκε παράπονο, δὲ δειλίασε καθόλου κ' εἶχε καθαρή συνείδηση τοῦ κινδύνου. Ἡξαιρε ποῦ τραβοῦσε, αὐταπάτες δὲν εἶχε. Ἀτρόμητα, περήφανα, τραβοῦσε στὸν τάφο. Κι ὅμως κάποια ἀδύνατη πλευρά ὑπῆρχε καὶ σ' αὐτόν, πῆγα πρωτὶ - πρωτὶ καὶ τοῦ ζήτησα τὸ μαχαίρι νὰ πάω γιὰ χόρτα.

— Δὲν τὸ δίνω, μοῦ εἶπε σβυσμένα, χαλάει. Ἔδινε τή ζωή του δὲν ἔδινε τὸ μαχαίρι. Σὲ λίγες μέρες θὰ τᾶδινε ὅλα. Ἐνα ἄλλο, ἀργότερα, ὅταν πέθαινε κανένας μοίραζαν τὰ ρούχα στοὺς ἄλλους, ἐβλεπες ἐτοιμοθάνατους νὰ κάνουν ὀλόκληρη πάλη γιὰ νὰ πάρουν μιὰ ζωστήρα, ἓνα μαξιλάρι, ἓνα ἐσώρουχο, γκρινιάζανε, παραπονιόνταν καὶ ψευτοκλαίγανε. Σὲ λίγες μέρες τὰ παρατούσαν δικά τους καὶ ξένα, ἦτανε νὰ κλαῖς ἢ νὰ γελάς; ἢ καὶ τὰ δυὸ μαζί; ἄλλοι δυὸ ἦτανε φίλοι, ἀχώριστοι, μοιράζανε ὅ,τι εἶχανε. Ὁ ἓνας εἶχε βρεῖ ἓνα χωριάτικο πορτοφόλι μὲ πολλὰ χρήματα καὶ τᾶδωσε. Θὰ πεῖ κανένας τί νὰ τὰ ἔκανε ἀφοῦ δὲ μᾶς ἀφήνανε νὰ ρθοῦμε σ' ἐπαφή μὲ τοὺς χωρικούς; κι ὅμως ἄμα εἶχες πολλὰ λεφτὰ κάτι ἔκανες. Οἱ δυὸ φίλοι φτιάχνανε λίγο κουρκούτι καὶ τὸ μοιράζανε κουταλιά - κουταλιά. Καὶ τί ἐβλεπες; οἱ δικές του κουταλιές τοῦ πρώτου ἦτανε πιὸ γεμάτες καὶ μιὰ στιγμή ποῦ ὁ ἄλλος κοίταζε ἄλλοῦ ἔβαζε μιὰ κουταλιά περισσότερο στὸ δικό του. Κάναμε δυὸ - δυὸ παρέα γιὰ τὰ ψοφίμια, τὰ βάζαμε νὰ βράσουν καὶ καθόμαστε κ' οἱ δυὸ ὀρδοὶ στὸ κρῦο τρέμανε τὰ πόδια καὶ δὲν ἔφευγε ὁ ἓνας. Φόβότανε μήπως ὁ ἄλλος φάει κανένα κομμάτι. Τὰ μετρούσαμε καὶ πάλι σίγουροι δὲν εἴμαστε. Ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ κόψει ὁ ἄλλος κανένας κομματάκι. Κι ἂν τὰ μοιράζαμε κομμάτια - κομμάτια τὰ ζυγίζαμε μὲ ὑποπτο μάτι καὶ τοῦ ἄλλουνοῦ τὰ βγάzaμε πιὸ βαρειά μὲ περισσότερο κρέας. Κάπου καὶ κρούσματα μικροκλεψιδᾶς, ἀνάμεσά μας. Ἐπερνε κάποιος τὰ κόκκαλα τοῦ ἄλλουνοῦ γιὰ νὰ τὰ πάει ἢ τὸ φαῖ, καὶ κάπου κατάφερνε νὰ πάρει μιὰ κουταλιά φαῖ ἢ ἓνα κόκκαλο. Ἐμπαινε στὸ μαγειρειό κι ἂν δὲν ἔβλεπε ὁ μάγειρας ἔπερνε κάτι.

Στὶς 14 τοῦ Γενάρη πρωτὶ - πρωτὶ κάναμε τὴν πρώτη ἐκστρατεία γιὰ χόρτα. Μπροστὰ πῆγαινε σὰν μπόγιας ὁ ἀγροφύλακας, ἓνας ἄνθρωπος μὲ μέτριο ἀνάστημα, μαῦρος, μὲ μικρὰ βαδουλωτὰ μάτια, μορφὴ ἀγρια καὶ ἀγέλαστη. Στὸ πρόσωπο ἦταν χαραγμένη ἢ κακία. Παναγιώτη Γαρυφάλλου τὸν ἔλεγαν. Ἦτανε θεονήστικος, τὰ παιδιὰ του νηστικά, κουρελιασμένα, ἀπλυτα. Κι ὅμως ἔκανε τὸ στρατάρχη μπροστὰ μας. Ποτὲ στὴ ζωή του δὲν εἶχε τὸ εὐτύχημα νὰ διατάξει ἄνθρωπο. Οὔτε τὰ παιδιὰ του, οὔτε τὴ γυναίκα του, κανένας δὲν τὸν ἄκουγε, ὅλοι τὸν κορόιδευαν, βρισκότανε στὸ τελευταῖο κοινωνικὸ σκαλοπάτι, μισοῦσε τὸν κόσμο γιὰτὶ τοῦ φερνότανε ἔτσι, νόμιζε πὼς εἶχε ἀξία κι ἀπὸ φθόνο οἱ ἄλλοι δὲν τοῦ τὴν ἀναγνωρίζανε. Πίστευε πὼς κάποτε θὰ ρχότανε

βολικά τὰ πράγματα γιά νά φανερωθεῖ ἡ κρυμένη ἀξία καί νά ἐκδικηθεῖ γιά τήν ἀδικία. Τότε θ' ἀπόδειχνε καί στή «σκρόφα» τή γυναίκα του πού μάζεψε καί τὰ κουτσούβελα μέ τό μέρος της, καί στή γειτονιά καί στό χωριό τί ἀξίζει ὁ Παναγιώτης Γαρυφάλλου. Θά πατοῦσε καί δᾶτρεμε ἡ γῆς. Τόσα χρόνια κατάπινε τήν περιφρόνηση καί μάζευε μέσα του τό μίσος πρὸς ὄλους, καί νά πού τὰ πράγματα ἦρθανε βολικά, δᾶλαμπε ἡ ἀξία του καί δᾶστραφτε ἡ δύναμή του. Κι ὄχι σέ ἀπλοϊκό κόσμο τοῦ χωριοῦ, ἀλλά σέ δασκάλους, δικηγόρους, διανοούμενους. Νᾶχεις τέτιον κόσμο νά κουμαντᾶρεις, νά διατάξεις καί νά στέκουν σουζα, στό κουτσό, καί νά σκοτώσεις μπορεῖς ἅμα δέλεις. Τώρα δά σκάσουν οἱ ὄχτροί του, κ' ἡ γυναίκα του πού δέν τόν λογάριαζε γιά τίποτα καί τό σπουδαιότερο, δᾶμπαινε καί δᾶβγαινε στήν ἀστυνομία. Καί δά μιλοῦσε μέ τόν «κ. Ἀστυνόμο». Αὐτό δέν δά ἦταν μικρό πράγμα καί γιά νά τόν διαλέξει μέσα σέ τόσον κόσμο ὁ «κ. Ἀστυνόμος» δείχνει πῶς ἔχει ἀξία. Αὐτός τό πίστευε αὐτό, μά τώρα δά τό μάθουν καί οἱ ἄλλοι. Ἐνα μονάχα πρέπει νά προσέξει, νά κάνει τό καθῆκον του μ' εὐσυνειδησία. Νά μή χαριστεῖ σέ κανένα. Ἀκόμα νά μήν τοῦ πάρουν τόν ἀέρα. Πολλά λένε γι αὐτούς τούς «ἔξω ἀπό δῶ». Γι αὐτό οὔτε γέλιο, οὔτε κουβέντα, μόνο τό καθῆκον.

Στό χωριό μου οἱ βλάχοι, πολλές φορές βόσκουν τὰ πρόβατα ἢ τὰ γίδια σέ παραβόλες, σέ ὄχτους ἢ λαγκαδιές ἀνάμεσα σέ σπαρμένα. Δυό τσοπαναραῖοι πιάνουν ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ τὰ σπαρμένα καί τὰ ζῶα περνοῦν ἀνάμεσα, στά χέρια τους κρατᾶνε πέτρες.

Τὰ πρόβατα καί περισσότερο τὰ κατοίκια πασκίζουν νά μποῦν στά σπαρμένα καί τότε ἀκοῦς τίς φωνές τῶν τσοπαναραίων καί βλέπεις τίς πέτρες τή μιὰ κοντά στήν ἄλλη νά πᾶνε ἴσα πάνω τους. Πολλές φορές ἡ πέτρα βρίσκει τό ζῶο στό κεφάλι. Βάζει τὰ ρεκατά ἢ ψοφάει. Ἐτσι κ' ἐδῶ. Ἀπ' τό δάλαμο φτάσαμε στή ρεματιά. Ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ ἦταν χωράφια χέρσα καί σπαρμένα. Ἦταν τὰ μόνα πού ἔβλεπες πράσινα, ὕστερ' ἀπ' τὰ χωράφια ἐρχότανε πλαγιές μέ ἀστιβιές καί δέντρα. Ὁ Παναγιώτης μας στάθηκε στόν τοῖχο καί σηκώνοντας μόνο τό χέρι μᾶς ἔδειξε τό ρέμα. Πέτρες, ἀγριοδάφνες, κι ἀστιβιές εἶχε ἡ ρεματιά. Χόρτα δέν εἶχε. Ψάχναμε μέσα στ' ἀγκάδια καί-τίς πέτρες. Ὁ Κεσιδης ἔστριψε σέ μιὰ γωνιά. Ὁ Κέρβερους μᾶς μέτρησε. Ἐτρεξε σ' ἕνα ὑψωματάκι, εἶδε τό σύντροφο σ' ἕνα χερσαδάκι, ἄρχισε τίς πέτρες καί τίς φωνές. Μιά μέρα ὁ Ντίνος χώθηκε κάπου γιά σωματική ἀνάγκη, εἶδε πῶς ἔλειπε κι ἄρχισε τίς φωνάρες, «ἔ! Ντίνο, ἔ! ποῦ εἶσαι; ἔ, διάβολε!». Ἀμα ξεμακραίναμε λίγο, ἅμα μπαίναμε σέ κανένα γυμνό μέρος, σέ κανένα χωράφι σπαρμένο ἢ ὀπαντημένο οἱ πέτρες βροχή καί μαζί φωνές καί βραιοῖς. Κόντειψε νά πιστέψουμε κ' ἐμεῖς πῶς γίναμε ἕνα κοπάδι γίδια.

Τίς πρῶτες ὥρες τὰ χόρτα τὰ βάζαμε στήν κοιλιά, δέν τὰ καθάριζαμε, δέν τὰ πλέναμε. Ἐτσι ὅπως τὰ βγάζαμε τὰ τινάζαμε λίγο καί τὰ τρώγαμε. Ὑστερα γεμίζαμε τό καλάδι καί τό ἀδιάζαμε στό τσουβάλι

ὥσπου νά γεμίσει. Στίς δυό τ' ἀπόγεια ἐπρεπε νά εἴμαστε ἐτοιμοί, νά-
 χουμε τὰ τσουβάλια γεμάτα γιά νά πάρουμε τὸ δρόμο γιά τὴν ομάδα.
 Στίς 4 ἐπρεπε νά φτάσουμε. Χειμῶνας ἄγριος καί ἡ γῆς γυμνή ἀπὸ χόρτο.
 Τὸ χιόνι σκέπαζε καί κείνα τὰ λίγα πού εἶχανε φυτρώσει. Στὰ χωράφια δὲ
 μᾶς ἄφηναν. Ἔτσι τὰ χόρτα κατάντησαν μαρτύριο κι αὐτά. Ἐπρεπε νά
 τρέχουμε μεγάλες ἀποστάσεις, ν' ἀνεβαίνουμε πλαγιές, νά ψάχνουμε μέσα
 σὲ πέτρες κι ἀγκάδια γιά νά βροῦμε κάτι. Νά στέκεσαι ὀρθὸς καί σκύβον-
 τας νά βγάζεις ἦταν ἀδύνατο γιά τοὺς πολλούς. Τὰ σκαμπανεβάσματα
 σοῦ τσάκιζαν τὴ μέση, σοῦ φέρνανε ζαλάδες. Καθόμαστε κατὰ γῆς καί
 σβαριστὰ τραβιόμαστε ἀπὸ χορτάρι σὲ χορτάρι. Ὅσο τὸ τσουβάλι ἦταν
 ἀλαφρὸ τὸ φέρναμε στὴν πλάτη, ἅμα βάραινε τ' ἀφήναμε κάπου καί τὸ
 σέρναμε ἀπὸ ἓνα μέρος σ' ἄλλο. Ἄμα πετυχαίναμε κανένα μέρος χωρὶς
 ἀγκάδια στρωνόμαστε ὅλοι κάτω, σὲ μακριὰ σειρὰ ἀπ' τὴ μιὰ ἄκρη στὴν
 ἄλλη, κι ὅταν φτάναμε στὸ τέλος, πίσω μας δὲν ἔβλεπες πρασινάδα. Τί
 ἐμεῖς, τί σύννεφο ἀπὸ ἀκρίδες νά περνοῦσε. Μιὰ συντρόφισσα Μαγδαληνή,
 μᾶς ξεπέρασε ὅλους, δά τὴ ζήλευαν τὰ πρόβατα. Δὲν ἄφηνε τίποτα.
 Ἄρκεϊ μόνο νά ἦτανε πράσινο. Τὸ πρωτὶ πού φεύγαμε οἱ ἄλλοι μᾶς καλο-
 τυχιζανε, δά βλέπαμε λίγο φῶς, δά μᾶς χτυποῦσε λίγο ἀέρας, δά σκο-
 τώναμε λίγο τὴ σκέψη, δά τὴ γυρίζαμε ἀπ' τὸ καθημερινὸ θέμα κάπου
 ἄλλου, στὰ χόρτα. Καί τὸ κυριότερο δά γεμίσαμε τὴν κοιλιά. Προτοῦ φύ-
 γουμε, οἱ ἐξαντλημένοι — σύμφωνα μὲ τίς προτιμήσεις τους — καί πολλοὶ —
 κρυφὰ στ' αὐτὶ — παρακαλοῦσαν στὸ γύρισμα νά τοὺς φέρουμε στίς
 τσέπες κανένα χορταράκι. Σάν γυρίζαμε μᾶς κοίταζαν στὰ μάτια μὲ
 λαχτάρα. Καί σάν βάζαμε τὸ χέρι στὴν τσέπη ἔβλεπες κάποια λάμψη
 χαρᾶς στὰ μάτια καί μιὰ λαιμαργία πού δὲν περιγράφεται. Ἄρπάζανε τὰ
 χορτάρια καί στὸ λεπτὸ τὰ ξαφανίζανε. Ἄν κανένας ἔμενε ἢ ληημονοῦσε
 ὁ ἄλλος νά τοῦ φέρει, τὸν ἔβλεπες νά γέρνει μαραμένος σά νά τὸν
 μαχαίρωσε.

Τὴ μιὰ μέρα τὰ μαζεύαμε, τὸ πρωτὶ τῆς ἄλλης ἐπρεπε νά τὰ καθαρί-
 σουμε. Ὅσοι κουνούσανε τὰ χέρια ἐπρεπε νά βοηθήσουν, οἱ πιὸ γεροί
 τοὺς ἀνασήκωναν στὰ κρεβάτια καί τοὺς στήριζαν στὸν τοῖχο. Ὁ ὑπεύ-
 θυνος τῶν ὑπηρεσιῶν ἔδινε κάθε μέρα τίς συστάσεις.

— Σύντροφοι! μὴν τρώτε τὰ χόρτα, δὲ φτάνουν γιά σουσίτιο, καί τὸ
 μάτι του ἄγρυπνο. Μὰ κ' οἱ σύντροφοι προσέχανε καί μόλις γύριζε κάπου
 ἄλλου, ἀπλοχεριές - ἀπλοχεριές χάνονταν σάν ἀστραπή στὸ στόμα.
 Ὑστερα τὰ βάζαμε στὰ καλάδια καί πηγαίναμε στὰ πλουσταριά νά τὰ πλύ-
 νουμε. Τὰ ρίχναμε λίγα-λίγα σὲ μιὰ μεγάλη σκάφη καί βγάλαμε νερὸ ἀπ'
 τὸ πηγάδι, κόπος ὄχι μικρός. Μιὰ φορὰ πῆγα μὲ τὸν Τάσο Κασταμπολιδη,
 δὲ μποροῦσε νά βγάλει νερὸ καί τὸ κρύο ἦτανε ἀνυπόφορο. Χώθηκε στὸ
 πλουσταριὸ ὥσπου νά γεμίσω τὴ σκάφη καί νά ρθεῖ νά μὲ βοηθήσει, σάν
 ἔβγαλα νερὸ τὸν φώναξα: «Τάσο, Τάσο!» πιὸ δυνατὰ, ὅσο μποροῦσα,
 τίποτα, καμμιὰ φωνή, καμμιὰ ἀπάντηση. Τί νά ἔπαδε; φοβήθηκα, σιγά-σιγά

πήγα. Τόν είδα άκουμπισμένο στον τοίχο σά μαρμαροκολόνα, τόν φώναξα ξανά, τίποτα. Πλησίασα. Είχε τά μάτια άνοιχτά και άκίνητα και μέ κοίταζε. Τά χρειάστηκα, έχει γούστο νά πέθανε σκέφτηκα και νά κοκκάλωσε, παράλογη σκέψη, αλλά... τόν σκούνηξα νά δώ τί γίνεται.

— Τί θές, μου είπε.

Ξαλάφρωσα, ούτε πεδαμένος ήταν, ούτε κοκκαλωμένος.

— Μίλα βρέ άδερφέ του είπα, τρόμαξα. Μίλα και ποτέ νά μή μέ βοηθήσεις.

Δυό φορές τή βδομάδα πρωί - πρωί παίρναμε τά σύνεργα μέ τόν τσοπάνο μπροστά και τραβούσαμε για τίς πλαγιές και τίς ρεματιές. Τό πρωί τρώγαμε δυό κουταλίτσες κουρκούτι, μιá του μεσημεριού και μιá τήν παραπανίσια, τό βράδι τίς άλλες δυό. Κι όλη τή μέρα χόρτα. Συνολικά τρώγαμε 10 δράμια άλεύρι τό πρωί κι άλλο τόσο τό βράδι, και χορτάρια όκάδες. Μιá μέρα πήγαμε στον "Αη Δημήτρη, δυό ώρες μακριά. Πιό κοντά δέν υπήρχανε. Τό πρωί ό ούρανός ήταν καθαρός. Φύσαγε ένα φιλό αεράκι, μαίστρος πού έκοβε, θέριζε κυριολεκτικά. Σέ λίγο σταμάτησε κ' έβαλε άπότομα γρέγο. Γρήγορα - γρήγορα ό ούρανός σκεπάστηκε μέ μολυβένια σύννεφα. Είμαστε έννιά άντρες και μιá γυναίκα. Μόλις φτάσαμε κι άρχισαμε νά βγάζουμε, άρχισε τό χιόνι. Άπεφασίσαμε νά μή γυρίσουμε. Νά κάνουμε τόσο κόπο και νά γυρίσουμε μ' άδειανά τά χέρια; έπειτα αν δε βγάζαμε χορτάρια δέν είχε φαί τό βράδι και μόνο μιá μερίδα. Άκόμα δε δικαιούμαστε ούτε τό βράδι, γιατί φάγαμε δυό μερίδες τό πρωί. Κανονικά φαί έπρεπε νά πάρουμε τό μεσημέρι τής άλλης μέρας, αυτό φυσικά δέν έγινε. Δέν προφτάσαμε νά βγάλουμε από δέκα χόρτα ό καθέννας κ' οί κορφές άσπρισαν. Σέ λίγα δευτερόλεπτα άσπρισε όλο τό νησί, τίποτα δέν έμεινε ξεσκεπο. Τόση γρηγοράδα δέν ξανάδα. Πήραμε τό δρόμο για τήν ομάδα. Άπό πάνω έρριχνε - έρριχνε. "Ηταν δύσκολο νά φτάσουμε στό χωριό. Έκατό μέτρα μακρύτερα ήταν ένα καλύβι, πήγαμε και παρακαλέσαμε νά μās αφήσουν νά σταδοῦμε ώσπου νά τελειώσει τό χιόνι. Στάθηκε άδύνατο, ζητήσαμε νά σταδοῦμε στό σταῦλο, ούτε εκεί. Πολλοί δά νομίσουν πώς πρόκειται «περί φιλολογίας». Δέ ε'α τό πιστέψουν. Κι όμως είναι τόσο άλήθεια όσο είναι τό ότι ή γής κινιέται. "Αν θυμόμουνα τ' όνομα, αυτού του «φιλάνθρωπου» δά τ'όγραφα. Πολλοί σύντροφοι τό ξαίρουν, από κείνη τήν παρέα κείνης τής μέρας γλυτώσανε μερικοί και μπορούν νά τό βεβαιώσουν. Γυρίζουμε χωρίς χόρτα, κάτω στρώμα τό χιόνι κι από πάνω ρίχνει. Άλλος γλυστρούσε, άλλος έπεφτε, κι άλλος σηκωνότανε, πότε στ' άγκάδια, πότε στά νερά, πότε στίς λάσπες. Βραχήκαμε, γίναμε παπιά, κατά τό μεσημέρι φτάσαμε.

Σιγά-σιγά, ή παρέα μας—χορτάρáδες—λιγότευε. Ένας-έννας και ξάπλωνε. Κανέννας δέν είχε όρεξη νά πάει πιá. Δέ μπορούσε. Μά ό κίνδυνος νά πεδάνουμε όλοι από τήν πείνα μās άνόγκαζε νά σφίγγουμε τά δόντια και νά παίρνουμε τό δρόμο για χορτάρια.

Μιά μέρα γεμάτη ήλιο και φῶς, ἀπ' τὶς πολὺ λίγες κείνης τῆς χειμωνιάς—αὐτὸ ἔγινε πολὺ ἀργότερα—μέρα πού ἀστραφτε και πρόμηνοῦσε ἀνοιξη, γυρίζαμε κατὰ τὶς τρεῖς ἀπ' τὸ ταξίδι. Κουραστήκαμε, πάντα κουρασμένοι εἴμαστε και σταματήσαμε κάπου νὰ ξενασάνουμε. Πιάσαμε μιὰ λιακάδα, ἕνα ἀπόγνωμο. Δίπλα μου καθότανε ὁ Πετριδης. Κοίταζε ὀλόγυρα μὲ μιὰ πονεμένη ματιά. Κάτω ἢ θάλασσα, ὕστερ' ἀπὸ ἀγωνία και ταραχὴ πολλῶν μερῶν, κουρασμένη λές, ἦτανε ἤσυχη. "Ἀστραφτε σὰν τὸν ἥλιο πού ἔγερνε πρὸς τὴ δύση, πίσω μας τὸ ὕψωμα τ' "Ἀη Μηνᾶ, ἀντίκρυ τὸ Νεκροταφεῖο μὲ τοὺς συντρόφους μας, ἀνάμεσα στοὺς μύλους. Πιὸ ψηλά, ἀπ' τὸ μέρος πού ἐρχόμαστε, ἕνα κοπάδι πρόβατα ἀπλωμένο στὴν πλαγιά, κατέβαινε πρὸς τὸ μαντρί, ὁ τσοπάνος σφύραγε και τραγουδοῦσε. Ἐντίκρυ μας περνοῦσε - κατέβαινε ὁ δρόμος πρὸς τὸ χωριό. Ἐνα παιδί πετοῦσε ἀπὸ πέτρα σὲ πέτρα, δὲ βιάδιζε, χόρευε κ' ἔτρεμε ἢ γῆς. Σ' ἕνα πηγάδι ἕνα κορίτσι ἔβγαζε νερὸ και γελοῦσε ἀπὸ καρδιά. Κάποιος ἀπὸ ἕνα ἄλλο χτήμα τὴν πείραζε. Ὁ τόπος κάτω ἀπ' τὴ ζέστα τοῦ ἡλίου ἀναστεινώτανε, ἔβγαινε ἀπ' τὴ νάρκη τοῦ χειμῶνα. Ἡ ἀνοιξη πρόβαινε και ζουζούνια και πουλάκια και λουλούδια τὴν προμήνοῦσανε.

Ὁ Πετριδης κοίταξε καλά ὀλόγυρά του, σὰ νὰ μὴ χόρταινε, σὰ νὰ θελε νὰ ρουφήξει τὴ ζωὴ, τὴ φύση μὲ τὰ μάτια. Κ' ὕστερα ἀναστενάζοντας εἶπε :

— "Ὡστε ὑπάρχουν ἀκόμα ἀνδρῶποι πού γελᾶνε και σφυρίζουν; ὑπάρχουν ἀνδρῶποι πού περπατᾶνε και τρίζει ὁ τόπος; ὑπάρχουν πουλιά, λουλούδια... χαρά; δὲν ἔγιναν ὅλα μαύρη, πηχτὴ κόλαση; ἔ! Καταραμένη κοινωνία. ἢ πρέπει νὰ σιάξεις ἢ πρέπει νὰ χαθεῖς.

— Τί ἔχεις; τὸν ρώτησα.

— Εἶνε ἢ τελευταία μέρα πού βλέπω κόσμο, θάλασσα, χορτάρια και λουλούδια. Ἄκούω πουλιά, γέλια, τραγούδια. Ἄπ' αὔριο δὰ κλειστῶ στὸ μεγάλο τάφο, ὅσο νὰ φτάσω και στὸ μικρό. Στὸν πρῶτο μισοπεδαμένος, στὸ δεύτερο λυτρωμένος, ξένοιαστος. Ἄπὸ αὔριο δὰ στερηθῶ και τὰ χορταράκια.

— Μὰ γιατί μιλάς ἔτσι;

— Ἄκου. Ὑπάρχουν δυὸ αἰτίες. Σήμερα κατὰ τὶς δέκα, κεῖ πού μαζεύα χορτάρια λιποθύμησα. Κανένας δὲ μ' εἶδε, μὰ συνῆρδα γρήγορα, ἔτσι πιστεύω. Φοβήθηκα. Ἐβγαλα ἀμέσως τὸ τσουβάλι, στὸ καλάδι δὲν εἶχα, κ' ἔφαγα κάμποσα χόρτα. Και ξαίρεις πράγμα ἀπίστευτο, συνῆρδα και ξακολούθησα νὰ μαζεύω. Ἀργότερα λιποθύμησα ξανά! Βλέπεις ὕστερ' ἀπ' αὐτό, εἶνε δύσκολο νὰ συνεχίσω. Ἄλλὰ εἶνε κι ἄλλη αἰτία, περνούσαμε τὴ ρεματιά κοντὰ στὸ μοναστήρι, κοίταξα μέσα ἀπ' τὸν τοῖχο ἑνὸς χωραφιοῦ, εἶχε κάτι βροῦδες και ζωχοὺς ὑπέροχους, τὸ μπόγια δὲν τὸν ἔβλεπα πουθενά, πήδηξα ἀπὸ μέσα. Μόλις ἔβαλα τὸ μαχαίρι νὰ κόψω ἕνα χορτάρι νάσου και βλέπω πιὸ πάνω τὸ βρυκόλακα ν' ἀνεμίζει τὸ

ράσο. "Όσο αίμα είχα ανέβηκε στο κεφάλι, ζύγωσα. Θα κολλούσα τὰ δόντια στο λαρύγγι του και κει πάνω θα πέθαινα. Μά στ' όρκίζομαι θα τον έπαιρνα μαζί μου. "Έκανα δέκα βήματα αυτός ξεμάκρυνε, θυμήθηκα την ομάδα. Τό δολοφόνο! Σκέφτηκα θα σάς βάζανε δλους στη γραμμή. Μου κόπηκαν τὰ γόνατα.

Τό μαχαίρι έπεσε άπ' τὰ χέρια και την ίδια ώρα μιά πέτρα πέρασε ξυστά στ' αὐτί. Ό τσοπάνος έρριχνε πέτρες και φώναζε να βγώ άπ' τό χωράφι. Δέν κουνήθηκα, ούτε άπάντησα. "Έβρισε, φώναξε κ' ήρθε κοντά μου. Τόρα δέν ήξαιρα που ήμουνα και τί έκανα. Τόν κοίταξα κατάματα.

— Μπόγια! Του φώναξα, κτηνος μή ζυγώσεις γιατί θα σε σκίσω με τὰ νύχια και τὰ δόντια. Ψοφίμι που σ' έχουν δλοι του κλώτσου και του μπάτσου, σε μάς κάνεις τόν παλληκαρά;

Δέν ξαίρω πώς ήμουνα, δέν ξαίρω τί δείχνανε τὰ μάτια μου, πιστεύω πώς πολύ δάμοιαζα με βρυκόλακα. Τόν είδα να κιτρινίζει. Να τρέμει.

— Δε φταίω εγώ, μουρμούρισε, ή άστυνομία.

— Σκάσε! Κτηνος, θαρδει ή άστυνομία έδω να δει που θγάζουμε έμεις χορτάρια. Σου είπε ή άστυνομία να μάς πετροβολās και να μάς βρίζεις; γύρισε κ' έφυγε. Και να σου πω σύντροφε; αν θα ζούσα, θα ζητούσα στο μερτικό μου τό Γαρυφάλου.

— Τί να τόν κάνεις;

— Είνε δική μου δουλειά. "Υστερ' άπ' αυτά καταλαβαίνεις—αὐτός θα τό πετ στην άστυνομία — δε θα ξανάρθω.

Μιά μέρα άργότερα ό Βουδικλάρης έφυγε άπ' τό νησί. Την άλλη, χωρίς τόν άγροφύλακα κινήσαμε για τόν "Αη 'Αντώνη. "Ητανε 12 του Φλεβάρη. Πέρασαμε πίσω άπ' την άστυνομία, εγώ κι άλλοι τρεις κρυφά και πέρασε στη γωνιά του Λένιν, διάβολος τ'όφερε να πέσουμε πάνω στο Γαφυφάλου.

— Γιατί δε με φωνάξατε; μου είπε.

Μουρδε να του πω: «δε μάς χρειάζεσαι σκουλήκι» αλλά κρατήθηκα:

— Δέν ξαίρω του είπα, τό Γραφείο ξαίρει.

Ό Γαρυφάλου τράβηξε για την άστυνομία, εγώ για τόν "Αη 'Αντώνη, οι τρεις άλλοι θγάζανε ένα - ένα εκεί και προχωρούσαμε για τόν προορισμό μας. "Έφτασα στον "Αη 'Αντώνη, μπήκα στα σπαρμένα, χαιρόσυνα άπ τις πρασινάδες, έμπηξα τό μαχαίρι του Καλέ—είχε πεδάνει πιά —μά δέν πρόφτασα, μόλις έκαμα να τό στρίψω έσπασε στη ρίζα. Τόρα; ύστερα άπό τόσο κόπο να γυρίσω άδειος; πιό ψηλά ήταν ένα σπίτι, σαν χελώνα ανέβηκα. Τηγάνιζε ψάρια. "Η μυρουδιά με πήρε άπό μακριά. "Αρχισαν τὰ γουργουρητά, τρέχουν τὰ σάλια. "Ε! και να μου δινε ένα, μόνο ένα. "Έφτασα κοντά. "Η νοικοκυρά έβαλε γρήγορα-γρήγορα τὰ ψάρια κάτω άπό μιά σκαφίδα κ' έτρεξε στην πόρτα.

—"Αχ οι μαύροι! Τί θα γίνουμε φέτος,—άρχισε τις κλάψες—θα πεδάνουμε. οὐτ' ένας δε θα μείνει. Τίποτα, μα όλότελα τίποτα δέν έχουμε.

— Κυρά μου δέν ήρθα για φαί, να μου δώσεις ένα κουτσομάχαιο

για να βγάλω χορτάρια και θα το γυρίσω πάλι. Κοίταξε, έσπασε το δικό μου.

Πήρα ένα μαχαίρι και γύρισα. Ή γάτα τριγύριζε το σκαφίδι. Τα ψάρια μύριζαν, ή καρδιά μου πονούσε, ένας κόμπος μ'έπνιγε κ' ένα δάκρυ, ίσως το πρώτο, έτρεξε στο σκελετωμένο πρόσωπο.

Δυό ήτανε ή ώρα, γεμάτο το τσουβάλι. Ο ήλιος ζεστός. Πήρα το δρόμο για την ομάδα. Δέ μπορούσα να δρασκελίσω, μόνο ή έλπίδα, πώς θα φάω δυό κουταλιές κουρκούτι ζέσταινε την καρδιά μου και στύλωνε τα πόδια μου. Έφτασα ξανά στη γωνιά του Λένιν. Από μακριά φαινότανε ή αστυνομία, ο Λάμπρος Ρεγκούτας έκανε βόλτες απ' δεξω. Έχει γούστο, σκέφτηκα, να με δει, να με πιάσει και να με κλείσει μέσα. Δέν απόσωσα τή σκέψη και τον βλέπω ναρχεται. Μ' έβρισε, με κλώτσησε και μ' έκλεισε στο κρατητήριο. Μέσα βρήκα και τους τρεις άλλους που άφησα το πρωί στη γωνιά του Λένιν. Δέν πρόφτασαν να ρθούν στον "Αη Αντώνη, ο Γαρυφάλλου πήγε ίσα και μās πρόδωσε. Πήγανε και πήρανε τους τρεις. Έμένα δέ με πρόλαβαν, κατάλαβαν το δρομολόγιο και περίμεναν να γυρίσω. Μέσα ήτανε κι άλλοι τέσσερις, τρεις σύντροφοι και μιá συντρόφισσα. Είχανε πάει στα πλυσταριά, τους είχανε τρελλάνει οί ψείρες. Βράσαν ένα καζάνι νερό για να ζεματίσουν τις ψείρες, μα δέν πρόφτασαν, κάποιος χωρικός τους είδε και τους πρόδωσε. Ή αστυνομία έτρεξε και τους κουβάλησε κι αυτούς. 'Απ' το πρωί μέσα βρίσκονταν έφτά κ' έγώ όχτώ. Τους είχανε βουλώσει και το παραθυράκι του κρατητηρίου για τιμωρία. Έτσι μέσα ήτανε σκοτάδι, δέν έβλεπα κανένα. Αυτόι είχανε συνηθίσει με είδανε και μου δείξανε κάπου να βολευτώ. Δέ μπορούσα να σταθώ, ούτε να καθίσω, ένας πόνος άβάσταχτος μούτρωγε το στομάχι. Δέ μπορεί να παραστήσω το τί ένιωθα. Σε λίγο βγάλανε τους τέσσερις των πλυσταριών, κι άφοϋ τους έδωσαν κάμποσες τους άφησαν. Τότε με ζύγωσε ο μακαρίτης ο Δροσόπουλος και μούπε στ' αϋτί.

— Κώστα! Αυτόϋ στη γωνιά είνε ένα τσουβάλι μαυροφάσουλα, δίπλα άλάτι, μπορείς να φās. Μα πρόσεξε, όπως είσαι συ έξαντλημένος και τα φασόλια είνε άβραστα μπορεί να σε κόψουν.

Λαχτάρια, με τρεμάμενο χέρι άρχισα να βγάζω φασόλια κ' έβαζα κι άλάτι. Σε λίγο ήμουνα ο εύτυχέστερος άνθρωπος του κόσμου. Καλύτερο φαί δέν έφαγα στη ζωή μου. Ήρθε ένας χωροφύλακας. Μās άπειλησε πώς θα μās άφήσει χρόνια κει μέσα. Μόλις τ' άκούσαμε πηδήξαμε απ' τή χαρά μας, τί καλύτερο θέλαμε....; 'Αλλά που.... Το βράδι μās βγάλανε.

Στις 14 του Γενάρη πήγαμε πάλι για χόρτα. Είχαμε άφήσει τον Καντήλα σ' άσχημη κατάσταση, από βραδής δέν ήθελε να φάει. Σα γυρίσαμε το βράδι, δέν υπήρχε πιά. Έκει που κοιτότανε τόσο καιρό ένας σκελετός, τώρα ήτανε άδειο. Δέν τον βρήκαμε να τον άποχαιρετίσουμε, τον είχανε θάψει. Να λοιπόν! Δέν ήταν άστεϊο. Τα λόγια γίνανε πράξη, ο χορδς

ἄρχισε, ἡ σκηνή ἄνοιξε. Ὁ χάρος δροσιάστηκε στό θάλαμο. Τόν εἶχαμε στό πλευρό, στό προσκέφαλό μας. Στίς 16 ὁ Μήτσης ὁ φυματικός, στίς 18 ὁ Φέζος κι ὁ Τραγιανός. Ὁ Σεραφεῖμ Τσῶνος ἦτανε στά στερνά του. Φώναζε κάποιο σύντροφο.

— Τί θέλεις Σεραφεῖμ; τόν ρώτησε.

— Πές σέ κείνο τόν Κοζάκο νά μοῦ φέρει ἕνα τσιγάρο. Πολλά τοῦχω καπνίσει,* ἀλλά νά μή βαρυγγομήσει, θάνε τὸ τελευταῖο· κ' ὕστερα πές σέ κείνους τοὺς φίλους, τοὺς γκαρδιακοὺς, νάρδοῦν. Πές τους ὁ Τσῶνος σᾶς θέλει, θά σᾶς ἀφήσει τὴ διαθήκη του. Θέλει νά μιλήσετε μαζί του γιὰ τελευταία φορά.

Σέ λίγο μαζεύτηκε μιά παρέα γύρω του.

— Κουράγιο Σεραφεῖμ! Εἶπε κάποιος.

— Κουράγιο, εἶπε, χρειαζότανε ὡς ἐδῶ, εἶμαι περήφανος. Πέρασα σάν μπολσεβίκος τὴ δοκιμασία. Πεδαίνω χωρίς παράπονο. Ὅχι γιατί δὲν ἀγαπάω τὴ ζωή. Τὴν ἀγαπάω σάν κομμουνιστὴς πλιότερο ἀπ' τοὺς ἄλλους, ἀλλά ἄμα εἶνε ἀνάγκη νά πεθάνεις... δὲ μετάνιωσα. Εἶδατε; εἶμαι μιά πιδαμὴ ἄνθρωπος, ξαίρετε γιατί; τὰ παιδικά μου παιχνίδια ἦτανε οἱ μύγες, οἱ μαγαρισιές, τὰ κάτουρα κ' οἱ ἀρώστιες.

Ὡς τὰ ἑπτὰ χρόνια ἄκουγα τὴ γκρίνια τοῦ πατέρα καὶ τῆς μάνας, πού ἡ φτώχεια τους ξεσποῦσε σέ μένα καὶ στ' ἀδέλφια μου. Χάδι δὲν ἔνιωσα, γέλιο δὲν ἀντίκρυσσα, ψωμί δὲ χόρτασα. Στὰ ἑπτὰ ἔγινα τέλειος ἄνθρωπος καὶ μπήκα σέ μαγαζί γιὰ νά βγάλω τὸ ψωμί μου, ὀρεκτὰ χαραμοψώμισα! Δουλειὰ στό μαγαζί μέρα μέ μέρα ἢ καλύτερα νύχτα μέ νύχτα, ὕστερα τὰ ψώνια στό σπίτι. Σκούπισμα τῆς κυρᾶς, πλύσιμο πιάτων καὶ ρούχων τῶν παιδιῶν. Θά κοιμόντανε πρῶτα τ' ἀφεντικά κ' ὕστερα ἐγώ. Καὶ τὸ πρῶτὸ δὲ σηκωνόμουνα πρῶτος. Ἄν καθόμουνα μιά στιγμή κάπου προσκύνανα καὶ κοιμώμουνα ἀμέσως. Ἡ κυρὰ μέ τσίμπαγε νά ξυπνήσω καὶ τ' ἀφεντικό μέ φώναζε χαϊδευτικά «χαραμοφάη». Ἀπ' τὰ πρῶτα χρόνια ἡ καρδιά μου γέμισε μίσος. Δὲν ἄκουσα καλὸ λόγο, δὲ γνώρισα τὴν ἀγάπη. Περνούσανε τὰ χρόνια, μεγάλωνε ἡ πείρα κ' ἡ σκέψη. Τᾶθρεφτε πλούσια ἡ ζωή, μὰ τὸ κορμί ἔμενε ἀχαμνό, αὐτὸ δὲν τρέφεται μέ τίς βρυσιές. Αὐτὸ θέλει φαῖ, ὕπνο, ξεκούραση, χαρά, παιχνίδι.

— Ἀλήθεια! Λένε πῶς τὰ παιδιά παίζουν, δὲ βαρύνεσαι. Ἐγὼ δὲν ἔπαιξα. Μπροστά στό μαγαζί ἦταν ἡ θάλασσα, ἀπέραντη, ὁμορφη. Λαχτάρησε ἡ καρδούλα μου τὸ νερό. Ἐκλεβα καμμιὰ στιγμούλα καὶ τὴν κοίταζα μέ ἔρωτα, τὴν ποδοῦσα. Πολλές φορές ξεχνιόμουνα καὶ τὸ πλήρωνα αὐτὸ ἀκριβά. Ἦθελα νά βουτήξω στό νερό, νά παίζω στόν ἀφρό της, ὅπως κάνανε καὶ τ' ἄλλα παιδάκια. Τὸ κορμί μου δὲ γεύτηκε τὴ δροσιά, τὴν ἀρμύρα της, τὰ χάδια της. Κ' ἡ ψυχὴ μου ἔμεινε παραπονεμένη. Πίσω εἶχε βουνά, δάση ἀπέραντα, ἀπέραστα ἀπ' τὸν ἥλιο. Κ' εἶχανε πουλιά, κι ἀγέρι, χαρὰ καὶ γλύκα. Ἀποδύμησα νά τρέξω στό λόγγο, νάνεβῶ στά δέντρα, νά βρῶ φωλιές, νά πιάσω πουλιά, νά βρῶ καρπούς, νά κόψω λου-

λούδια. Τίποτα. Θέλησα νά πάω σκολειό, νά δώ τί κλείνανε μέσα οί φυλλάδες, νά δώ τίς εικόνες τους. Νά δώ τόν караγκιόζη. Ούτε δάλασσα καί βουνό καί δάσος καί πουλιά καί σκολειό καί βιβλία καί караγκιόζης, ζωή γιά μένα τ' άργαστήρι, τό σπίτι καί τ' άφεντικά. Κ' έφτασα στά χρόνια πού νιώθει κανένας τό φύλο. Μά ποιά κοίταζε μιá πιδαμή άνδρωπο πού τόν έδερνε ή κυρά έπειδή δέν έπλενε καλά τά βρακάκια του μπέμπη; κάπια καινούρια δύναμη άντρωσε μέσα μου, κάποιο αΐσθημα, αλλά κι αυτά στεφ-
ρα. Τάφαγε τ' άργαστήρι.

Άργότερα βρέθηκα στής ζωής τό σταυροδρόμι, δεξιά δρόμος πλατύς στρωμένος από αΐωνες. Πατημένος από μυριάδες. Πλήθη περνούσανε, βαδίζανε, χάνονταν. Πέρα φάνταζε χλοερό λειβάδι. Πολιτείες πανώριες. Κι άκουγες λαγούτα καί βιολιά. Ζωή, κίνηση, χαρά. Ζερβιά ένα μονοπατάκι μόλις ξεχώριζε, ανάμεσα από πέτρες καί κλαδιά. Μιά χούφτα άνδρωποι δουλεύανε, σκάβανε τό μονοπάτι. Τούς ζύγωσα περίεργα.

—Γειά χαρά σας.

—Καλώς μάς ήρθες.

Ροζιασμένα χέρια, μπράτσα άτσαλένια, πρόσωπα σκαμένα άπ' τίς στερήσεις; άπ' τίς έγνοιες; ούτε γώ ξαίρω. Στά μάτια μιá άλλοιώτικη λάμψη σπίδιζε καί μιλούσανε άπλά, μιλούσανε μέ θέρμη. Τά λόγια τους θγαίνανε άπ' τήν καρδιά. Ένιωδες σιγουριά κοντά τους. Σε κατακτούσαν άπ' τήν πρώτη ματιά. Καί μέσα μου άνάβλυσε ένα αΐστημα πού ή ζωή μου στερή-
σε, ή άγάπη.

—Πώς σάς λένε; ρώτησα.

—Μουτζούρηδες.

—Τί κάνετε αύτου;

— Σκάβουμε τό δρόμο τής προόδου, τής ανάγκης.

Κοίταξα προσεχτικά, δέν σκάβανε μέ τσαπιά, μέ κασμάδες, σκάβανε μέ τά νύχια καί τά δόντια. Καί ό τόπος ήταν τόσο σκληρός πού δέν έπαιρνε άλλο. Στουρνόρια, ρίζες, χαμόκλαδα. Ποτίζανε τήν ξερή γής μ' αίμα κ' ιδρώτα. Κοίταξα πίσω. Μιά ματωμένη γραμμή. Κοίταξα δεξιά - ζερβά, σωροί κόκκαλα, καί δώ κ' έκεί καί πολύ κοντά σταυροί. Καί κάθε λίγο καί καινούριος έμπνε.

— Καί τί εΐνε τουτοί οί σταυροί; οί σωροί τά κόκκαλα;

— Εΐνε ή πληρωμή άπάντησαν.

Κοίταξα μπροστά. Φόβος καί τρόμος, άνηφοριά καί λόγγος καί πέτρες. Τό μυαλό μου δέν μπορούσε νά τό πιστέψει πώς μπορούσε νά σκαφτεί δρόμος.

— Καί θα μπορούσατε σεΐς ν' άνοίξετε δρόμο, λεωφόρο, ανάμεσα σ' αυτά τά λόγγα καί τούς γκρεμούς; έσεΐς μιá χούφτα άνδρωποι;

— Ναι μ' άπάντησαν. Θα γελούσα κι όμως ρίγησα. Κείνο τό «ναι» ήτανε όλο πίστη καί αυτοπεποίθηση, μέ τάραξε. Τό πιστέψα σχεδόν κ' έγώ.

— Εΐμαστε λίγοι ξανάπανε, μά ή θέληση μεγάλη, ώκεανός ή πίστη,

βουνό ή άντοχή κ' ύστερα δά ρθοϋν κι άλλοι, πολλοί, πάρα πολλοί. Ή ζωή, ή ανάγκη δά τούς φέρει. Θά τούς σπρώξει.

— Καί θά θυσιαστείτε σεΐς γιά ποιόν; γιά τούς άλλους;

— Χωρίς τή θυσία τίποτα τό καλό δέ δά φυτρώσει στή γή. Αυτό λέει ή Ιστορία του κόσμου. Θά θυσιαστοϋμε γιά τόν έαυτό μας, ή θυσία μας θάνε γιά τούς άλλους.

— Γιατί δέν ακολουθεΐτε τόν άλλο δρόμο; εΐνε κιόλας καμωμένος, πλατειά λεωφόρος. Δέν έχει σταυρούς, κόκκαλα, οϋτε άνηφοριές. Τό τέρμα εΐνε ξεκάθαρο. Λειβάδια πράσινα, όμορφες πολιτεΐες. Χαρά κ' εϋτυχία. Άπό δώ τίποτα δέν φαίνεται. Μόνο κορφές πανύψηλες, χωμένες στήν άντάρα και τά σύννεφα. Ποϋ θγαΐνει; Ίσως πίσω άπ' τά βουνά νάνε γκρεμός.

— Ό δρόμος δεξιά δέν έχει σταυρούς και κόκκαλα, έχει όμως βάλτους που δέν φαίνονται. Βάραδρο. Δέν σταυρώνεται ένας-ένας. Άλλά πέφτουν κοπάδια, ξεκληρίζονται γενεές ολόκληρες. Τά λειβάδια, οί όμορφιές και τά τραγούδια, ή παραδεισένια ζωή εΐνε ή προβολή τών πόδων και τών καμών του κόσμου. Εΐνε τά καρβέλια που βλέπει ό νηστικός στον ύπνο του. Κείνος ό κόσμος εΐνε τ' άντικαδρέφτισμα που βλέπει ό βεδουΐνος στήν έρημο και που ποτέ δέν τό φτάνει. Ό κόσμος αυτός εΐνε φτιαχτός. Κι ό δρόμος εΐνε τής ρουτίνας και τής καταστροφής. Τουτός δέν έχει γκρεμούς. Έχει άντάρες και σύννεφα και εμπόδια και δυσκολίες, μά εΐνε σΐγουρος. Τραβάει πάνω, πιο πάνω, πάντα μπροστά και πάντα στο καλό.

Κι άρχισαν νά μου μιλάνε γιά τούς κλέφτες και τούς κλεμένους. Γιά τούς δουλευτάδες που πεθαΐνουν άπ' τή πείνα και τούς τεμπέληδες που σκάνε άπ' τήν πολυφαγία. Τ' άφεντικά, τίς κυράδες με τά πιάνα και τούς μπεμπέδες με τά βρακάκια και τά φτωχόπαιδα που δέν εΐδανε θεοϋ πρόσωπο. Στο σημείο αυτό τούς κοΐταξα προσεχτικά. Μή και με γνώριζε κανένας; τόσο κείνα που λέγανε έμοιαζαν με τά δικά μου. Μοϋ μίλησαν γιά κείνους που κάνουν δάματα τά χέρια τους και δέν έχουν τίποτα. Μοϋ μίλησαν γι άντίθετες δυνάμεις που παλεύουν στή ζωή άκατάπαυτα, οί παλιές με τίς καινούριες, και πώς πάντα άργά ή γρήγορα νικάνε οί καινούριες.

Πόσο όμορφα μιλούσανε, πόσο ρίζωναν τά λόγια τους στήν καρδιά μου, πόσο άληθινοί ήτανε, πόσο καθαρά! Χτύπησα τό κεφάλι μου, τόσο άπλά και νά μήν τά καταλάβω τόσον καιρό;... Άπό τότε σύντροφοι δέν ξεχώρισα άπ' τήν παρέα τους. Καί δέν τό μετάνιωσα. Καλά δά ήταν βρέ παιδιά. νάβλεπα τή νίκη. Άλλά δέν εΐνε στο χέρι μου. Μά όποιος δέν εΐνε έτοιμος νά πεδάνει σήμερα οϋτε αύριο θάνε. Νάχα όμως νά χόρταινα προτοϋ πεδάνω, ένα κουρκούτι, έστω λίγα χόρτα, άς εΐνε κι άβραστα.

Κοιταχτήκαμε, αλλά που νά βρείς τέτιο πράμα.

— Σεραφείμ μή φωνάζεις, μή μιλάς πολύ.

— Νά μή μιλήσω πολύ; γιατί; γιά νά οΐκονομήσω δυνάμεις; γιά νά ζήσω

μιά ώρα τὸ πολὺ περισσότερο; δὲ βαριέστε βρὲ παιδιά!... Σὲ λίγο δᾶχω καιρὸ νὰ ξεκουραστῶ. Ὑστερα αὐτὲς τὶς στερνὲς ὥρες θέλω νὰ μιλήσω μὲ σᾶς σύντροφοι, μὲ σᾶς ποὺ ἀγώνες χρόνια μᾶς ἔδεσαν, ποὺ ζήσαμε μιὰ ὀλάκερη ζωὴ μὲ τὰ καλὰ τῆς καὶ τὶς ἀναποδιές τῆς πάνω στὸν ξερό-βραχο αὐτό, μὲ τὰ πείσματα, τὶς γκρίνιες καὶ τὶς ἀγάπες, μὲ τὶς μικρο-χαρὲς καὶ τὶς μεγάλες ἀγωνίες. Θέλω νὰ μιλήσω ὅσο μπορῶ περισσότερο μὲ σᾶς ποὺ μᾶς κλείσανε σ' ἕναν τάφο ζωντανούς. Λίγες στιγμὲς ποὺ θὰ μιλήσω μαζί σας θ' ἀξιζοῦν περισσότερο ἀπὸ ὥρες ὀλόκληρες ποὺ θὰ ζούσα βουβός. Ἄν τὰ κατάφερνα νὰ μιλήσω πιὸ δυνατὰ καὶ πιὸ γρήγορα θὰ τῶκανα.

Ὅξω φύσαγε βοριᾶς. Τὸ νησί ἦταν ἐκείνη τὴν νύχτα. Σύχασε λίγο, ὁ χάρος ὁμως ζύγωσε. Τὰ πόδια του κρύωσαν, τὰ χέρια του τὸ ἴδιο, ἄρχισε νὰ κόβεται.

—Βρὲ Καρακώστα! Θὰ πᾶς καμμιά φορά κατὰ τὸ Βόλο; Χαιρέτα μου μωρὲ τὴν ἐργατιά. Πὲς τους πὼς ὁ Τσῶνος δὲν τοὺς ντρόπιασε. Μιὰ χούφτα κόκκαλα ἦταν μὰ κονταροχτυπήθηκε παλληκαρίσια μὲ τὸ χάρο. Κι ὅταν ἡ κόκκινη παντιέρα ἀνεμίσει πάνω ἀπὸ πολιτείες καὶ χωριά, σὲ καράβια κ' ἐργοστάσια θέλω νὰ πεταχτεῖτε μιὰ στιγμούλα κι ὡς ἐδῶ στὸ ξερονήσι. Νὰ στήσετε μιὰ καὶ στὸ μνήμα μου καὶ νὰ φωνάξετε: «Σεραφεῖμ νικήσαμε, ἐκδικηθήκαμε».

Τώρα ἔκανε διαλείμματα, ἔχανε τὴ σειρά.

—Πεινάω... λίγο φαί... ὄχ... πονάω. Ἡ κοιλιά μου βρὲ παιδιά. Καλὰ τί λέγαμε; ἡ ζωὴ εἶνε καλή, νᾶχεις νὰ χορταίνεις. Κ' ὕστερα... ἔστω ψοφίμι βρὲ σύντροφοι. Πεινάω... ὄχ... νὰ πεδάνω... ὄχ... ἀφοῦ δὲν ἔζησα καθόλου... πέθανε κανένας σήμερα; πὼς πεδαίνουν ἡσυχά ἢ ἔχουν πόνους; περᾶστε σ' ὄλους τοὺς ἐτοιμοθάνατους καὶ πέστε τους πὼς ὁ Τσῶνος τοὺς ἀφήνει γειά. Τοὺς σφίγγει τὸ χέρι, κι ἂς μὴ μπορεῖ νὰ σφίξει μπολαε.. δίκικα. Κουράγιο... σύντροφοι γκ... πεινά... ἡ κοιλιά μ... λίγα χορ..

Κ' ἔσβυσε κι αὐτός.

Πέθανε ὁ Τσῶνος. Τὴν ἴδια βραδιά γέννησε ἡ σκύλα τῆς ὀμάδας. Τὴν εἶχαμε ἀπ' τὸν καλὸ καιρὸ, ἔκανε ἕνα σωρὸ σκυλάκια. Τὴ νύχτα λίγα ξύλα, μιὰ κατσαρόλα μὲ νερό, λίγη φωτιά καὶ τὸ πρωτὶ σκυλάκια δὲν ὑπῆρχαν. Κάποιος ἐξόριστος — μπορεῖ νὰ ἦτανε καὶ παρέα — τᾶφαγε.

Μεσάνυχτα, νεκροταφεῖο στὸ δάλαμο. Ἐνα ρολοῖ στὴ μέση τοῦ θαλάμου χτυπάει ρυθμικὰ καὶ δείχνει τὶς ὥρες. Κάποιος σύντροφος, ὑπηρεσία τῆς νύχτας, κάθεται στὸ τραπέζι. Στὴ μέση ἕνα φαναράκι μὲ λάδι καίει. Ὁ σύντροφος σκύβει ἀπὸ πάνω του γιὰ λίγη ζεστασιά. Τρέμει μὴν τὸν φωνάξει κανένας γιὰ ὑπηρεσία. Τὰ πόδια του εἶνε κομμένα καὶ παρακαλιέται νὰ περάσει τὸ νούμερό του χωρὶς μαρτύρια, κανένας δὲν κοιμᾶται. Κουκουλωμένοι ὄλο σκέπτονται. Ἡ ἀγωνία τσακίζει τὰ νεῦρα. «Ὅσο πότε αὐτὸ τὸ μαρτύριο; κι ἄρχισαν νὰ πεδαίνουν. Πέντε ὡς ἐδῶ. Θαρδεῖ κ' ἡ σειρά μας. Ἴσως καὶ γρήγορα». Κι ἄξαφνα Ὁ..... ὅοο.....

Θέλω νά φάσαωω. Πεινάωω. Πεινάωω. Πεινάωω. Ζήτω ή επανάσταση. Ζήτωωω. Στήν πολιτική τῆς ύποκρισίας πρέπει νά αντιπαραθέτουμε τήν πολιτική τῆς ύποκρισίας... εἶπε ὁ Λένιν. Πεινάωω. Θέλωω φαί.....

Καί γκάπ - γκούπ τὸ κεφάλι στὸν τοῖχο, τί ἦταν, ποιὸς ἦταν; γιατί αὐτό; Ὅποιος μπορούσε ἀνασηκωνότανε λίγο καί κοίταζε, ἄλλοι μὲν βγάζανε τὸ κεφάλι, κι ἄλλοι, πού δὲ μπορούσανε, ρωτούσανε τὸ διπλανό τους κάτω ἀπ' τὰ σκεπάσματα. Ἀντίκρου ἀπ' τὸ μακαρίτη τὸν Καντήλα ἦταν ξαπλωμένος ὁ Λευκαδίτης. Εἶχε ξαπλώσει ἀπ' τοὺς πρώτους. Ἦταν ἓνα παιδί ψηλό, ξανθό, ἀδύνατο. Τῆ μέρα πού ψυχομαχοῦσε ὁ Καντήλας αὐτὸς ὦρες τὸν κοίταζε μὲ μιὰ ἀνειπίωτη λαχτάρα. Στά μάτια του κάτι ἔπαιζε σάν φόβος, σάν τρέλλα. Τώρα, ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες, ἡ σκέψη ἀφοῦ κλωδογύρισε κάμποσο τίναξε τὸ λογικὸ στὸν ἀέρα.

— Τρελλάθηκε φώναξε κάποιος.

— Ψέμματα κάνει φώναξε δεύτερος. Ἐπίτηδες γιὰ νά πάρει φαί.

— Λευκαδίτη! Φώναξε κάποιος ἀπ' τὴν πόρτα. Πάψε. Μὴ μᾶς τρελλάινεις. Φτάνουν τᾶλλα. Δέστε τον.

Δυὸ πήγανε κοντά του, κι ἄρχισαν νά τοῦ μιλοῦν, νά τὸν χαϊδεύουν, νά ἡσυχάσει. Σιγά - σιγά τὰ νεύρα του κάλμαραν. Προτοῦ ὁμως ἡσυχάσει καλά - καλά ἀκούστηκε ἀπ' τὴν ἄλλη γωνιά.

— Ὁ... ὁ... ὁ...

Κάποιος νεολαῖος φώναξε, εἶχε σκαρῖσει κι αὐτός. Ὅτ' σὺντροφοὶ πού περιποιότανε τὸ Λευκαδίτη τὸν παράτησαν καί τρέξανε στοῦ νεολαῖο. Ὁ Λευκαδίτης βρῆκε τώρα τὴν εὐκαιρία νά βάλει ξανά τίς φωνές, ν' ἀρχίσει τὰ χτυπήματα στὸν τοῖχο. Ὅσο μπορούσε. Κι ἀπότομα αὐτὸς ὁ σκελετὸς σηκώθηκε. Μείναμε ὄλοι μ' ἀνοιχτὸ τὸ στόμα. Ὅπως ἦτανε γυμνὸς ἄρπαξε μόνον τὸ σακάκι καί βγήκε ἀπ' τὸ θάλαμο, ἔφτασε στὴ διαχείριση. Μὲ πέτρες χτυποῦσε τὴν πόρτα καί φώναζε: «θέλω φαί, θέλω φαί...». Σὲ λίγο ἔπεσε λιπόθυμος, τὸν πήρανε σβάρνα καί τὸν φέρανε ξανά στοῦ θάλαμο. Ὡς τὸ πρῶτ' ἡ σταμάτησε καθόλου, σάν ἔφεξε ντύθηκε καί κατεβήκε στοῦ χωριό, γύρισε ξανά τὸ μεσημέρι.

— Δὲν ἔκανα δήλωση, φώναξε.

Ὁ Ζαχαριάς στεκότανε δίπλα μου.

— Ἡ πείνα κ' ἡ δήλωση τοῦ φέρανε τὴν τρέλλα, μὰ μ' ὅλη του τὴν τρέλλα τὰ δυὸ αὐτὰ δὲν τὰ λησμονάει. Νιώθει πὼς ἡ δήλωση δὲν εἶνε καλὸ πράγμα, νιώθει πὼς ἐμεῖς τὸν ὑποψιαζόμαστε, βρίσκεται στοῦ πιὸ κρίσιμο σημεῖο. Ὅπωςδήποτε δὲ πεδάνει. Εἶτε ἔτσι δηλωσίας, εἶτε ἀλλοιῶς.

Τ' ἀπόγευμα ἔφυγε καί ξανάρθε, τὸν φώναξε ὁ γραμματέας καί τοῦ εἶπε:

— Λευκαδίτη! Ἦ μέσα ἡ ἔξω. Δυὸ πόρτες δὲν ἔχει.

Τὸ βράδι ξανάφυγε, πήγε στοῦ σπίτι ἑνὸς δηλωσία καί τὴ νύχτα πέθανε.

Ὁ Σποῦνος φώναξε: «ἔρχονται, ἔρχονται οἱ παπάδες, διώχτε τους». Σηκώθηκε ἔβαλε τὸ πανταλόνι κ' ὕστερα ἓνα βρακί, δὲν τὰ κατὰ-

φερε και τ'άφησε. "Έβαλε τις άρθύλες, ξανά τὸ βρακί, μὰ πάλι δὲ μπό-
ρεσε. Τ'έβαλε λιγάκι στήν άρχή άπ' τὰ πόδια, έκανε νὰ περπατήσει, έπεσε.
τ'όβγαλε, τ'όριξε στο κρεβάτι, κ' έφυγε βγάζοντας φωνές άσυνάρτητες.
Γύρισε ξανά τή νύχτα, έριξε κάμποσες πέτρες στο δάλαμο φωνάζοντας :
« γραμματέα, γραμματέα ! "Έλα νὰ πάμε γιά δήλωση».

— "Άσε μας ήσυχους Σποῦνο ! Φώναξε κάποιος, άμα θέλεις νὰ κάνεις
δήλωση δὲ χρειάζεται ὁ γραμματέας. Σὲ δέχεται ἡ άστυνομία και χωρίς αὐτόν.

"Έφυγε, τὸ πρωτὶ τὸν βρήκαμε πεδαμένο, ένα τόσο δά κουβαράκι,
μέσα σ' ένα ὑπόγειο.

Ἄ Βλάχος ήτανε κουκουλωμένος, έξαφνα έβαλε τις φωνές.

— Θα πεδάνω, δά πεδάνω. "Άχ ! γυναικούλα μου, κοριτσάκι μου, ποῦ
όας άφήνω, δὲ δά σās ξαναδῶ. "Όχι ! "Όχι ! Θα πεδάνω στις 12, τὸ εἶδα
στον ὕπνο μου, κάποιος ήρθε και μοῦ τ'όπε ατ' αὐτί.

Ἄ Κοσμάς κοίταξε τὰ γεννητικά του ὄργανα, έβγαλε μιὰ άναρδρη
κραυγή και δέν ξαναμίλησε. "Έπαιρνε - πολλές φορές - τὸ λίγο κείνο φαί
τὸ έβαζε σὲ μιὰ βούτα άπάνω, καθόταν στήν ἄλλη ν' άποπατήσει και
έτρωγε. Ἄπο τότε μήνες πολλούς δὲ μίλησε. Σκότωσε τή σκέψη αλλά
έζησε.

Προχωροῦμε ὁμαδικά στον τάφο, άφήνοντας πίσω συντρόφους.
Ἄ Καλές βρίσκεται στα στερνά του, φωνάζει τὸ Λεοντιάδη. Τοῦ δίνει κάτι
μικροπράγματα και κάτι φωτογραφίες.

— Σύντροφε πάρτα, τοῦ εἶπε, άμα πās στή Σαλονίκη νὰ τὰ δώσεις
στις άδερφές μου. Νὰ τούς πείς πώς πέδανα άπ' τήν πείνα. Τρεῖς μήνες
και μισὸ έκανα στο κρεβάτι, άκίνητος. Ἄπόφερα δσο δὲ γράφεται. Πεδαινῶ
γιά τὸ καλὸ τῆς κοινωνίας, μπορεί σήμερα νὰ μὴ νιώδουν τὸ θάνατό
μου οἱ άδερφές μου, μὰ αὔριο ποῦ ὁ φασισμός δά ξεσπάσει πρώτα - πρώτα
σ' αὐτές, σάν έβραῖσες τότε δά καταλάβουνε πώς ήτανε άνάγκη. Δέν
ὑπῆρχε ἄλλος δρόμος. "Έτσι εἶνε ἡ ζωή. Καλά δά ήτανε νὰ πέδαινα χορ-
τάτος. Ἄκόμα καλύτερα δά ήτανε νὰ πέδαινα στο πεζοδρόμιο πολεμών-
τας. Ἄλλά δέν εἶνε τῆς έκλογῆς μας.

"Υστερα σά νὰ μετάνοιωσε τοῦ εἶπε νὰ γράψει ένα γραμματάκι γιά
τις άδερφές του, νὰ τὸ δώσει άμα δά θγει.

— « Ἄδελφοῦλες μου τις έγραφε, σās φιλω πολυ. Σās φιλω άπο
μακριά γιά τελευταία φορά. "Άμα δά διαβάσετε τὸ γράμμα μου έγῶ δέν
δά βρίσκομαι στή ζωή. Θαμαι στήν άγκαλιά τῆς γῆς. Θαχω κλείσει τὸ γυρο
τῆς ζωῆς. Πεδαινῶ λοιμασμένος. "Άν με βλέπατε δέν δά με γνωρίζατε.
Εἶμαι πετοῖ και κόκκαλο. "Ός χτῆς ήμουνα πρισμένος, μπαλόνη. Σήμερα
ξεπρίστηκα. Εἶμαι φάντασμα. Δείγμα πώς θγήκε τὸ εἰσιτήριο. "Άν εἶχα νὰ
φάω μπορεί νὰ γλύτωνα. Λίγο ψωμάκι νὰ εἶχα. Ἄλλά ποῦ νὰ βρεδει.
Μὴν κλάψετε. Αὐτά έχει ἡ ζωή, ὁ άγώνας. Μὰ ὁ κόσμος δά νικήσει. Τὸ
καράβι προχωράει πάντα, τὰ κύματα δλο κι άρπάζουν ναῦτες, αλλά κά-
ποτε δά φτάσει στο λιμάνι. Πάρτε τή θέση μου. Έτσι μόνον δά σωδειτε.

Πολεμείστε. Έτσι τουλάχιστο αν πεθάνετε θα πεθάνετε κάνοντας το χρέος σας. Πεθαίνω απ' τήν πείνα. Άδερφοῦλες μου γειά σας, χαρά σας. Γειά σας γιά πάντα. Παλαίψτε νά σθύσει ή πείνα...». Σοντί Καλές.

Ύστερα παρακάλεσε νά τόν ανασηκώσουν λίγο και νά τόν κρατήσουν. Έφερε τά μάτια του όλόγυρα κ' εἶπε :

— Σύντροφοι ! Αν πίκραινα κανένα στά τόσα χρόνια πού ζήσαμε στόν Άη Στράτη, τόν παρακαλώ νά μέ συχωρέσει. Στήν καρδιά μου φύτρωσε από τότε πού ένιωσα τόν έαυτό μου, μιá άπεριόριστη άγάπη γιά τούς συντρόφους μου. Κ' ή άγάπη αύτή έμεινε άσβυστη. Αν καμμιά φορά ψύχρανα κανένα ήτανε τής στιγμής. Ήθελα νά μπορούσα νά σηκωθώ και νά περάσω απ' όλους σας και νά σās φιλήσω. Νά χαιρετήσω στό πρόσωπό σας τό κίνημα, τό λαό, τό κόμμα μας. Φεύγω αφήνοντας σαν διαθήκη τήν παράκληση νά κρατήσετε άλύγιστοι στόν άγώνα και νά έκδικηθείτε. Όποιος ζήσει άς είδοποιήσει τούς δικούς μας γιά τό μαρτύριο του Άη Στράτη. Εύχομαι σύντροφοι νά είμαι ό τελευταίος πού μένει άμανάτι στόν ξερόβραχο. Σās εύχομαι όλοι σας νά δείτε τή νίκη και τή λευτεριά, νά προσφέρετε τίς ύπηρεσίες σας στό έθνος. Όποιος φτάσει στη Σαλονίκη άς χαιρετήσει από μέρος μου τήν κατατρεγμένη φυλή αν δάχει άφήσει κανένα ή μανία του Χίμλερ.

Άπ' τήν προσπάθεια νά πει όσο μπορεί περισσότερα κουράστηκε και λιποθύμησε. Κατά τά μεσάνυχτα φώναξε τό σύντροφο πού ήταν ύπηρεσία και τόν φίλησε. Τό πρωτί ήταν ήσυχος - ήσυχος, είχε άπαλλαχτεί απ' τά βάσανα τής πολιορκίας.

Ό Μηνās Καμπελής φώναξε τό γραμματέα νά του κάνει παράπονα.

— Σύντροφε γραμματέα, δε μπορώ νά βαστάξω άλλο, δόστε μου κάτι, είμαι καρδιακός, θα πεθάνω. Μιá κουταλιά παραπάνω. Οί άλλοι δεν είναι σαν κ' έμένα, έγώ ήμouνα πάντα αδύνατος.

Όπως τάλεγε φαινότανε πώς θα ξεσπάσει σε κλάματα. Είχε ένα ύφος παραπονιαρικό. Δίπλα του ήταν ξαπλωμένος ό Μπουμαροσόπουλος.

— Βρέ Μηνā, του εἶπε σαν έφυγε ό γραμματέας, τί γυρεύεις ; πού νά βρεθεί τό φαί ; μήπως εσύ μόνο αδυνατήσες ; όλοι έτσι είμαστε, όλοι φαί θέλουμε. Κ' ύστερα γιατί αυτό τό κλαψιάρικο ύφος ; θα πεθάνεις ; κ' εσύ θα πεθάνεις, κ' έγώ, κι όλοι μας. Κανένας δε θα γίνει τσιούκα !. Γλυτώσαμε σήμερα, αύριο μεθαύριο θα πάρουμε κ' έμεἶς τό δρόμο γιά τόν Άχέροντα.

— Δέ θέλω νά πεθάνω δώ, θέλω νά δώ τήν άδερφούλα μου ! Δεν έχει άλλον στη ζωή. Νά θυγώ, νά τή δώ και τήν άλλη μέρα νά πεθάνω.

— Έσύ θέλεις νά δεις τήν άδερφή σου, έγώ τή μάνα μου, άλλος τή γυναίκα και τά παιδιά του. Όλοι και κάτι θέλουμε νά δοῦμε. Όλοι έχουν κάποιο άγαπημένο πρόσωπο. Όλοι έχουμε πόδους, όνειρα, χρόνια χτί-

1. Κορφή από θουναλάκι - άθάνατος.

ζαμε πύργους, δά νικήσουμε, δάμαστε λεύτεροι, δά χορτάσουμε, δά παν-
τρευτούμε, δά γιορτάσουμε, κ' ένα σωρό τέτια σχέδια καταστρώναμε.
Κ' όλοι έχουμε κάτι πού τ' αγαπούμε όπως κ' έσύ, τή ζωή. Μά νά ! "Ερ-
χεται μιá στιγμή — όπως λέει κ' ή έκκλησία — κ' αυτά όλα χάνονται, πεθαί-
νουν. "Ετσι είνε κάθε πράγμα πού γεννιέται κάποτε δά πέθανει. Γιατί νά
μās τaráζει ; είνε νόμος τής ύλης αυτό.

— "Α! Αυτό δέν είνε θάνατος, είνε μαρτύριο, πεθαίνεις χίλιες φορές.
Νά πέθαινες μιá και καλή . . . νά σε χτυπούσε μιá σφαίρα έτσι άξαφνα
στο δρόμο, ή μιá κεραμίδα σάν εκείνο τό βασιλιά . . .

— Τό θάνατο δέν τόν διατάζει κανένας μονάχος του. "Αν μās ρω-
τούσαν ποιόν θάνατο προτιμάμε δά λέγαμε : « κανένα ».

— Δέ μπορώ, μέ τaráζει ή ιδέα του θανάτου, φοβάμαι μέ τρομάζει
ό χάρος.

— Και μένα στήν αρχή μέ τάραξε αυτή ή ιδέα, μά τόρα συνήθισα,
στο δίπλανό κρεβάτι έχουν πεθάνει τρείς ώς τόρα. Πεθαίνουν ήσυχά - ή-
συχά, ό ένας, ό Σταυριανόπουλος πέθανε άνεπάντεχα. Τό βράδι ήταν καλά,
καλά, λόγος νά γίνεται, δέν έδειχνε σημάδια θανάτου. "Εφαγε κείνο τό
λίγο φαί. Φώνάξε τήν ύπηρεσία νά τόν βάλει νά κοιμηδει. Τόν έσιαξε και
τόν σκέπασε ή ύπηρεσία. "Όταν τόν ρώτησε αν θέλει τίποτα άλλο του
είπε : « όχι άντροφε, εύχαριστώ ». "Όπως τόν σκέπασε, έτσι κ' έμεινε. Δέ
σάλεψε καθόλου. Τό πρωί βρέθηκε πεθαμένος. Δέν κατάλαβε τίποτα,
ιδέα πιστεύω δέν του πέρασε πώς ήταν ή τελευταία του βραδιά. Πέθανε
μέ τήν άγωνία τής πείνας, τήν άγωνία του θανάτου δέν τήν έζησε. Και
πρωτήτερα σ' αυτόν τόν τομέα ήταν ήσυχος. Ποτέ δέ μίλησε για θάνατο,
πάντα για φαί. Μόνο για ψωμί. Τόν άκουγα νά παραμιλάει ή και νά
μιλάει — ξαίρω κ' έγώ ποιο άπ' τά δυό — « μανούλα μου ! Δόσμου λιγάκι
ψωμάκι. "Ενα κομματάκι τόσο δά. Μούρχεται νά κλάψω άπ' τήν πείνα ».
Ποιός ξαίρει αν δέν πεθάνουμε κ' έμεις χωρίς νά τό περιμένουμε, χωρίς
νά τό καταλάβουμε.

Ναι ! "Αλλά ό Καλές κατάλαβε πώς δά πεθάνει.

— Κολά πού τό θυμήθηκες, κ' είστε άπ' τήν ίδια φυλή. Είδες πόσο
περήφανα άντίκρουσε τό χάρο. Δέν είνε νά τόν ζηλεύεις ; για νάχει τέτιο
κουράγιο και κράτησε τόσον καιρό. "Αν ήτανε κανένας άλλος δάχε ξεμ-
περδέψει άπ' τίς πρώτες μέρες τής πολιόρκιας.

Κείνη τήν ώρα άκούστηκε άπό κάποιο κρεβάτι.

— Βρέ σύντροφε, τί έπαδες ; δέν ντρέπεσαι καημένε νά κλαίς ;

— Δέ θέλω νά πεθάνω έλεγε κείνος μέσα σε λυγμούς. Δέ θέλω, όχι,
θέλω νά ζήσω.

— Και ποιός θέλει νά πεθάνει ; όλοι αγαπάμε τή ζωή, τ' άπάντησε
ό πρώτος. "Αλλά δέν κλαίμε και σά μωρά παιδιά, δέν καταλαβαίνεις πώς
σε συχαίνεται ό κόσμος μ' αυτά σου τά δάκρυα ;

Κείνος δυνάμωσε τό σκούξιμο. "Ανατοραζότανε οι πλάτες του κι όλα

τά κόκκαλα, κ' ἔκαναν ἓνα χαρακτηριστικό κρότο σὰ νᾶχες μιά ἀρμαδιά κόκκαλα χρόνια στὸν καπνὸ καὶ τώρα νὰ τὰ ξεσκονίζεις ἢ νὰ τὰ τινάζεις.

— "Ἀχ! Γιατί; τί κακὸ κάναμε; ἔλεγε. Ποιὸς μᾶς καταράστηκε; δὲν ὑπάρχει ἀνθρωπος νὰ μᾶς συμπονέσει; ἀλλὰ ποῦ; οὔτε ἀπ' τὴν ὀμάδα κανένας; οὔτε τὸ Γραφεῖο; ἂν ἦτανε αὐτὸ κάτι δὰ γινότανε, μιά κουταλιά φαΐ πάρα - πάνω δὰ μοῦφτανε. Ἄλλὰ κανένας δὲ σὲ λυπάτε. Ὁ καθένας κοιτάζει τὸν ἑαυτὸ του. Βέβαια ὑπάρχουν καὶ μερικοὶ εὐνοοῦμενοι, οἱ δικοὶ τους. Αὐτοὶ δὲν πεθαίνουν. Καὶ δόστου κλάματα.

— Πάψε ρὲ σύντροφε, ὄλοι νηστικοὶ εἴμαστε, μὴ μᾶς νευριάζεις, τοῦ εἶπε κάποιος.

— Δὲ φταίει κανένας ἄλλος, ἐξακολούθησε κείνος, κανένας. Ἐγὼ φταίω. Καλὰ μοῦ λέγανε στὸ σπίτι: «τί θέλεις ἐσὺ κι ἀνακατεύεσαι μὲ τέτια πράματα; σπιτία ἔχεις, χωράφια, ζῶα. Θᾶρδει μέρα πού δὰ μετανιώσεις, δὰ φᾶς τὸ κεφάλι σου. Ἄλλὰ τότε δὰ εἶνε ἀργά». Μοῦ τῶπε κ' ἡ μάνα μου, μοῦ τῶπε κ' ἡ ἀρραβωνιαστικιά μου καὶ ὁ ἀστυνόμος. Ἄλλὰ ποῦ ν' ἀκούσω ἐγώ! Εἶχε πάρει τὸ μυαλό μου ἀέρα. Ἦθελα ἰσότητα, σοσιαλισμό, μεγαλεῖα καὶ ξαίρω τί ἄλλα. Καὶ νὰ τώρα πεθαίνω λιμασμένος. Θάνατο τέτιο ποτὲ δὲν ἔβαζε ὁ νοῦς μου. Ἄλλὰ καὶ τοῦτοι οἱ σύντροφοι... ἔννοια τους ὁμως. Ἄμα δὰ βγῶ; δὰ δοῦν ὄλοι τους, ἄμα δ' ἀνοίξω, ξανά τὸ στοματάκι μου νὰ μοῦ κόψουν τὸ λαρύγγι. Θὰ πάω στὸ χωριουδάκι μου, δὰ τρώω ὅ,τι θέλω, δὰ παντρευτῶ καὶ φούρνος νὰ μὴν καπνίσει. Ἄμα δὰ βγῶ, ἀλλὰ φοβᾶμαι μὴ δὲ βγῶ...

— Μὴ φοβᾶσαι καὶ δὲ γλυτώνεις, μουρμούρισε θυμωμένος ὁ διπλανός του. Ἐσὺ πέθανες κιόλας, δὲν ξαίρω ἂν ἦσουν ποτέ σου ζωντανός. Πιστεύω πῶς δὲν ἦσουν.

Ὁ ἄλλος δυνάμωσε τὶς κλάψες καὶ τὰ παράπονα.

— Κλείστε του τὸ στόμα, νὰ συχάσουμε! φώναξε κάποιος.

Αὐτὸ τὸ τραγούδι βάσταξε δυὸ μερόνυχτα. Ἐπαυε λίγα λεφτά καὶ ξανάρχισε. Κλάματα, παράπονα, φωνές. Ὅσοι σύντροφοι μπορούσανε πήγαιναν κοντά του. Τοῦ μιλοῦσαν, τοῦ δίνανε δάρρος, τὸν χαιδεύαν καὶ μερικοὶ τὸν φοβέριζαν καὶ τὸν ἀπειλοῦσαν. Μὰ αὐτὸς τὸ γουδί τὸ γουδοχέρι, τὸ ἴδιο τροπάρι. Τὸ βράδι τῆς δευτέρης μέρας τέλειωσε.

Ὁ Γριντάκις κινδύνευε. Φώναξε κάποιον πατριώτη του πού ἔμενε στὸ χωριό, στὸ δάλαμο.

— Κύρ Γιώργη, τοῦ εἶπε, ἐσὺ βρίσκεσαι καλά. Μὲ λίγο κριθάρι μπορεῖ νὰ μὲ γλυτώσεις. Δὲν τὸ θέλω τζάμπα. Οἱ δικοὶ μου δὰ σοῦ τὸ πληρώσουν. Κι ἂν ἀκόμα πεθάνω σ' ἀφήνω ἀπὸ τώρα ἓνα χαρτί ὑπογραμμένο, δὲ δὰ τὰ χάσεις.

— Μά... ξαίρεις Μανώλη! Κ' ἐμεῖς σὰν κ' ἐσᾶς εἴμαστε... τίποτα δὲν ἔχουμε.

— Δὲ γυρεύω κανένα τόνο, πέντε ὀκάδες, ἔχω ἓνα ζευγάρι παπούτσια, αὐτὰ πού φόραγα, κ' ἓνα σακάκι καινούριο σχεδόν. Τί θέλεις νὰ

σοῦ δώσω ; κύρ - Γιώργη σκέψου τί δά-ποῦν στήν Κρήτη ἂν μάθουν πῶς πέθανε ἀπ' τήν πείνα ἐνῶ μποροῦσες νά με σώσεις.

— Δέν ἔχω Μανώλη, ὅμως δά φροντίσω, ἴσως βρῶ κάτι. Ἄλλά γιατί καυμένε ; γιατί νά πᾶς τζάμπα ; δέν πᾶς στήν Κρήτη ; ἕνα χαρτάκι εἶνε κι αὐτό ὕστερα ποιός δά σέ ὑποχρεώσει ν' ἀλλάξεις ἰδεολογία ; τούς κοροϊδεύεις, γλυτώνεις καί τή ζωή σου.

— Κύρ - Γιώργη, δέ σέ φώναξα γιά τέτιες συμβουλές. Ὅ,τι ἄλλο θέλεις πές, ἐμεῖς οἱ κρητικοί δέ γινόμαστε προδότες. Ἄν δές βοήθαμε στήν κρίσιμη τούτη στιγμή καί κάποτε δά σοῦ τό ξεπληρώσω, εἴτε ἐγώ, εἴτε τό σπίτι μου, εἴτε ὁ Θεός. Ἄν δές εἶμαι πρόθυμος νά γδυθῶ γιά λίγο κριθάρι, κάνε ἕνα καλό ἔστω καί γιά τήν ψυχή σου.

— Μανώλη ! δά κάνω ὅτι μπορῶ. Κ' ἔφυγε.

Ἄπο τότε ὁ Μανώλης Γριντάκης τό μάτι του στήν πόρτα. Ὅποιος ἔμπαινε μποροῦσε νά ἦταν ὁ πατριώτης του ὁ κύρ - Γιώργης. Ὅποιον ἔβλεπε νά ἔρχεται τόν ρωτοῦσε : « μήν εἶδες τόν κύρ - Γιώργη » ; ἡ ἐλπίδα ὄλο καί ζωντάνευε ἐνῶ ἡ ζωή στράγγιζε γρήγορα. Στις 24 τοῦ Γενάρη πρῶτῃ πέρασε ἡ ὑπηρεσία ἀπ' ὄλους νά δεῖ τί κάνουν. Ὁ Γριντάκης ἦταν ἀκίνητος.

— Πάει κι αὐτός εἶπε καί πέρασε σ' ἄλλον.

Κάποιος ἄλλος τόν ζύγωσε. Τόν ξεσκέπασε καί τόν κοίταξε παραπονεμένα. Ἦταν πατριώτες, εἶχανε δουλέψει μαζί ἔξω καί μαζί πιάστηκαν. Δάρδηκαν μαζί στά μπουντρούμια, στό δρόμο καί στό νησί μαζί. Θάλεγες πῶς ἦταν ἀδέρφια, φίλοι ἢ κάτι παραπάνω. Τώρα στεκότανε πάνω ἀπ' τό κεφάλι του σά νά τόν ρωτοῦσε κάτι. Σά νάθελε νά τοῦ πεῖ τὰ ὄσα χρόνια στό νησί σχεδίαζαν. Γιά μιά στιγμή ἔσκυψε καί τόν φίλησε. Ἦτανε ζεστός. Ἔβαλε τό χέρι στήν καρδιά.

— Ζεῖ... ζεῖ ! φώναξε, χτυπάει ἡ καρδιά του .πολύ ἀδύνατα, κάτι νά τόν ἀναστήσουμε.

Ἔτρεξε κάποιος στό μαγειρειό, πήρε λίγο ζεστό νερό κ' ἔρριξε λίγη ζάχαρη, τῶφεφε, μέ κόπο ἀνοίξανε τό στόμα του καί τοῦ ῥίξανε λίγες σταγόνες. Σιγά - σιγά κουνήθηκε κ' ἔβγαλε μιά φωνούλα ἀδύνατη καί ψιλή σάν μικροῦ παιδιοῦ : « σύντροφοι πεινάω » οἱ ἄλλοι ἐξακολουθοῦσαν νά τοῦ ρίχνουν σταγόνες. Ἐκείνη τήν ὥρα κάποιος ἄλλος ἀπ' τήν ἄλλη ἄκρη φώναξε :

— Πεθαίνει ὁ Βασιλείου ! Φέρτε τό ζεστό ἐδῶ.

Ὅσο δέν πρόλαβε νά πιεῖ ὁ Γριντάκης τῶπιε ὁ Βασιλείου.

Ὁ Γριντάκης ἔζησε ὡς τό βράδι, μίλησε κάμποσο. Ρώτησε ἂν φάνηκε ὁ πατριώτης του, ὁ κύρ - Γιώργης καί πέθανε. Ὁ Βασιλείου ἔζησε καί πιστεύω νά ζεῖ ἀκόμα. Δίπλα στό Βασιλείου κοιμότανε ὁ γέρο - Σταματιάδης. Κοίταξε ὥρα πολλή τό μισοπεδαμένο Βασιλείου. Τά μάτια του μαγνητισμένα ἦτανε καρφωμένα πάνω του. Τά γύριζε μέ κόπο ἄλλου, ἀλλά γρήγορα πέφτανε ξανά στό Βασιλείου. Μέσα ἦταν ζωγραφισμένος

ὁ φόβος, κάτι ἔλαμπε, ἦταν ὑγρά. Τὰ στρυφογύριζε, μάζευε τὰ δάκρυα μὰ πάλι βούρκωναν. Παιδεύτηκε κάμποσο ὅσο πού ἔβαλε τὰ κλάμματα, σὲ δυὸ μέρες πέθανε.

Δυὸ φορές τῆ βδομάδα πᾶμε γιὰ χόρτα. Ὅλο καὶ λιγοστεύει ἡ παρέα μας, δὲν ἀντέχουμε πιά. Τὰ τσουβάλια δὲ γεμίζουν. Κεῖ γύρω δὲν ἀφήσαμε πρασινάδα, μακριὰ δὲ μᾶς ἀφήνουν νὰ πᾶμε, οὔτε μποροῦμε. Ὁ Μπόγιας δὲ μᾶς ἀφήνει νὰ μποῦμε σὲ κανένα χωράφι. Ὅποιος παραβιάζει τῆς διαταγῆς του κινδυγεύει νὰ φάει καμμιά πέτρα στὸ κεφάλι. Ἐπιστρατεύονται ὅσοι στέκουν στὰ πόδια. Τὰ χορτάρια καὶ λίγο κριθαρίσιο ἀλεύρι εἶνε τὸ μοναδικό μας φαί. Στὸ δάλαμο τοῦ αἵματος οἱ περισσότεροι — πάνω ἀπὸ 30 — εἶνε ἀκίνητοι. Ἄλλος στὰ χεῖλη τοῦ τάφου κι ἄλλος μιά πιθαμὴ πιὸ πέρα. Κ' οἱ ἄλλοι ἔρχονται συνέχεια. Στὴν Καλαμάτα μένανε οἱ φυματικοί. Στὸ ἓνα δωμάτιο οἱ ἄντρες καὶ στ' ἄλλο μιά συντρόφισσα, ἡ Κούλα Σουλιώτου. Ὁ Βαγ. Νικολαΐδης τρελλάθηκε καὶ δὲν ἄφηνε τοὺς ἄλλους νὰ ἡσυχάσουν. Φέρανε τῆ συντρόφισσα στὸ δάλαμο τῶν ἀντρῶν καὶ πήγανε τὸ Νικολαΐδη στὸν ἄλλο. Τὸν δέσανε πάνω στὸ κρεβάτι. Ἐκεῖ ἔμεινε ὥσπου πέθανε. Πότε - πότε πήγαινε κανένας, ἂν μποροῦσε κι ἂν θυμότανε καὶ τοῦδινε ἂν ἤθελε λίγο νερὸ ἢ ἄλλο τίποτα. Ὁ Μπάμπης πλησιάζει κι αὐτὸς νὰ ξαπλώσει. Μόλις κατάφερνε νὰ σαλεύει, ἔκανε κουράγιο, δάγγωνε τὰ δόντια του γιὰ νὰ μὴν πέσει. Πῆρε ἓνα μαστούνι καὶ πάσκιζε νὰ στηλώνει τὰ πόδια, ἀλλὰ ὡς πότε; ἡ ἀντοχὴ ἔχει ὄρια. Καὶ μιά μέρα παιδεύτηκε, παιδεύτηκε δὲν κατάφερε νὰ κάνει ἓνα βῆμα, ἔπεσε στὸ κρεβάτι. Ὁ διπλανὸς του εἶχε πεθάνει.

— Ἐλα μοῦ εἶπε δίπλα, καλὰ εἶνε νὰ ἔχω συντροφιά.

Μάζεψα τὰ κουρέλια μου καὶ ξάπλωσα δίπλα του, ἄπλωσε τὸ χέρι του κ' ἔπιασε τὸ δικό μου. Ἦταν μόνο κόκκαλο. Πῶς κατάφερνε καὶ τὸ κινούσε εἶνε περίεργο.

— Κουράγιο Μπάμπη, τοῦ εἶπα, δὰ τελειώσουν τὰ μαρτύρια.

— Σωστὰ μ' ἀπάντησε ὅπως πάντα ἤρεμα. Εἶτε ἔτσι εἶτε ἄλλοιῶς δὰ τελειώσουν. Ὅμως, τί νὰ σοῦ πῶ φίλε μου. Τέτια κόλαση δὲν τὴν φαντάστηκα ποτέ. Δὲν τὴ χωράει τὸ ἀνθρώπινο μυαλό. Ὅποιος κι ἂν προσπαθῆσει νὰ τὴν ἀναπαραστήσει δὰ κάνει ἔγκλημα σὲ βάρος τῆς πραγματικότητας. Ἦθελα τὸ Δάντε νὰ περνοῦσε ἀπὸ δῶ. Πιστεύω πῶς ἡ κόλασή του δὰ πήγαινε περίπατο.

— Τὸ βλέπω Μπάμπη, κοντεύουμε νὰ τρελλαθοῦμε ὅλοι.

— Ἐχουμε τρελλαθεῖ κιόλας. Ἄλλος περισσότερο κι ἄλλός λιγότερο. Ὁ Ἄη Στράτης δ' ἀφήσει μιά βαθεῖα λαβωματιά, σ' ὅσους ζήσουν. Θὰ σέρνουν τὸν ξερόβραχο αὐτὸ ὡς τὸν τάφο. Ὅσοι εἶνε νέοι ἔτσι κ' ἔτσι. Μοῦ λές πῶς βλέπεις τὴν κόλαση, δὲν τὴ βλέπες, δὲν τὴν εἶδες. Κι ἂν θγείς ζωντανὸς μὴν πιστέψεις πῶς δὰ κλείνεις μιά εἰκόνα πιστὴ. Δὲ μέ-

νεις πάντα ἐδῶ μέσα, φεύγεις ἀπὸ δῶ, πᾶς γιὰ χόρτα, βλέπεις λίγο τόπο, σὲ χτυπάει λίγος ἀέρας, σὲ βλέπει — δταν ἔχει — ἥλιος. Τρῶς λίγα χόρτα, δὲ λέω, μαρτύριο εἶνε καὶ κεῖ, ἀλλὰ ὄχι σάν ἐδῶ. Ἔρχεσαι ἀπὸ κεῖ κουκούλωνεσαι, κλείνεις τὰ μάτια σου, μαζεύεσαι στὸν ἑαυτὸ σου, ζεῖς τὸ δικό σου δράμα. Ἐγὼ ζῶ τὸ δράμα ὄλων. Ὅποιος ζεῖ ἓνα μέτρο πέρα ἀπ' τὸν τάφο αὐτόν, ὅποιος δὲν ἔφτασε στὸν τάφο δὲν ἔζησε τὴν τραγωδία αὐτή σ' ὄλο της τὸ μεγαλεῖο. Ὅποιος ἔκλεισε τὰ μάτια ἀπὸ φόβο ἢ ἀδιαφορία, αὐτὸς λίγα πράματα ἔμαθε. Ἀπ' τὴν πρώτη στιγμή θέλησα νὰ δῶ τὴν πραγματικότητα κατὰματα, πάσκισα ὅσο ἦταν δυνατό, νὰ μπῶ στὴν καρδιά τοῦ καθενός, στὸ μυαλό καὶ στὴ σκέψη. Ἦθελα νὰ κάνω περιγραφή, ἀνατομία, ἀνάλυση ἀτομικὴ κι ὁμαδική. Μάζευα ὑλικό. Ἄν γλύτωνα δὰ μοῦ χρειαζότανε. Τώρα φαίνεται πὼς δὰ τὸ χρησιμοποιήσω στὸν ἄλλο κόσμο. Τὸ τί εἶδανε τὰ μάτια μου αὐτὲς τίς μέρες εἶνε δύσκολο νὰ τὸ περιγράψω. Ὁ Ἀγγελίδης, ξαπλωμένος ἀπὸ μέρες καὶ πρισμένος πατόκορφα, φώναξε τὸν ἀδερφό του. Τὸν κοίταξε κάμποση ὥρα στὰ μάτια, μετὰ τὸν τράβηξε κοντὰ στὸ σκελετωμένο του πρόσωπο καὶ τοῦ εἶπε: « ἀδερφούλη μου πεινάω, πεθαίνω ». Μήπως ὁ ἄλλος δὲν πεινοῦσε καὶ δὲν πέθαινε; γιὰ νὰ φτάσει ἐκεῖ ἔκανε ὑπεράνδρωπες προσπάθειες καὶ πῆρε καὶ μπαστούνη.

— Κουράγιο ἀδερφέ μου. Δὲ δὰ πεθάνεις.

— Ἄλέκο δὲν ἀντέχω. Καὶ δάκρυσε.

Καὶ τότε κείνος ἀργά-ἀργά βγήκε ἀπ' τὸ δάλαμο. Πῆρε τρικλά-τρικλά καὶ κρυφὰ ἓνα δρομάκι. Ἐφτασε σ' ἓνα χωριάτικο σπίτι καὶ σὲ λίγο γύρισε. Κάτι κρατοῦσε στὴν τσέπη του μὲ λαχτάρια. Πῆγε στὸ κρεβάτι του κ' ἔβγαλε ἓνα πανάκι ἀπ' τὴν τσέπη. Τὸ ξεδίπλωσε μὲ προσοχή. Μέσα εἶχε ἓνα κομματάκι ψωμί. Ποῦ τὸ βρῆκε; τὸ ζητιάνεψε. Τὸ χαράκωσε σὲ μικρά-μικρά κομματάκια. Πῆρε ἓνα καὶ τοῦ τὸ πῆγε. Ὁ ἄλλος τὸ ἔτρωγε λαίμαργα σκουπίζοντας κάτι ἀπ' τὰ μάτια του. Τὴν ἄλλη μέρα τοῦ πῆγε ἓνα ἄλλο. Μέτρησε τὰ κομματάκια τὴν πρώτη μέρα κ' ὕστερα τίς μέρες. Οὔτε ἓνα τριματάκι δὲν ἔφαγε ὁ πρῶτος. Δὲν εἶνε μικρὸς ἡρωϊσμός. Ρίξε μιά ματιά γύρω σου, πρόσεξε λίγο, κάμε μιά προσπάθεια, φεύγα ἀπ' τὸν ἑαυτὸ σου. Λησμόνα τὸ φαῖ.

Ὁ Μπουμαρσόπουλος ξεψυχοῦσε. Ὁ Δημητρίου τὸν κοίταζε μὲ ἀγωνία. « Κοίτα τί φόβο κλείνουν μέσα τους. Δὲ φοβᾶται γιὰ τὸν Μπουμαρσόπουλο, πάει αὐτός, ἔφυγε. Φοβᾶται γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Φαίνεται δᾶχει τοποθετήσει τὸν ἑαυτὸ του ὕστερ' ἀπὸ κείνον καὶ τώρα νιώθει τὴν ἐπαφή τοῦ χάρου. Κοίταξε. Τώρα τὰ μάτια του εἶνε ὀρθάνοιχτα κι ἀκίνητα, εἶνε καρφωμένα στὸ στόμα τοῦ ἄλλου, πὺ κάνει κάτι κομμένες κινήσεις. Σάν τὸ λυχνάρι ἄμα τελειώνει τὸ πετρέλαιο. Ξερὰ τὰ μάτια του, δείχνουν τρέλλα. Μιά πάλη γίνεται. Ἄν δακρῦσουν δὰ γλυτώσει τὴν τρέλλα, μὰ δὰ πεθάνει. Ἄν ὄχι; δὰ τρελλαθεῖ. Τὸ πρόσωπό του εἶνε πρισμένο κι ἀκίνητο, βλοσυρό. Ὁ Μπουμαρσόπουλος τέλειωσε. Τὰ μάτια τοῦ Δημητρίου

βούρκωσαν και τὸ πρόσωπό του συσπάστηκε. Γλύτωσε τὴν τρέλλα, ἀλλὰ δ' ἀκολουθήσει τὸ Μπουμαροόπουλο.

Ἄπ' τὴ μέρα πού πολλοὶ δὲ μπορούσανε νὰ κινήθουν βγάσαμε ὑπηρεσία ἀπ' τοὺς πιὸ γερούς. Ὁ Χαμλατζῆς φώναζε: «Ἐ! ὑπηρεσία! Τί κάθουσαι; φέρε μου τὸν τενεκέ, θέλω νὰ κατουρήσω, ἀκόμα»; Ὁ σύντροφος τῆς ὑπηρεσίας σέρνοντας μὲ κόπο τὰ πόδια, τραβάει πρὸς τὰ κεῖ. Δὲν πρόφτασε κ' ἓνας ἄλλος, ὁ Καράντζαλης ἔβαλε τὶς φωνές ἀπ' τὴν ἄλλη ἄκρη: «τὴ βούτα, τὴ βούτα γρήγορα, δὲ βαστάω». Ἡ ὑπηρεσία βιάστηκε ὅσο μπορούσε, ἔδωσε τὸν τενεκέ ἀπὸ Χαμλατζῆ καὶ γύρισε στὸν Καράντζαλη. Ἐβαλε τὴ βούτα στὸ διάδρομο καὶ προσπάθησε νὰ σηκώσει τὸν ἄλλο. Ἐσκυψε ἀπὸ πάνω του, κεῖνος ἔδεσε τὰ χέρια του γύρω στὸ λαιμό του, ὁ ἄλλος στυλώθηκε ὅσο μπορούσε γιὰ νὰ τὸν σηκώσει. Μὰ δὲν τὰ κατάφερε. Ἐπεσε πάνω του, ξανά τὶς ἴδιες προσπάθειες, μιὰ δυὸ φορές ὥσπου κατάφερε νὰ τὸν σηκώσει καὶ νὰ τὸν καθήσει στὴ βούτα. Μὰ τότε ἦτανε μισοπεδαμένος. Ἐλεγε πὼς ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή θὰ ξαπλώσει, θὰ ξεψυχήσει, σωριάστηκε κάπου κοντανασαίνοντας. Ὁ διάβολος τὸβαλε πείσμα. Δὲν πρόφτασε νὰ καθήσει κι ὁ Ζωνὸς ἔβαλε τὶς φωνές: «ἔλα δῶ, ἔχω κοψίματα, τὴ βούτα». Ὁ Ζωνὸς ἦταν ἓνας ἄνθρωπος ὡς ἐκεῖ ἀπάνω. Τότε εἶχε γίνει μπαλόνη κ' ἦταν ἀκίνητος. Τὸ κρεβάτι του ἦταν ἀπὸ κεῖνα τῆς ἐκστρατείας. Ἐτσι αὐτὸς ἔπεφτε στὸ βᾶδος. Νὰ τὸν σηκώσει ἦταν δύσκολο. Ὁ σύντροφος πού ἦταν ὑπηρεσία, ἀναστέναξε μὲ πόνο, σηκώθηκε καὶ πλησίασε. «Δὲ μπορῶ μονάχος» ψιδύρισε, «θὰ πέσω κ' ἐγώ, κάνε λίγη ὑπομονή μήπως περάσει καὶ κανένας ἄλλος». Μὰ πού ν' ἀκούσει ὁ Ζωνὸς. Ἡ ὑπηρεσία ἔσκυψε καὶ προσπάθησε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο νὰ τὸν σηκώσει. Δάγκωσε τὰ δόντια του, στύλωσε μέση καὶ πόδια ἀλλὰ ὁ ἄλλος δὲν κουνήθηκε. Δεύτερη προσπάθεια. Στὴν τρίτη ἔπεσε πάνω του. Τὴν ἴδια ὥρα ὁ Καράντζαλης ἔγειρε στὴν πάντα. Ἄναποδογύρισε τὸν τενεκέ μὲ τὶς ἀκαθαρσίες καὶ ξάπλωσε στὸ διάδρομο. Ὁ σύντροφος ἄφησε τὸ Ζωνὸ κ' ἔτρεξε στὸν ἄλλο. Παιδεύτηκε, παιδεύτηκε ἀλλὰ στάθηκε ἀδύνατο νὰ τὸν σηκώσει. Τὸν παράτησε καὶ πῆγε νὰ φωνάξει βοήθεια ἀπ' τὸν κάτω θάλαμο κι ἀπ' τὴ διαχείριση. Σὲ λίγο ἦρθανε δυὸ καὶ τὸν βάλανε ξανά στὸ κρεβάτι.

Ἡ κατάσταση εἶνε τραγική. Κάθε σύντροφος κ' ἓνα τενεκεδάκι γιὰ κάτουρα ἐκτὸς ἀπ' τὶς βούτες. Νὰ ρίχνεις μόνο τὰ κάτουρα ἦτανε ξεπατωμός. Μέσα στὸ θάλαμο ἔξη μαγκάλια ἀναμένα. Στὸν καθένα τὸ λιγότερο ἀπὸ πέντε κεραμύδια ὀλόγυρα καὶ στὰ πόδια τῶν περισσότερων ἀπὸ δυὸ. Μόλις κρύωναν λίγο ὀστού φωνές. «Κρύωσα, πάγωσα, κεραμύδια» κι αὐτὰ ἀπὸ πολλούς. Ὁ ἓνας ἤθελε τὸν τενεκέ γιὰ σωματική του ἀνάγκη, ἄλλος ἤθελε κεραμύδια, ἄλλος νὰ τοῦ σιάξεις τὰ ροῦχα, τὸ κεφάλι, τὰ πόδια. Πήγαινες νὰ σιάξεις κάποιον, πέδαινες ὅσο νὰ τὸν γυρίσεις καὶ νὰ τὸν σκεπάσεις. Δὲν πρόφταινες νὰ κάνεις δυὸ θήματα καὶ σὲ φώναζε ξανά. Ἡθελε νὰ τὸν γυρίσεις ἀπ' τ' ἄλλο πλευρό.

Τὴν ἴδια ὥρα ἄλλος φώναζε νὰ τοῦ σιάξεις τὰ ροῦχα κι ἀφοῦ τὸν εἰσαχνες καὶ σερνόσουνα στὸν ἄλλο, ἐμπηγε τὶς φωνές γιατί ἀπομώθηκε. Τοῦτος ἤθελε νὰ τοῦ γυρίσεις τὸ κεφάλι, ὁ ἄλλος νὰ τοῦ μαζέψεις τὸ πόδι, ἄλλος νὰ τοῦ σκεπάσεις τὸ χέρι. Ἐνας κατουριότανε πάνω του, ἄλλος λιποδυμοῦσε, τρίτος πέδαινε, τέταρτος ἀναχωροῦσε γιὰ τὸ νεκροταφεῖο. Βογγητά, φωνές, κλάμματα καὶ βρисиές ἀκόμα, ὄχι ἀπὸ ἓνα, ἀλλὰ ἀπὸ πενήντα ἀνδρώπους καὶ πολλές φορές ταυτόχρονα. Ἀνάμεσα στοὺς πεσμένους καὶ τὴν ὑπηρεσία, ἓνα σκαλοπάτι διαφορὰ ὑπῆρχε. Μιὰ μέρα ἐξυπηρετούσανε τοὺς ἄλλους καὶ τὴν ἄλλη ἐξυπηρετιόντανε ἀπὸ ἄλλους. Πολλοὶ πεδαίνανε νωρίτερα ἀπ' τοὺς παλιότερα ξαπλωμένους. Μερικοὶ πού ξάπλωσαν ἀπὸ νωρὶς βάσταξαν καιρὸ καὶ μερικοὶ ζήσανε. Ἔτσι δὲν ἦτανε μόνον ἡ ἐξάντληση, ἡ κούραση, ἡ ἀγωνία, ἡ πείνα, ἦτανε καὶ οἱ γκρίνιες καὶ τὰ παράπονα κ' οἱ φωνές τῶν ξαπλωμένων.

— Ἀκόμα; ἀκόμα; ἄντε σύντροφε, ἀκόμα δὲν ἔφερες τὸ κεραμίδι;

— Γρήγορα νὰ μὲ σιάξεις, μὲ πόνεσε τὸ χέρι, στραμπούλισα τὸ σβέρκο τί περπατᾷς ἔτσι; δεύτερος, τρίτος, τέταρτος.

— Δὲ μπορῶ, βρὲ σύντροφε νὰ περπατήσω περισσότερο. Δὲν καταλαβαίνεις πῶς κοντεύω νὰ πέσω κ' ἐγώ; κάνε λίγη ὑπομονή.

— Ἄμα δὲ μπορεῖς, νὰ μὴ μπαίνεις ὑπηρεσία.

— Καλά! δὲ δὰ μῶ ἐγώ, δὲ δὰ μπεῖ ὁ ἄλλος, τότε θάνε καλύτερα; ποιὸς δὰ μπεῖ, ἔστω καὶ γιὰ τὸ λίγο αὐτὸ συγύρισμα;

— Κεῖνοι πού μποροῦν.

— Ναί! Μὰ δὲν ὑπάρχουν τέτιοι. Μερικοὶ πού στέκουν λίγο καλύτερα πᾶνε γιὰ χόρτα καὶ ξύλα.

Καὶ μερικοὶ πετούσανε κανένα λόγο πού φαρμάκωνε. Πόσο μᾶς εἶχε ἀλλάξει ἡ πείνα!

— Σύντροφε γραμματέα, ἡ ὑπηρεσία δὲν κάνει καλὰ τὴ δουλειά της, μόνο γιὰ τὸ φαῖ θγαίνει.

Κ' ἡ κατάσταση αὐτὴ ὄλο καὶ χειροτερεύει.

Ἀφήσαμε πίσω τὸ Γενάρη καὶ μερικοὺς συντρόφους. Ὁ καιρὸς μάλκωσε λιγάκι, μὰ δὲν εἰσαξε.

— Παιδιά! ἀλλάζει τὸ φεγγάρι, ἔλεγε ὁ Β. Παπαζόπουλος. Ὁ ἀέρας δὰ βαστάξει τὸ πολὺ 24 ὥρες, κ' ὕστερα μονάτσα καὶ καϊκια μὲ τρῶφιμα.

Ὅταν ἔστρωνε λίγο ὁ καιρὸς, τὰ καϊκια περνούσανε, ὄχι ἓνα, πολλὰ. Ἡ μαύρη ἀγορὰ βρισκότανε στὸ φόρτε της. Μεγάλια καὶ μικρὰ καϊκια ἄραζαν στοὺς ἀπόμερους κόρφους. Φουσκώνανε τοὺς χωρικοὺς χαρτιά καὶ τοὺς παίρνανε ὅ,τι εἶχανε. Ἐνας μαυραγορίτης ἔπαιρνε μιὰ ὀκὰ λάδι ἀπ' τὴ Μυτιλήνη, τὸ πήγαινε στὴ Χαλκιδική καὶ τ' ἄλλαζε μὲ εφτὰ ὀκάδες καλαμπόκι. Γύριζε στὴ Μυτιλήνη κι ἄλλαγε μιὰ ὀκὰ καλαμπόκι μὲ πέντε ὀκάδες λάδι. Ἔτσι ἢ μιὰ ὀκὰ σ' ἓνα κύκλο γινότανε 35. Μόλις φαινόντε ἓνα πλεούμενο, διαδινότανε σὰν ἀστραπή σ' ὄλο τὸ θάλαμο. Οἱ ἐλπιδες ζωντανεύανε, σπαρταροῦσαν, μᾶς ζέσταιναν. Τὰ περισσότερα περ-

νούσανε από μακριά, ούτε άράζανε καθόλου. Κ' οί έλπίδες σβύνονταν. "Αλλα ποδίζανε άπ' τόν καιρό. Μά κι άπ' αυτά τίποτα. Κάπου-κάπου έρχότανε και κανένα με προορισμό τó νησί μας, αλλά πολύ άραιά. Τά μαυραγορίτικα δέν έρχονταν καθόλου στο χωριό. Κι όταν περνούσανε λίγες ώρες, μαθαίναμε πώς τίποτα δέν είχε για μās, μόνο κακά μαντάτα: «έξω πείνα, έξαθλίωση, πεθαίνουν εκατοστιαίες τή μέρα στα μεγάλα κέντρα». «Οί γερμανοί προχωράνε». Αυτά ήτανε τά νέα πού μās φέρνανε.

Άνεβαίνουμε τó Φλεβάρη. Ό κ. Βουδικλάρης ήρθε μιά μέρα στο δάλαμο, οί χωροφύλακες του λέγανε τήν κατάσταση, άλλ' αυτό δέν του έφτανε. "Ηθελε νά δει με τά μάτια του. "Ηθελε νά καμαρώσει τó έργο του, νά γευτεί τó θέαμα και νά χορτάσει. Νά αναγαλλιάσει ή ψυχή του. "Ηθελε νά δείξει τή δύναμή του. Δέν ήτανε μικρό. Είχε στήν έξουσία του τόσους άνθρώπους. Τούς έκανε ό,τι ήθελε. Τούς σκότωνα και λογαριασμό δέν έδινε σε κανένα. Άντίθετα δά του λέγανε και μπράβο. Μπήκε στο δάλαμο άγέρωχος, νικητής. Μόλις μπήκε σούφρωσε τά φρίδια κ' έπιασε τή μύτη. Άργά-άργά πέρασε άπ' τούς διαδρόμους, κανέναν δέν κουνήθηκε. κανέναν δέ μίλησε. Έφτασε ξανά στήν πόρτα, γύρισε πάλι. Έβαλε τó χέρ στή μέση, κούνησε τó κεφάλι, άφησε ένα σατανικό γέλιο κι άρθρωσε.

— Πώς περνάτε ;

Ήλεκτρικό ρεύμα άπ' τó πιό δυνατό άν περνούσε άπ' τούς σκελετούς εκείνους δέ δά τούς ανατέραζε έτοι. Κι άπ' τά κόκκαλα κείνα βγήκανε φωνές και φωνές γερές, άτρόμητες.

— Ρωτās πώς περνάμε δολοφόνε, φώναξε κάποιος. Και δέν ντρέπεσαι καθόλου ; δέν κοκκινίζεις ; αλλά μή κ' είσαι άνθρωπος ; ούτε ζώο. Είσαι ένα φαινόμενο όξω από κάθε περιγραφή. Καμμιά φαντασία δέ μπορεί νά τó πιάσει. Μās κατάστρεψες τήν παραγωγή. Μās έκοψες τις συναλλαγές. Γύρισες πίσω τις έπιταγές και τά δέματα. Μās έφαγες τά ζώα και τις πατάτες με τó διαβολόπαπα. Μās εκλεισες ζωντανούς στον τάφο. Και τώρα από σαδισμό έρχεσαι νά μās ρωτήσεις πώς περνάμε. Φτου σου κτήνος.

— Τέτια άναντρία είπε, άλλος κανέναν δέν περίμενε. "Αν ήσουν άντρας, άν ήσουνα παλληκάρι, δέ δά καταδεχόσουνα νά χτυπήσεις με τó στυλέτο, στα κρυφά, στα σκοτεινά, στου σοκακιου τή γωνιά. "Αν ήσουνα αντίπαλος περήφανος δά μās έλεγες «θέλω νά σās έξοντώσω, σταθείτε στον τοίχο ή κάντε δηλώσεις». Μά σύ έδειξες ψυχή όχιās πού κρύβεται μέσ' στις φτέρες, κοντά στις βρύσες και παραμονεύει νά περάσει ό διψασμένος στρατοκόπος για νά τόν δαγκάσει. Σκουλήκι. Δέν έχεις κουκούτσι έθνική συνειδηση. Στάλα έλληνικό αίμα. Σέρνεσαι με τήν κοιλιά μπροστά στή γκεσταπό. Στόν ξένο τύραννο σκύβεις τή ράχη σου ως τή γής. Και μπροστά σε άοπλους άνθρώπους σηκώνεις τó γελοίο σου άνάστημα. Και κοκορεύεσαι. Για νά δείξεις τó μεγαλειό τής δουλοπρέπειάς σου ξεπερνās τις διαταγές τής γκεσταπό, βγάζοντας δικές σου. Συχαμερό άντρείκελο του ξένου φασισμού.

— Νά μᾶς σκοτώσει, φώναξε ἄλλος, μὰ δὲν τὸν συμφέρει. Ἡ ἐγκληματική του ψυχὴ θέλει τροφή, διασκέδαση, ἱκανοποίηση. Ἄμα μᾶς σκότωνε δᾶχανε τὸ δέμα. Θέλει νὰ μᾶς βλέπει νὰ λυώνουμε, νὰ λιμάζουμε, νὰ τρῶμε ψοφίμια, νὰ σβύνουμε ἕνας - ἕνας κι ἄργά γιὰ νὰ χαίρεται. Τὸ σκουλήκι ζεῖ στὴ λάσπη καὶ τὴ σαπίλα, ὄξω ἀπὸ κεῖ πεθαίνει. Μὴν τὸν ἀδικεῖτε. Ἡ φύση φταίει. Γέννησε ἕνα τέρας.

— Ποιὰ ἱστορία, βρέ ἀσυνειδίγητε, ποιὰ ἱστορία ἀναφέρειν τέτιο περιστατικό; νὰ μὴ μᾶς ἀφήνεις νὰ πάρουμε νερὸ ἀπ' τὴ θάλασσα; νὰ μὴ μᾶς ἀφήνεις νὰ μαζέψουμε ἀγριόχορτα; τί νὰ πρωτοδυμηδοῦμε καὶ τί νὰ πρωταναφέρουμε;

— Κοίταξε τοὺς σκελετούς, κοίταξε καλὰ τὰ φαντάσματα. Ὅχι γιὰ νὰ συγκινηθεῖς, ὁ βρυκόλακας δὲν συγκινιέται, ὅμως μπορεῖ νὰ φοβηθεῖς. Κ' ἴσως ὠφεληθεῖς, ἴσως ὁ φόβος νὰ σέ κάνει ἄνθρωπο.

Κεῖνη τὴν ὥρα κάποιος ἔσπρωξε μπροστά του τὰ δυὸ παιδάκια. Τὸ Γιαννάκη καὶ τὸ Μανωλάκη. Ἦτανε ἀδύνατα—ἀδύνατα, κατακίτρινα, τὰ ματάκια τους εἶχανε χωθεῖ μέσα, τ' αὐτιά τους ἔφεγγαν, φαίνονταν τὰ νεῦρα κ' οἱ φλέβες, κόντευε ὁ λαιμὸς τους νὰ κοπεῖ. Τὰ κοκκαλάκια τους ξεπετιούνταν ἀπ' ὄλες τὶς πάντες. Εἶχανε τὰ χέρια σταυρωμένα καὶ κοίταζαν ἄφωνα, πονεμένα. Ὁ βρυκόλακας τὰ κοίταζε χωρὶς νὰ σαλέψει. Τὸ πρόσωπό του καμμιά κίνηση. Πέτρα ἦτανε; τί ἦτανε; κ' οἱ πέτρες ἂν βλέπανε κεῖνα τ' ἄδῶα πλασματάκια σὲ τέτια κατάσταση δὲ δᾶμεναν ἔτσι.

— Αὐτὰ τί σοῦ κάνανε; ρώτησε κεῖνος πού τᾶφερε. Εἶνε κι αὐτὰ κομμουνιστές; φοβᾶσαι μὴν κάνουν ἐπανάσταση; ντροπή σου κτῆνος.

Ἐκεῖνος ἄφησε ἕνα παγερὸ γέλοιο κ' εἶπε:

— Δὲ φοβόσαστε;

Ἔ, τότε ἦταν πού σηκώθηκαν κ' οἱ πεδαμένοι. Τὸ τί τοῦ ψάλανε ἕνας θεὸς τὸ ξαίρει.

— Νά φοβηθοῦμε; εἶπε ὁ Τ. Ζήτα. Τί νὰ φοβηθοῦμε βρέ βλάκα; ἀφοῦ εἴμαστε στὸν τάφο. Τί χειρότερο θὰ πάδουμε; εἶσαι ἀνίκανος νὰ κάνεις κάτι χειρότερο. Ὅτι μποροῦσες τῶκανες. Δὲν πείστηκες ἀκόμα; Κοίταξε αὐτοὺς τοὺς σωρούς τὰ κόκκαλα, σκέψου πόσοι πέδαναν σὲ διάστημα λιγότερο ἀπὸ μῆνα. Δυὸ μῆνες δὲν ξανάκανε κανένας δήλωση. Οὔτε θὰ κάνει. Τὸ σκάρτο ἔφυγε, ὅ,τι ἔμεινε εἶνε ἀποφασισμένο νὰ πεδάνει. Δὲ θ' ἀφήσει τὸ χανάκωμα, πάρτο ἀπόφαση πὼς νικήθηκες. Τὸ σατανικό σου σχέδιο ἀπότυχε, ἀλλὰ καὶ σὰν ἀντίπαλος δὲ συγκινεῖσαι μὲ τὸν ἡρωϊσμό, τὴν πίστη, τὴν αὐτοθυσία τῶσων ἀνθρώπων. Βρέ τί εἶσαι σὺ; μὴν εἶσαι ὁ ἀρχισατανὰς μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Βουδικλάρη;

— Βρέ κανάγια, εἶπε ὁ Ζαχαριάς. Μὴ χαίρεσαι, δὲ θὰ νικήσεις, ἐμεῖς θὰ νικήσουμε. Ἀκόμα κι ἂν πεδάνουμε ἡ νίκη δᾶνε δική μας. Δὲν εἴμαστε ἄτομα, εἴμαστε ὁμάδα, εἴμαστε κόμμα, εἴμαστε λαός, εἴμαστε ἀπ' ὄλες τὶς φυλὲς τοῦ Ἰσραήλ, ἀπ' ὄλα τὰ χρώματα, ρωμηοὶ καὶ βούλγαροι καὶ ἐγγλέζοι καὶ ρῶσοι καὶ κινέζοι, μαῦροι κι ἄσπροι καὶ ξανθοί, ψηλοὶ καὶ κοντοί.

Είμαστε ἡ πανανθρώπινη στρατιά τῆς προόδου. Κληρονομᾷ κάθε ἄτομο στοὺς ἄλλους τοὺς πόθους, τὰ ὄνειρα, τὶς ἐπιδιώξεις, τὶς ἐχθρες, τὰ μίση καὶ τὴν ἐκδίκηση. Καὶ ἡ ἐκδίκηση δᾶνε τρομερή, ὅπου κι ἂν πᾶς. Στοῦ βωδίου τὸ κέρατο νὰ κρυφτεῖς δὰ σὲ βροῦν. Πιστεύεις πὼς δὰ μᾶς ξεκάνεις ὄλους γιὰ νὰ μὴ βρεθεῖ μάρτυρας, πόσο γελάστηκες! Δὲ δὰ πεδάνουμε ὄλοι μὰ κι αὐτὸ νὰ γίνῃ μὴ χαίρεσαι, δὰ μαρτυρήσῃ τὸ χωριό, δὰ μαρτυρήσῃ αὐτὸς ὁ θάλαμος, δὰ μαρτυρήσουν οἱ πέτρες. Ἡ γῆς, τὰ μνήματα, τὰ δύματά σου δὰ σὲ πνίξουν. Θὰ βγοῦν ἀπ' τοὺς τάφους οἱ πεθαμένοι, δὰ βρυκολακιάσουν δὰ βγοῦν καὶ δὰ σὲ πνίξουν, πουθενὰ δὲ δὰ βρεῖς ἡσύχια, πουθενὰ ἀσφάλεια.

Ὁ καθένας εἶπε τὸν πόνο του, τὴν κατάρα του, τὴν ἀπειλή του. Κεῖνος ἔκαμε μιὰ βόλτα ξανά, ἔφτασε στὴν πόρτα, γύρισε λίγο πρὸς ἑμᾶς, γέλασε ξανά τὸ φαρμακερὸ κεῖνο γέλιο καὶ ξανάπε :

— Σύντροφοι γειά, χαρά σας, καλὴ ἀντάμωση στὸν ἄλλον κόσμο.

Κατὰ τὶς 15 τοῦ Φλεβάρη ἔφτασε ὁ γερμανὸς διοικητὴς Λήμνου, Φάσμερ. Εἶδε ὅλη μας τὴν κατάσταση, ἔμαθε τὸ τί ἔγινε, ἔφυγε μὲ τὴν ὑπόσχεση νὰ μᾶς στείλῃ τρῶφιμα ἀπ' τὴ Λήμνο.

Ἡ κατάστασή μας τώρα χειροτερεύει μὲ ἀφάνταστη γρηγοράδα. Ὁ ἕνας πέφτει ὕστερ' ἀπ' τὸν ἄλλο. Μετριοῦνται στὰ δάχτυλα ὄσοι μποροῦν νὰ πᾶνε γιὰ χόρτα καὶ γιὰ ξύλα κι ὄχι μακριά. Χρειαζόμαστε ἔξη τὸ λιγότερο ὑπηρεσία στὸ θάλαμο γιὰ κάθε εἰκοσιτετράωρο. Κι ἄλλους ἔξη, γιὰ τὸν ἄλλο, γιατί οἱ ἴδιοι δὲ μποροῦν συνέχεια, δέλουμε δώδεκα, γιὰ μαγείρους καὶ νερουλάδες, ποῦ νὰ βρεθοῦν; ἐπιστρατεύονται οἱ γυναῖκες. Ἀλλὰ δὲ φτάνουν καὶ κάθε μέρα λιγοστεύουν. Ὁ θάλαμος ἔγινε πιά κόλαση. Κούτσουρα καὶ μαγαρισιές στοὺς διαδρόμους καὶ στὰ κρεβάτια. Ἡ ὑπηρεσία δὲν τοὺς προλάβαινε. Μερικοὶ δὲ νιώθουν καὶ στὸν ὕπνο τους κάνουν τὴν ἀνάγκη τους. Νερά καὶ λάσπες. Βώχα καὶ βρώμα. Οἱ ψεῖρες κίνησαν πέρα. Στρατιές. Κοντεύουν νὰ μᾶς βγάλουν τὰ μάτια. Πλαγιάσανε κ' οἱ ἄλλοι. Ὁ Καραντζαλῆς εἶνε γεμάτος πληγές. Ὁ Ἀγιάνης γέμισε. Πρέπει νὰ τοὺς πᾶμε στὸν Ἅγιο Μηνᾶ. Ἐκεῖ εἶνε μακριά, ποιὸς δὰ τοὺς πᾶει; ποιὸς νὰ τοὺς σηκώσει; σκεφτόμαστε νὰ πάρουμε ἕνα γαῖδούρι καὶ νὰ τοὺς φορτώσουμε ἀλλὰ ὁ Βουδικλάρης δὲν ἐπέτρεψε. Γίνεται ὀλόκληρος ἀγώνας γιὰ νὰ βροῦμε ἀνθρώπους νὰ σηκώσουν τοὺς πεθαμένους.

— Σύντροφοι, γιὰ ὄνομα τοῦ θεοῦ, φωνάζει ὁ ὑπεύθυνος τῶν ὑπηρεσιῶν, ἔλατε νὰ μεταφέρουμε τὸν πεθαμένο στὸ νεκροταφεῖο. Ἐχει ἀπὸ ψὲς πεθαμένος, κοντεύει νὰ κλείσῃ 24 ὥρες, δὰ βρωμίσει, δὰ μᾶς φᾶνε οἱ σκύλοι καὶ τὰ σκουλήκια. Ὑστερα μπορεῖ νὰ πεδάνοῦν κι ἄλλοι. Ἔτσι ποῦ πᾶμε δὰ μαζευτοῦν τόσοι ποῦ δᾶνε ἀδύνατο νὰ τοὺς δάψουμε. Ἄντε βρὲ παιδιά, παρακάλια θέλετε; τί κοιτάζετε; Χρῆστο ἔλα σύ, νᾶμαστε δυὸ κ' ὕστερα βλέπουμε γιὰ τοὺς ἄλλους.

— Βρὲ σύντροφε, δὲς καὶ τὰ λὲς ἢ σοῦ φεύγουν; ἐγὼ νὰ μεταφέρω πεθαμένο; δὲν εἶσαι καλά! Ἐγὼ ἔχω ἀνάγκη ἀπὸ μεταφορά. Μὲ βλέπεις

πού σηκώθηκα για κατούρημα. Τί νά ἔκανα ; δέ βλέπεις αὐτόν πού κάνει τήν ὑπηρεσία ; εἶνε χειρότερος ἀπό μένα.

— Ποιός δά ἔρδει ;

— Μήπως ξαίρω ; τί μέ ρωτᾷς ἐμένα ; μήπως δέ θέλω νάρδω ; δέ μπορῶ.

— Ἄμα δέ μπορέσουμε ὅλοι τί θά γίνει ;

— Τίποτα τό σπουδαῖο. Ἄπλούστατα οἱ πεδαμένοι θά περιμένουν τοὺς τελευταίους μέσα στό θάλαμο. Κι ἀντί νά θαφτοῦμε στόν Ἅγιο Μηνᾶ δά θαφτοῦμε στόν κεντρικό. Πιστεύω πῶς καλύτερος τάφος εἶνε ὁ θάλαμος αὐτός, θά βρωμίσουμε... χίλιες φορές νά βρωμίσουμε. Ἐμᾶς δέ δά πιάσει χολέρα, γιατί δά εἴμαστε πεδαμένοι... ἂν δά πιάσει τό χωριό καί τήν ἀστυνομία ; μακάρι, χίλιες φορές μακάρι, ποδᾶρι νά μή μείνει.

— Βρέ παιδιά, κανένας δέ μπορεῖ ;

Ἐκεῖνη τήν ὥρα ὁ Γρίβας ζήτησε τή βούτα. Τοῦ τήν πήγανε καί μέ πολὺν κόπο τόν καθήσανε πάνω. Δέν πρόφτασαν νά κάνουν ἓνα βῆμα καί κεῖνος ἔγειρε καί ξάπλωσε στό πάτωμα, γύρισαν νά τόν σηκώσουν, τόν τράβηξαν ἀπό κεῖ ἀλλά στά χαμένα, δέν τό κατάφεραν.

— Για νά δοῦμε εἶπε κάποιος, ζεῖ ἢ παιδεύομαστε ἄδικο. Τόν κοίταξαν, ἔβαλαν τό χέρι στήν καρδιά, τίποτα.

— Πέθανε, ἀφήστε τον καλά εἶνε κι αὐτοῦ.

— Ναί ἀλλά πιάνει τό διάδρομο. Εἶπε ἄλλος.

— Ἀπό καλό μας δέν τόν σηκώνουμε ; ἂν μπορούσαμε δά τόν σηκώναμε, δά πᾶμε ἀπ' τόν ἄλλο διάδρομο.

— Τά βλέπετε σύντροφοι ; φώναξε ἀπελπισμένος ὁ ὑπεύθυνος τῶν ὑπηρεσιῶν. Δέ σᾶς τᾶλεγα ἐγώ ; εἴχαμε ἓνα πεδαμένο, τόρα γίνανε δυὸ πῶς δά τοὺς σηκώσουμε ;

— Ἐκεῖνη τήν ὥρα ἔφτασαν οἱ παπάδες. Κάθε μέρα ρωτούσανε ἂν θάχουν πελατεία. Στήν ἀρχή συνόδευαν τοὺς νεκρούς ἀπ' τὸ θάλαμο. Ἄργότερα τοὺς πηγαίναμε στό ἐκκλησάκι, κ' ἐκεῖ πήγαιναν καί τοὺς διάβαζαν. Ἔλεγαν δυὸ λόγια—ἄλλῶστε μπολσεβίκοι ἦταν—γρήγορα-γρήγορα καί φεύγανε. Κεῖνη τή μέρα πέρασαν για νά διαβάσουν τόν πρωϊνό, νομίζοντας πῶς τόν εἴχαμε μεταφέρει.

— Τόν πήγατε ; ρώτησαν.

— Ὁχι, τοὺς εἶπε κάποιος.

— Τόρα τί θά γίνει ; ἀφήσαμε τή δουλειά μας καί νά γυρίσουμε ἀπραχτοί ; νά χάσουμε κι ἄλλη ὥρα ;

— Ξαίρω κ' ἐγώ ; τί νά σᾶς πῶ ; εἶπε ὁ σύντροφος.

Τότε κάποιος φώναξε ἀπὸ τὸ βάθος.

— Σύντροφε ! πές τους νά πᾶνε νά διαβάσουν κ' ὕστερα τοὺς πᾶμε ἐμεῖς.

— Γίνεται αὐτό ;

— Πές τους καί δά δεῖς ἂν γίνεται. Πές τους ἀκόμα νά διαβάσουν για δυὸ.

Ὁ σύντροφος τὰ εἶπε αὐτὰ στοὺς παπάδες. Ἐάν πῆγανε ἢ ὄχι δὲν κατάφερα νὰ τὸ μάθω. Πάνω στὴ συζήτηση αὐτὴ ὁ Μελίδης σηκώθηκε νὰ κατουρήσει. Ἔκανε ἓνα βῆμα κ' ἔπεσε στὸ διάδρομο. Ἔβαλε τὰ βογγητὰ καὶ τὶς φωνές. Παρακαλοῦσε, πῆγαν ὅσοι μπορούσαν νὰ περπατήσουν. Ἐνας ἔπιασε ἀπ' τὰ πόδια, ἄλλος ἀπ' τὰ χέρια, ἄλλος ἀπ' τὰ ροῦχα. Ὅλοι πιάσανε ἀπὸ κάπου «ἄντε παιδιά, ὅλοι μαζί», εἶπε ὁ Μιχαηλίδης. Τὸν σβαρνίσανε λίγο καὶ τὸν ἀφήσανε πάλι. «Ὅλοι μαζί, βρέ σύντροφοι. Τόσοι ἄνθρωποι, νὰ μὴ μπορούμε νὰ σηκώσουμε ἓναν»; καινούριο τράβημα δὲν ἔφερε ἀποτέλεσμα. «Ξαίρετε, βρέ παιδιά, πὼς δὲ βάζουμε δύναμη ὅλοι»; «μπρὸς ὅλη τὴ δύναμη», μὰ τί δύναμη νὰ βάζανε ἀφοῦ δὲν εἶχανε;

— Φωνάξτε τὸ Γραφεῖο.

Κάποιος πῆγε στὴ διαχείριση· σὲ λίγο ἦρθε ὁ ταμίας κ' ἓνας ἀκόμα, ἔτσι κατάφεραν νὰ σηκώσουν τὸ Μελίδη.

Ἐκείνη τὴ μέρα τοὺς νεκροὺς δὲν τοὺς σηκώσαμε, δὲ βρέθηκαν ἄνθρωποι. Τὸ βράδι τοὺς εἶχαμε στὸ πλευρὸ μας. Αὐτὸ στὴν ἀρχὴ μᾶς φάνηκε ἀπλὸ πράγμα. Ἐπεισόδιο πού δὲν ἦταν σπουδαῖο. Μὰ σιγά-σιγά ἀπόχτησε τὴ σημασία του. Ἀναλύθηκε στὴ σκέψη τοῦ καθενὸς καὶ στὸ νυχτερινὸ περιβάλλον ξεπέρασε τὴ σημασία πού πραγματικά εἶχε. Ἦταν ἡ πραγματικότητα χωρὶς μάσκα. Γυμνή, ἀπαίσια, τρομαχτική. Δυὸ πεδαμένοι, δεκάδες μισοπεδαμένοι· μετρημένες σκιές πού σαλεύουν. Φωνές, γκρίνιες, παρακάλια. Σκοτάδι. Στὴ μέση στὸ τραπέζι ἓνα φαναράκι σκορπίζει τ' ἀδύνατο φῶς. Κόλαση, Ὡστε δὲν εἶνε ἀστεῖο. Δὲν εἶνε καθόλου ψέμματα, γεροὶ ἄνθρωποι δὲν ὑπάρχουν στὴν ὁμάδα. Θὰ σταματήσουν τὰ χόρτα, τὰ ξύλα, τὸ καζάνι, θὰ κατουρηθοῦμε πάνω, θὰ πεδάνουμε μιὰ ὥρα γρηγορότερα. Ἡ μηχανὴ θὰ σταματήσει.

— Θὰ μποῦν τὰ σκυλιὰ ψιδυρίζει κάποιος. Κι ἀντὶ νὰ φᾶνε τοὺς πεδαμένους μπορεῖ νὰ φᾶνε καὶ τοὺς ζωντανούς. Καλὰ θὰ εἶνε νὰ δρέψουμε ἓναν περισσότερο κι ὅταν ξαπλώσουν ὅλοι νὰ βάλει φωτιὰ νὰ γλυτώσουμε.

— Ὡστε δὲ βρέθηκαν ἄνθρωποι νὰ τοὺς μεταφέρουν, ρωτᾷ κάποιος τὸ διπλανό του, κάτω ἀπ' τὰ σκεπάσματα. Σώθηκαν τὰ ψέμματα. Κι ἂν στείλουν τρόφιμα ἐμᾶς δὲ μᾶς προλαβαίνουν, καὶ ποιὸς θὰ τὰ μαγειρέψει;

Ὁ ἄλλος δὲ θέλει νὰ τὰ πιστέψει. Φοβᾶται.

— Ὅχι! καῦμένε. Εἶνε κάμποσοι γεροί. Δὲ βρίσκονταν ἐδῶ σήμερα. Ἦτανε σὲ ὑπηρεσίες. Δὲν εἶνε τόση τραγικὴ ἢ κατάσταση.

— Τί ἔχει νὰ κάνει. Λίγες μέρες θὰ στέκουν κι αὐτοί.

— Ὑπηρεσία! Φώναξε κάποιος, ὅσο μπορούσε δυνατὰ, τὸν τενεκέ.

— Ἐγὼ φώναξα γρηγορότερα φωνάζει ἄλλος, κι ἀκόμα δὲν κουνήθηκε. Αὐτὸ εἶνε τὸ συντροφικὸ ἐνδιαφέρον...

— Μὴν ξαπλώσεις φωνάζει ὁ ἄλλος κ' ὕστερα περίμενε ἀπ' τοὺς ἄλλους.

— Σύντροφοι εἴσαστε ἄδικοι, ἄρχισε νὰ λέει ὁ Ζαχαριάς ἀργὰ-ἀργὰ. Ἡ ὁμάδα περνᾷ τις πιὸ κρίσιμες στιγμές. Πλησιάζουμε στὸ ἀπροχώρητο.

“Από κει και πέρα δε δάχει ομάδα. “Ας κοιτάξουμε την πραγματικότητα κατάματα. Σ’ εμάς έλαχε ό κληρος να δώσουμε έξετάσεις κάτω από τόσο τραγικές συνδηκες. Λίγοι έξόριστοι είχανε την άτυχία να περάσουν τέτια δοκιμασία και την τιμή μαζί να κριδεται με μάς ή αξία του Κόμματός μας. Τά νεύρα μας έχουν σπάσει. Τό λογικό μας δε λειτουργεί καλά. “Οσοι είνε ξάπλα βλέπουν εκείνους που παλεύουν σα γίγαντες. Ζηλεύουν κείνους που τρώνε μιά κουταλιά φαΐ παραπάνω. Ζηλεύουν εκείνους που πάνε για χόρτα και ξύλα. Κι όμως τή γλύκα μόνον εκείνοι που παιδεύονται γι αυτά την ξαίρουν. “Η διαφορά άνόμεσα, ας τό πούμε έτσι, σε γερούς και άρωστους δεν είνε μεγάλη. Κι ακόμα πολλές φορές σε βάρος των γερών. Προχτές ό Τάκης γκρίνιαζε τό Γιάννη γιατί δεν πήγαινε γρήγορα να τον βοηθήσει. “Ακόμα του κακομίλησε. Τά πράγματα τί έδειξαν; χτές ό Γιάννης ξάπλωσε, ψές πέθανε. Τί έχει να πει ό Τάκης γι αυτό; δυο σύντροφοι αυτή τή στιγμή καταφέρνονται γιατί άργεί να ρθει ή ύπηρεσία, σας είδοποιώ, ή ύπηρεσία δεν ύπάρχει, πέθανε ό σύντροφος. Για τό Σπούνο πολλοί λέγανε πώς ψέμματα κάνει τον τρελλό, τό βράδι πέθανε. “Αναπληρώνουν με τό λίγο φαΐ τις δυνάμεις τους αυτοι που κάνουν τις ύπηρεσίες; όχι. Καλύτερα δά ήτανε να ξαπλώνανε. “Ας μην είμαστε άπαιτητικοί. Να κάνουμε όσο άνθρώπινα δυνατό ύπομονή. Να μην ένοχλούμε χωρίς λόγο, χωρίς έπιταχτική άνάγκη. Να μην πικραίνουμε τους συντρόφους με άστοχες φράσεις. Να βοηθήσουμε κείνους που στέκουν να κρατηθούν στα πόδια όσο μπορεί περισσότερο. Κέρδος έχουμε. “Οσοι περπατάνε ας μή συνερίζονται τους έξαντλημένους. “Ας μην τά παίρνουν όλα «τρεις μετρητοίς». “Ας σκεφτούν πώς πολλοί έχουν μήνες ξάπλα κ’ είνε μόνο πετσι και κόκκαλα. Κ’ ότι μπορούν έστω και μ’ ένα λόγο να γλυκάνουν τις άσχημες ώρες που περνάμε. “Οσοι βαστάνε λίγο ας κάνουν έπιστράτευση κ’ οίκονομία μαζί δυνάμεων. “Ας σφιξουν τά δόντια, ας δαγκώσουν σίδερο, για τις ύπηρεσίες τής ομάδας. Χόρτα, ξύλα, ύπηρεσίες στους άρωστους, μαγειρείο, πεδαμένους. “Αν σταματήσει ή λειτουργία τής ομάδας χαδήκαμε. Πρέπει να νιώσουμε τον κίνδυνο και ό καθένας να βοηθήσει με ότι μπορεί απ’ όπου βρίσκεται. Κι αν έρδει να μείνουμε σύμβολα αυτοδυσίας ας πάρουμε παράδειγμα απ’ τους ήρωϊσμούς των άγωνιστών τής “Οχτωβριανής έπανάστασης, των προγόνων μας του 21. “Ας θυμηθούμε κι ας πάρουμε δάρρος απ’ τους χτεσινούς συντρόφους μας τον Καντήλα, τον Καλέ, τον Κουταλακίδη, τον Τσώνο και τόσους άλλους που μπροστά τους κι ό Χάρος έσκυψε από δαυμασμό. “Ας τους μιμηθούμε κι ας δείξουμε πώς είμαστε μπολσεβίκοι που «ξαίρουν να ζούν, ξαίρουν και να πεθαίνουν».

Προχωράμε με καλπασμό στο κέντρο τής κόλασης. Οι στρόβιλοι της μάς παρασέρνουν με γληγοράδα και άπειλούν να μάς καταπιούν όλους μαζί. Περάσαμε τό δεύτερο δεκαήμερο του Φλεβάρη και μπαίνουμε στο τρίτο. “Ο Μπάμπης βρίσκεται στα στερνά του. Πεθαίνει ήρεμα, ήσυχα,

χωρίς φασαρίες και νεῦρα, πεθαίνει ήρωικά, ακριβῶς ὅπως κ' ἔζησε.

"Ήταν μιὰ ὁμορφὴ μέρα. Μιὰ ἀχτίδα περνώντας ἀπ' τὸ φεγγίτη τῆς πόρτας ἔπαιξε μὲ τὶς σκόνες τοῦ θαλάμου. Ὁ Μπάμπης τὴν εἶδε.

— Εἶνε καλὸς καιρὸς ὄξω μου εἶπε. Θάθελα νὰ μου κάνεις μιὰ χάρη. Θάθελε ἡ τελευταία.

— Ν' ἀκούσω.

— Θάθελα νὰ μὲ θγάζετε στοὺς μύλους. "Ήθελα ν' ἀγναντέψω ὀλόγυρα. Νὰ δῶ τὴν ἀπέραντη θάλασσα. Νὰ φτάσει τὸ μάτι πάνω στὴ Σαμοδράκη κάτω στὴ Σκύρα καὶ πιὸ μακριὰ ὁ νοῦς. Θάθελα νὰ πάρω μιὰ εἰκόνα τῆς φύσης, τῆς ζωῆς γιὰ τὸν ἄλλο κόσμο.

— Μπάμπη αὐτὸ δὲ γίνεται. Ἐδῶ πεθαίνουν καὶ δὲν ἔχουμε ποιὸς νὰ τοὺς σηκώσει, πῶς νὰ σὲ πᾶμε σένα καὶ νὰ σὲ φέρουμε; μάλιστα ζωντανό; Λυπᾶμαι πολὺ, ἀλλὰ αὐτὸ πού ζητᾶς εἶνε ἀδύνατο. Ὑστερα σὰν κ' εἶμαι πολὺ καλύτερα ἐγὼ ἀπὸ σένα;

— Ὅχι μὲ παραξήγησες. Καταλαβαίνω πῶς αὐτὸ δὲ γίνεται. Θέλω νὰ μὲ θγάλετε δῶ ἀπ' ὄξω ἀπ' τὸ θάλαμο. Μόνο δέκα βήματα. Φώναξε καὶ δυὸ ἄλλους νὰ σὲ βοηθήσουν. Θὰ προσπαθήσω νὰ στηλώσω κ' ἐγὼ τὰ ξυλοπόδάρὰ μου.

Κι αὐτὸ δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλο. Ἀλλὰ μποροῦσα νὰ χαλάσω τὸ χατήρι τοῦ ἐτοιμοθάνατου; μὲ δυὸ ἄλλους, μὲ κόπο, σβάρνα—σβάρνα τὸν τραβήξαμε δέκα βήματα ἀπ' τὸ θάλαμο. Στρώμαμε κάτι καὶ τὸν ξαπλώσαμε, ὕστερα μάζεψα κάμποσες πέτρες καὶ τὶς ἔβαλα πίσω του. Πάνω σ' αὐτὲς ὅτι κουρέλι εἶχα διαδέσιμο, κι ἀπὸ πάνω ἓνα μαξιλάρι κάποιου ἄλλου πού εἶχε πεθάνει. Ἔτσι ἦταν μισοκαθισμένος. Τώρα στὸ φῶς φάνηκε τί ἦταν, χωρὶς καμμιά ὑπερβολὴ σωστὸ σκιάχτρο. Μόνο στὶς λακοῦβες τῶν ματιῶν του τρεμόσβυνε μιὰ στάλα ζωὴ. "Ἄν δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ κατάσταση, ἂν κάποιος ἄπειρος τὸν ἔβλεπε κάπου ἄλλοῦ θάβασε τὸ κεφάλι του στοίχημα πῶς δὲν εἶνε ἄνθρωπος ζωντανός. Κι ὁμως τὸ σκιάχτρο ἄνοιξε τὰ μάτια, κοίταξε ὀλόγυρα, σάλεψε τὰ χεῖλη καὶ μίλησε.

— Ἀγνάντεψε μου εἶπε: κεῖ πέρα εἶνε τὸ "Ἄγιο Ὄρος. Πάρα κάτω ἡ Χαλκιδική. Πίσω ἡ Σαλονίκη κι ὁ κάμπος τῆς μὲ τὰ χωριά καὶ τὶς πολιτεῖες του. Χαμηλότερα ἡ Θεσσαλία καὶ πιὸ πέρα, πιὸ βαθεῖα ἡ Ἡπειρος. Κάτω ἡ Ἀθήνα ἡ καρδιά μας. Πέρα ἀπ' τὸ ὑγρὸ αὐτὸ στοιχεῖο εἶνε ὁ λαὸς μας καὶ πιὸ μακριὰ οἱ λαοὶ τῆς Οἰκουμένης. Κι αὐτοὶ πεθαίνουν, μὰ ὄχι σὰν ἐμᾶς, σκοτώνουν καὶ σκοτώνονται. Πολεμᾶνε. Ἀπὸ μᾶς πήρανε τὴν ἀνώτερη χαρὰ τ' ἀγωνιστὴ νὰ πεθαίνει πολεμώντας. Μᾶς σκοτώνουν δολοφονικά, μπαμπέσικα. Ἐγὼ δὲ δᾶ δῶ νίκη, λευτεριά, πατρίδα. Θὰ φυλάγω μὲ τοὺς ἄλλους συντρόφους μου τὸ βράχο αὐτό, δείχνοντας ζωντανά, παραστατικά στὶς ἐρχόμενες γενεὲς τὸ τί δᾶ πεῖ τρίτος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Σεῖς μερικοί, πολὺ λίγοι, ἴσως νὰ θγεῖτε. Ἄν γίνει αὐτὸ στὶς μάχες ποτὲ νὰ μὴ λησμονᾶτε τὸν "Ἄη Στράτη. Πρέπει νὰ εἶνε τὸ σύμβολο πού δᾶ φλογίζει τὶς καρδιές σας, δᾶ σᾶς ὀτσαλώνει, δᾶ κάνει τὸ χέρι σας

νά μὴν τρέμει δταν δά χτυπάει. "Όταν δά θυμόσαστε τή μάχη τῆς πείνας δά σπρώχνετε τὸ μαχαίρι στήν καρδιά τοῦ φασισμού χωρίς οἶκτο καί συμβιβασμό. Ἡ δοκιμασία τούτη πρέπει νά σᾶς ἀπαλλάξει καί δά σᾶς ἀπαλλάξει ἀπό πολλές ἀνθρώπινες ἀδυναμίες καί δά βλέπετε τοὺς φασίστες ἔξω ἀπό χρῶμα κ' ἐθνικότητα, γυμνούς. Καί δά τοὺς πληρώσετε ὅπως τοὺς ἀξίζει. "Αν σέ κανένα σας φυτρώσουν ἀδυναμίες, συμπόνια, μικροαστική φιλανθρωπία, νᾶχει τήν κατάρα μου καί τήν κατάρα ὅλων τῶν συντρόφων πού ἀφήνετε δῶ. Κάθε ἄλλος πού δέ δοκίμασε τὸ φασισμό σάν κ' ἐμᾶς μπορεῖ νά συχωρεθεῖ. Μά σεῖς ποτέ. "Αν ὑποκριτικά, ἰησουήτικα χτυπήσουν τή χορδή τοῦ ἵπποτισμοῦ φέρτε στό νοῦ σας τὸ Βουδικλάρη, τὸ διαβολόπαπα, τὸ θαλασσόνερο, τὰ ἀγριόχορτα, τὰ ψοφίμια καί δά γίνετε βράχοι. Τραβάτε ἀπ' τ' ἀρχεῖο τῆς μνήμης τήν εἰκόνα τοῦ κεντρικοῦ καί δά γίνετε ἄτρωτοι. Θά βρῆτε καί κείνους πού μᾶς παράτησαν τήν ὥρα τῆς μάχης. Ὁ λαός δά τοὺς σχωρέσει. Ἐσεῖς ποτέ !

"Αμα δά νικήσετε βάλτε στά βιβλία σας καί μιὰ σελίδα μ' ἐπικεφαλίδαι «Ἄη Στράτης» ὄχι γιά νά τιμήσετε ἐμᾶς. Ἐμεῖς κάναμε ὅτι μπορούσαμε πληρώσαμε τὰ χρέη μας στήν ἀνθρωπότητα, πεθάναμε καί τελείωσε. "Όχι γιά μᾶς. Γιά σᾶς. Γιά τὰ παιδιά μας. Νά μάθουν νά μισοῦν τὸ φασισμό τόσο πού νᾶ μὴ χωράει ἄλλο καί νά μὴ συχάσουν ἂν δέν τόν ξερριζώσουν μέ τή φωτιά καί τὸ σίδερο.

Θά πᾶς καί στήν πατρίδα. Νά πᾶς σπίτι μου σοῦ ἐμπιστεύομαι τὰ παιδιά μου, ὄχι νά τὰ θρέψεις ἀλλά νά τοὺς δείξεις τὸ δρόμο. Θά βρεῖς τή γυναίκα μου, μπορεῖ καί νά μὴ ζοῦν. "Αν ζοῦν πές τους μέ τί τρόπο πέθανα. "Όχι γιά νά κλάψουν, ἀλλά γιά νά μ' ἐκδικηθοῦν. Ἴσως νά μὴ νιώσουν τήν ἀξία τῆς θυσίας μου. Πρέπει καί νά τή νιώσουν καί νά μ' ἀναπληρώσουν. Κι ἂν πήρανε ἢ πάρουν στραβὸ δρόμο πές τους πῶς τοὺς ἀφαιρῶ τ' ὄνομά μου.

Καί μιὰ χάρη ἀκόμα. "Αμα ζήσης νά γράψεις δυὸ λέξεις γιά τὸν Ἄη Στράτη. Πρέπει νά μάθει καδένας πῶς ἡ λευτεριά δέν κερδίζεται μέ λόγια ἀλλά μέ θυσίες, μ' αἷμα. Σάρκες ἀνθρώπινες θέλει τὸ δένδρο τῆς λευτεριάς νά ριζώσει.

Ἡ προσπάθεια κ' ἡ ζέστα δυνάμωσαν τήν ἐξάντληση. Φέρνανε τὸ τέλος γρηγορότερα. "Αρχισε νά χάνει τὸ λογικὸ εἶρμό.

Σταμάτησε κάμποση ὥρα μισολιποδυμισμένος, μέ κλεισμένα τὰ μάτια.

— Ψάξε μου ξανάπε, σέ κάποια τσέπη εἶνε κάτι σάν τσιγάρο. Δόσμου το νά τραβήξω μιὰ ρουφηξιά. Ἐπειτα κεῖ πιὸ πέρα, κάτι πρασινίζει. Εἶνε ἓνα χορτάρι. "Αν μπορεῖς...

— Μά εἶνε μέσα στίς ἀκαθαρσίες.

— Φοβάσαι μὴ μαγαριστῶ ;

Τοῦ ἔδωσε τὸ τσιγάρο, τὸ κάπνισε, ἔπειτα τὸ χορτάρι, τὸ κατάπιε. Ἐπειτα ἔκλεισε τὰ μάτια. Ἐχασε τίς αἰσθήσεις "Υστερα ἀπὸ κάμποση ὥρα συνῆρθε.

— Σύντροφε ! Νά σέ φιλήσω. Φίλησέ μου τὰ παιδιά, τοὺς συντ...

Ὁ ἥλιος ἔγερνε στή δύση. Τήν ἴδια ὥρα ἤσυχια, ἤρεμα ξεψύχησε.

Φτάνουμε στίς 24 τοῦ Φλεβάρη. Στίς 25. Τοῦτο πού περνᾶμε δέν εἶνε ζωή πιά, δέν εἶνε μαρτύριο. Εἶνε τρέλλα, εἶνε κόλαση φριχτή. Κόλαση πού δέ μολογιέται, δέ γράφεται. Φτάσαμε στό ἀπροχώρητο πιά. Τά νεῦρα δέν ἀντέχουν. Οἱ σκελετοί φτάνουν ὄχι ἕνας—ἕνας ἀλλά ὁμαδικά στόν τάφο, λές καί βιάζονται ποιός νά πρωτοκρυφτεῖ. Φεύγουν τήν κόλαση, ζητᾶνε λές λύτρωση στό θάνατο. Ὁ τάφος δέ μπορεῖ νάνε πιό ἀπαίσιος ἀπ' τὸ θάλαμο τῆς θυσίας. Φτάνουμε στό σημεῖο πού ὁ θάνατος εἶνε ἡ... σωτηρία. Ἀκούγονται τὰ κρά-κρά τοῦ καραβιοῦ πού κοντεύει νά σκορπίσει ἀπ' τή δύναμη τῆς φουρτούνας. Ζυγώνει ἡ καμπή πού ἡ ὁμάδα θά πιναχτεῖ στόν ἀέρα. Κανένας δέ μπορεῖ νά κάνει ὑπηρεσία στό θάλαμο. Φωνάζουν ἀπ' ὅλες τίς πλευρές. Σ' ὄλους τούς τόνους. "Ἄλλος ἀπειλεῖ, ἄλλος παρακαλεῖ, ἄλλος γκρινιάζει, κι ἄλλος κλαίει. Τοῦτος θέλει νά τοῦ λύσεις τίς πληγές γιατί τίς ἀνασκαλεύουν οἱ ψεῖρες. Ὁ ἄλλος νά τοῦ ἀλλάξουν τὰ στρώματα γιατί βρωμᾶνε. "Ἄλλος ζητάει τενεκέ νά κατουρήσει καί σάν δέν τοῦ πηγαίνει κανένας κατουράει κατὰ γῆς. "ἕνας κοντεύει νά πνιγεῖ ἀπ' τὰ σκεπάσματα καί ζητάει βοήθεια. "Ἄλλος θέλει κεραμύδια. "Ἄλλος ζητάει νερό. "ἕνας πέθανε, δεύτερος ξεψυχάει, τρίτος λιποθυμᾶει κι ὄλοι προχωροῦν κοπαδιστά πρὸς τὸν ἄλλο κόσμο, βρώμα καί βῶχα, φωνές καί παρακάλια, πεδαμένοι καί μισοπεδαμένοι, σκελετοί, φαντάσματα καί κινούμενες σκιές, τρελλοί καί μισότρελλοι, πείνα καί ἀγώνια, τραγικές στιγμές, στιγμές φρίκης, ἀπερίγραπτες.

Δέν ἔχουμε ποιός νά πάει γιά χορτάρια καί γιά ξύλα, ποιός νά κάνει τὸ μάγερα καί ποιός νά κουβαλήσει νερό.

Οἱ παπάδες περνοῦν κάθε μέρα καί ρωτᾶνε ἂν δᾶχουν μεροκάματο. Ὁ Μανωλάκης τρέμει σάν τοὺς βλέπει. "Ἐμαθε πὼς αὐτός εἶνε κακὸ σημάδι γιά τήν ὁμάδα. Μὲ τὸ μικρὸ του μυαλὸ ἔκαμε συνδυασμὸ παπᾶ καί συμφορᾶς. Κάθε φορὰ πού θά περάσουν ἕνας σύντροφος θά φύγει σὲ μιὰ κάσα ἢ πάνω σὲ ξύλα ἀκίνητος. Κάπου—ἄκουσε—θά τὸν κρύψουν στό χῶμα. Κι ἀπὸ πάνω θά βρέχει, θά κάνει κρύο, θάνε σκοτάδι κι ὁ σύντροφος μονάχος του. Σάν τοὺς βλέπει κρύβεται καί φωνάζει. "Ἐρχονται οἱ παπάδες, ἔρχονται οἱ παπάδες. Μῆνες ἀργότερα φώναζε τὰ ἴδια. Ξεπετιούντανε στόν ὕπνο καί φώναζε. Περνοῦν οἱ παπάδες. Μὰ ποιός, ποιός νά μεταφέρει τοὺς πεδαμένους ;

Τὰ πόδια καί τὰ χέρια τῶν περισσότερων δέν κινιῶνται καθόλου. Δουλεύει τὸ στομάχι, κ' ἡ σκέψη. Ἀπ' τὸ πρωῖ ὡς τὸ βράδι κι ἀπ' τὸ βράδι ὡς τὸ πρωῖ δυὸ τρυπάνια δουλεύουν ἀκατάπαυτα. Στάλα ὕπνος. Στίς 26 τὸ μεσημέρι δέν ἀνέβηκε τὸ καζάνι. Δέν ἔχει τίποτα πιά, οὔτε χορτάρια, οὔτε κριδαράλευρο. Δέν ἔχουμε πράγματα γιά πούλημα ἔστω καί γιά μιὰ ὀκά κριδάρι. Κάποιος σύντροφος φυματικός εἶχε ἕνα μεγάλο χρυσὸ ρολοῖ. Τὸ Γραφεῖο τὸ παζαρεύει, ζητάει ἑφτά ὀκάδες κριδάρι καί μιὰ γυναίκα δίνει πέντε.

Ὁ καιρὸς εἶνε καλός, ἡ θάλασσα ἤσυχη. Λές κ' ὕστερα ἀπὸ πάλη τριῶν μηνῶν καὶ πάνω κουράστηκε. Ἀπόκαμε. Κι' ὁ οὐρανὸς καθαρὸς, καταγάλαντος. Ἡ γῆς ζωντάνευε. Χορτάρια, λουλούδια, πουλιά, τραγούδια. Κόσμος καὶ ζωὴ σὲ κίνηση. Ἐφτασε ἡ ἀνοιξη. Ἡ φύση ἀναστενώντανε τὴν ὥρα πού ἡ ὁμάδα πέδαινε.

Οἱ πιὸ αἰσιόδοξοι παιδεύονταν νὰ δώσουν κουράγιο. Θάρδει καῖκι. Οἱ γερμανοὶ ὑποσχέθηκαν. Ὁ καιρὸς εἶνε καλός. Ναί! Θὰ στείλουν, ἔλεγαν οἱ ἀπαισιόδοξοι. Σήμερα ὁμως δὲ φάγαμε. Ἡ ὁμάδα ἔφτασε στὸν γκρεμό. Ἄμα θὰ ρθοῦν τὰ τρόφιμα ποιὸν θὰ βροῦν;

Ἐνας - δυὸ σέρνονταν τώρα στοὺς μύλους καὶ ἀγνάτευαν τὴ θάλασσα πρὸς τὸ Κάστρο. Στὶς 26 τὸ βράδι φάγαμε λίγο κουρκούτι. Κάπου οἰκονόμησε τὸ Γραφεῖο λίγο ἀλεύρι.

27 Φλεβάρη τοῦ 1942. Στὶς 12 τὸ πρωῖ γύρισε ὁ φρουρὸς ἀπ' τοὺς μύλους. Μπήκε στὸ θάλαμο. Ἦτανε λαχανιασμένος, ἔλεγε πὼς ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή θὰ ξεψυχοῦσε.

— Σύντροφοι, εἶπε, ἔρχονται δυὸ καῖκια, ἔχουν πλώρη γιὰ δῶ, ἔρχονται ἀπ' τὸ Κάστρο.

— Εἶνε μακριά;

— Πάνω ἀπὸ ἔξη μίλια.

Στὴ 1 ἡ ὥρα: τὸ καῖκι τὸ πρῶτο βρίσκεται σὲ ἀπόσταση ἑνὸς μιλίου, τ' ἄλλο ἔμεινε πολὺ πίσω. Ἀκούγεται τώρα ἡ μηχανή του.

Στὸ θάλαμο δὲν ἀκούγεται τίποτα. Σταματήσανε καὶ οἱ ἀναπνοές. Στὴ 1 1)2 ἄραξε.

Στὶς 2 περίπου μπήκε στὸ θάλαμο ὁ γραμματέας, ὁ Λαζανᾶς καὶ κάποιοι ἄλλοι.

Σύντροφοι! εἶπε, κ' ἡ φωνή του ἔτρεμε. Ἦρθανε τρόφιμα. Χίλιες ὀκάδες φάβα, χίλιες ὀκάδες σουσάμι. Κ' ἑφτά τενεκέδες λάδι. Τίποτε ἄλλο δὲν κατάφερε νὰ πεῖ.

Γιὰ λίγα δευτερόλεπτα στὸ θάλαμο βασίλευε σιγὴ νεκρική. Κ' ὕστερα κουνήθηκαν οἱ σκελετοὶ καὶ περνούσανε ἀπὸ κρεβάτι σὲ κρεβάτι. Φιλίοντουσαν καὶ κλαίγανε.

Ἡ πολιορκία ἔσπασε. Τριάντα τρεῖς σύντροφοι ἦτανε ὁ ἀπολογισμὸς τῆς μάχης. Τὸ Κόμμα μας κέρδισε κι ἄλλη μιὰ μεγάλη νίκη.

Σημ. Ἀλλάξα τὰ ὀνόματα κείνων πού ζοῦν καὶ κείνων πού κάνανε δηλώσεις.

